

Міністерство освіти і науки України
Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

На правах рукопису

ЗУБАРЄВА ОКСАНА ІГОРІВНА

УДК 316.454.56:316.1

**ДИСКУРС СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ ЯК ОБ'ЄКТ
СОЦІОЛОГІЧНОГО ТЕОРЕТИЗУВАННЯ: МЕТОДОЛОГІЧНІ
РЕКОНФІГУРАЦІЇ**

22.00.01 – теорія та історія соціології

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата соціологічних наук

Науковий керівник
Ходус Олена Володимирівна,
кандидат соціологічних наук,
доцент

Дніпропетровськ – 2015

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЧНА СПЕЦИФІКА ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ В СОЦІОЛОГІЧНІЙ ТЕОРІЇ.....	14
1.1 Структуруючі принципи «мови» соціології як влада дискурсу.....	14
1.2 Експлікація теорії соціального контролю: конструктивістська методологія аналізу процесів концептуалізації.....	33
Висновки до розділу 1.....	52
РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ ЯК ДИСКУРСИВНИЙ КОНЦЕПТ: КОНТЕКСТУАЛЬНІ АСПЕКТИ КАТЕГОРІАЛЬНОГО ТРАНЗИТУ.....	54
2.1 Соціальний контроль як проблема модерну і класичної соціології..	54
2.2 Реконфігурація контекстів проблематизації соціального контролю в культурному ландшафті сучасності.....	80
Висновки до розділу 2.....	113
РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ ЯК ОБ'ЄКТ СОЦІОЛОГІЧНОЇ РЕФЛЕКСІЇ У ВІТЧИЗНЯНІЙ СОЦІОЛОГІЇ...	116
3.1 Специфіка конструювання теорії соціального контролю в радянському соціологічному дискурсі.....	116
3.2 Трансформація дискурсивних практик концептуалізації соціального контролю в пострадянській соціології.....	143
Висновки до розділу 3.....	168
ВИСНОВКИ.....	171
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	179
ДОДАТКИ.....	200

ВСТУП

Актуальність теми. Проблематизація (ре)інтерпретації соціального контролю в нинішніх реаліях (й український соціум не є винятком) зумовлена двома чинниками як онтологічного, так і логіко-гносеологічного характеру. Онтологічний модус тематизації соціального контролю пов'язаний, перш за все, з надзвичайно рухливою природою сучасного типу соціальності, що спричиняє радикальні зсуви основ того, що, власне, створює соціальний порядок, стимулюючи зростаючу дезадаптацію і непередбачуваність індивідуальних і колективних соціальних практик, втрату віри в стійкі інституалізовані зразки соціальної поведінки. Сучасне соціальне життя – це життя в ілюзорному світі відкритого теперішнього сьогодення та будь-яких можливих наслідків. Тож очевидно, що поняття соціального контролю, яке, без сумніву, є однією з ключових метафор соціології як модернового проекту, сьогодні потребує серйозної рефлексивної роботи, оскільки його концептуальне становлення та змістовне наповнення відбувалось за дещо інших соціальних умов. Мова йде про необхідність розробки нового концептуального словника, який би забезпечив адекватне «розкодування» генезису реальності у відповідних понятійних формах. За таких умов, особливо значення набуває осмислення фундаментальних основ наукового пізнання як такого, оскільки в ситуації «кризового» стану сучасного соціологічного теоретизування, відзначеного цілою низкою методологічних поворотів, спостерігається своєрідна методологічна напруга між «мовою» соціології, яка нібито є тотожною «самій реальності», бо вбудована в її сприйняття і оцінку, й справді реальністю. У результаті цього в академічній спільноті актуалізується питання щодо ефективності соціологічних пошуків та достовірності їх теоретичних результатів.

Здається, що адекватним виходом із своєрідного гносеологічного парадоксу може стати інтенсифікація досліджень внутрішніх і зовнішніх механізмів створення соціального знання, і перш за все – прояснення логіки конструювання соціологічних концептів, які ми пропонуємо розглядати одночасно як продукт і продуктивну підставу соціальної реальності, функціональне значення яких – надати цій реальності відповідного змісту й цінності. У ряді таких концептів особливе місце належить поняттю соціального контролю, точніше практикам його дискурсивного оформлення в тезаурусі соціології.

Проблемна ситуація, що підлягає аналізу, детермінована наявністю протиріччя, з одного боку, між вкрай динамічною соціальною реальністю, яка змінює звичну онтологію, а з іншого – відсутністю референтної наукової концептуалізації. Мова йде про те, що нові предметності світу потребують настільки ж нової аналітичної мови, оскільки колишні терміни, концепти виявляються не релевантними. По відношенню до соціального контролю це твердження виглядає тим більш справедливим, бо сам концепт є не просто ключовим для соціологічного теоретизування, займаючи центральне місце в корпусі класичних соціологічних текстів, він несе важливе змістовно-смісловне навантаження у визначенні природи соціального; саме тому потребує переосмислення (в силу своєї сталості, майже класичності) перевірки на релевантність як стану дискурсу соціального контролю так і самої реальності, яка створюється цим дискурсом.

Враховуючи наявний науковий і практичний інтерес до соціального контролю, слід зазначити, що серед опублікованих праць із проблематики соціального контролю у зарубіжній і вітчизняній соціології спостерігається обмежена кількість робіт, присвячених аналізу саме концептуальних засад соціального контролю в контексті визначення загальної логіки формування понятійно-категоріального апарату науки.

Разом з тим, важливо акцентувати увагу на тому, що дослідженню соціального контролю присвячено ряд відомих наукових праць. Сформована

теорія соціального контролю зародилася у кінці XIX століття. Початковою точкою відліку доцільно вважати наукове запровадження терміна «соціальний контроль» Г. Тардом. Традиція аналізу соціального контролю з позиції макроструктурного теоретизування була започаткована у працях Е. Дюркгейма, Р. Мертон, У. Самнера, Е. Росса, Т. Парсонса та ін. У межах конфліктологічних теорій, зокрема у роботах Р. Дарендорфа, Г. Зімеля, Р. Колінза, К. Маркса, соціальний контроль розглядався як своєрідний механізм утримання влади, що забезпечує доступ до обмежених ресурсів, встановлення норм та правил. Уявлення про соціальний контроль як спосіб управління поведінкою за допомогою культурних чинників обґрунтовувалося у працях М. Вебера, П. Бергера, П. Сорокіна та ін. Роботи Дж. Міда, Ч. Кулі стали поштовхом для еволюційно-феноменологічного аналізу даного поняття. Психологічні чинники соціального контролю знайшли відображення в межах психоаналітичної традиції в соціології, що представлена в працях З. Фрейда та Е. Фромма. У другій половині XX століття в зарубіжній соціології в межах постмодерністського підходу було визначено методологічну логіку аналізу соціального контролю крізь призму критичного деконструктивізму і антиаксіологізму, релятивістського розуміння історичних форм культури і змісту культурних процесів. Це знайшло відображення у роботах Ж. Батайя, Ж. Бодрійя, Ж. Делеза, Ж. Дерріди, У. Еко, Ж.-Ф. Ліотара, М. Фуко та ін.

Аналізу проблематики соціального контролю в останні десятиліття приділяється значна увага як українських дослідників, так і представників наукового співтовариства пострадянських країн. Сучасні розробки в пострадянській соціології загалом зберігають зв'язок з радянською традицією теоретичного аналізу соціального контролю в рамках теорії соціального управління і проблематики девіантності, що відображено у дослідженнях В. Афанасьєва, А. Габіані, Я. Гилинського, В. Кудрявцева, І. Маточкіна, Р. Могилевського, О. Оздобкіної, Н. Проскурніної та ін. Зміни форм соціального контролю у контексті трансформаційних процесів, які

торкнулися пострадянського простору, розглядаються у працях Н. Бойко, А. Новікова, І. Полукетова, С. Сидорова, В. Смолькова, О. Хижняка. Варто зазначити актуальність порушення проблематики соціального контролю в межах вивчення питань функціонування суспільної думки та громадянського суспільства українськими соціологами – В. Матусевичем, В. Оссовським, О. Танасюк.

Незважаючи на досить високий науковий інтерес до проблематики соціального контролю у вітчизняній соціології, відсутні глибинні теоретичні доробки, спрямовані на саморефлексію накопиченого інтелектуального надбання з метою визначення векторів категоріального транзиту в дискурсі соціального контролю з урахуванням соціодинаміки. Своєрідний локус дисертаційного дослідження передбачає звернення до наявних розробок методологічних основ соціального пізнання, з метою виявлення структуроутворюючих принципів формування понятійно-категоріального апарату в соціології та необхідних тезаурусних взаємозв'язків у ньому. Серед найбільш вагомих ідей західної соціологічної думки, що корелюють з проблемним полем нашого аналізу, можна назвати такі: феноменологічний напрямок соціології знання (Е. Гуссерль, А. Шюц), у межах якого закладається традиція інтерпретації соціального світу як продукту ментальних процесів; конструктивістський підхід П. Бергера і Т. Лукмана, згідно з яким соціологічне знання конструюється в усіх соціокомунікативних практиках, що дозволяє описувати механізми його легітимації та інституціоналізації; мережевий підхід (Д. Прайс, Б. Латур, Р. Коллінз), що продемонстрував зв'язок функціонування соціологічного дискурсу з динамічною багатовимірною взаємодією в інтелектуальних комунікативних мережах; постпозитивізм, «філософія науки» (Т. Кун, І. Лакатос, М. Полані, Дж. Холтон, С. Тулмін), крізь призму аналізу якого соціологічне знання постає як історично контекстуальне; дискурсивна парадигма (Р. Барт, Ю. Кристева, Ж. Лакан, М. Фуко, Е. Лакло і Ш. Муфф, Я. Торфінг, Дж. Батлер), згідно з методологічними принципами якої, структури «мови»

соціології розглядаються як інструментарій конструювання і трансформації соціальної дійсності.

Окрім представників західної соціологічної думки, необхідно відзначити підвищену увагу до пошуку методологічних засад конкретного дослідження на пряму і змісту процесів соціологічної концептуалізації серед українських дослідників. У публікаціях О. Мусієздова, Н. Отрешко розробляються конструктивістські ідеї інтерпретації соціології як соціального поля. На рівні розробки теоретико-методологічних основ дослідження дискурсу відповідно до вітчизняного контексту цікавими є публікації А. Литовченка. Заслуговує на увагу монографія М. Соболевської, яка обґрунтовує перспективи застосування дискурсивного підходу до аналізу сучасної соціологічної теорії. Стосовно рівня розробленості методології дослідження специфіки соціологічного дискурсу і практик наукової концептуалізації серед російських колег, необхідно відзначити роботи Г. Батигіна, Н. Козлової, Н. Покровського, В. Радаєва, О. Ревзіної, О. Русакової, Р. Ривкіної, В. Ядова та ін.

Отже, можна констатувати, що наявний певний науковий досвід щодо аналізу простору соціологічного дискурсу та процедур концептуалізації понятійних засад. Для вітчизняної соціології подібні дослідження мають більш епізодичний і несистемний характер, оскільки відсутні комплексні дослідження, що дають змогу зафіксувати принципи структуроутворення соціологічного дискурсу, та визначити характер впливу владних інтенцій на внутрішню логіку функціонування поля соціології. Водночас, незважаючи на багатоманітність напрямків дослідження проблематики соціального контролю, треба зазначити, що соціологічний аналіз процесів концептуалізації останнього є фрагментарним; відсутній підхід до дослідження соціального контролю як інтелектуального конструкту, не знайшли відображення особливості методологічних реконфігурацій в дискурсі соціального контролю в контексті соціодинаміки. Наявність визначених проблемних аспектів визначає актуальність дисертаційної теми.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційна робота є складовою частиною наукової проблематики кафедри соціології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, зокрема наукової теми «Особистість та соціальні інститути в умовах соціальних змін». Внесок автора полягає у розробці інструментарію соціологічних досліджень та аналізу отриманих даних. Окремі положення дисертаційної роботи пов'язані з науковою темою «Студентська молодь в умовах глобалізації: соціологічний аспект» (номер державної реєстрації №0113U003560).

Мета і задачі дослідження. *Мета* – розробити методологічні засади аналізу процесів концептуалізації соціального контролю в соціологічній теорії в контексті соціодинаміки. Для досягнення поставленої мети необхідно є реалізація таких *задач*:

- визначити структуроутворюючі принципи «мови» соціології як форми репрезентації влади дискурсу;
- застосувати евристичні можливості методології конструктивізму для розробки аналітичної схеми дослідження процесів соціологічної концептуалізації соціального контролю;
- визначити специфіку концептуалізації соціального контролю у класичній соціології;
- простежити особливості реконфігурації контекстів проблематизації соціального контролю в соціологічному дискурсі у контексті актуальної культурної ситуації;
- з'ясувати сконструйовані дискурсивні практики змістовного наповнення поняття «соціальний контроль» з точки зору об'єктивації у цьому процесі особливостей соціокультурної ситуації радянського суспільства;
- виявити модуси трансформації дискурсивних практик концептуалізації соціального контролю у контексті пострадянської соціологічної рефлексії.

Об'єктом дослідження виступає соціальний контроль як інтелектуальний конструкт.

Предмет дослідження – характер і особливості методологічних реконфігурацій процесів концептуалізації соціального контролю у соціологічній теорії.

Особливості предмета дослідження та зазначена мета обумовили своєрідність обраної методології. Теоретичною основою роботи є базові принципи конструктивістської парадигми і окремі положення соціокультурного підходу. Відповідно, у ході розробки методологічної схеми аналізу процесів соціологічної концептуалізації соціального контролю використовувалися елементи дослідницької стратегії соціального конструктивізму П. Бергера й Т. Лукмана, теоретичні положення феноменологічного напрямку соціології знання А. Щюца, постпозитивізму Дж. Холтона, С. Тулміна, в той же час залучалися принципи соціокультурного аналізу Л. Іоніна, А. Ахієзира. Подібний методологічний підхід надає змогу поглянути на запропоновану теоретичну модель соціального контролю як продукту інтелектуального виробництва поля соціології з точки зору його культурно-історичної обумовленості

Звернення до теорії поля П. Бурдьє і елементів дискурсивної парадигми в експлікації М. Фуко дозволили оперувати поняттям дискурсу (влади дискурсу, дискурсу знання) соціального контролю та в цілому визначити науковий дискурс як результат успадкованої вченими лінгвістичної системи, як особливий простір, у межах якого відбувається кодування і регуляція символічного порядку.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети та завдань дисертаційного дослідження використовувалися як загальнонаукові, так і конкретно соціологічні методи. Серед загальнонаукових методів слід назвати аналіз та синтез (під час узагальнення методологічних стратегій аналізу процесів концептуалізації), історичний (для дослідження генези наукового дискурсу щодо соціального контролю), моделювання (для конструювання

аналітичної моделі дослідження), метод компаративного аналізу (з метою порівняння власних висновків і результатів інших соціологічних досліджень). Основним методом для здобуття первинної соціологічної інформації є контент-аналіз та дискурс-аналіз документальних джерел.

Емпіричну базу дослідження складають авторські дослідження з використанням якісних і кількісних можливостей стратегій аналізу: «Дискурс аналіз монографій та авторефератів дисертацій з соціологічних проблем соціального контролю» (виявлення змістовних аспектів концептуалізації соціального контролю, присутніх в текстах авторських та колективних монографій, а також авторефератах дисертацій, опублікованих в СРСР (1967-1991 рр.) та сучасних Україні й Росії (1991-2012 рр.) n=61), «Контент-аналіз англomовних соціологічних джерел з проблем соціального контролю» (контент-аналіз найбільш рейтингових, за оцінками показників SNIP та SJR, англomовних соціологічних видань (2008 - 2012 рр.), n = 128).

Наукова новизна отриманих результатів полягає у розв'язанні важливого наукового завдання – розробці методологічних засад аналізу процесів концептуалізації соціального контролю в соціологічній теорії в контексті соціодинаміки. Наукова новизна роботи полягає в тому, що:

вперше:

- запропоновано визначення простору соціологічного теоретизування як форми репрезентації влади дискурсу на основі синтезу окремих положень постструктуралізму, базових постулатів теорії поля П. Бурдьє, концепції дискурсу М. Фуко. Такий своєрідний методологічний підхід дозволив визначити структуроутворюючі принципи «мови» соціології та безпосередньо кваліфікувати дискурс соціального контролю як втілення інституалізованих правил у межах яких будь-яке наукове твердження набуває легітимності відповідно до історично закладених об'єктивних і суб'єктивних структур соціологічного виробництва;

- розроблено методологічну схему аналізу процесів конструювання соціального контролю в соціологічній теорії, що дала можливість наочно простежити логіку формування понятійно-категоріального апарату соціології з урахуванням зовнішніх (стан актуального культурного середовища) і внутрішніх (стан поля науки) умов контролю «порядку» соціологічного дискурсу. Апробація методологічного інструментарію уможливила саме інтерпретацію концепту «соціальний контроль» як інтелектуального конструкту, його змістовного наповнення, що є похідним від конкретних соціокультурних реалій і актуальної методологічної ситуації в науковому пізнанні;
- розроблено теоретичну модель трансформації дискурсивних практик у полі пострадянської соціології, в якій запропоновано визначення конкретних стратегій адаптації дискурсу соціального контролю до змін актуального соціального контексту, а саме – стратегій наукової спадкоємності (мутації і деривації) і стратегії «підриву» (редистрибуції);

удосконалено:

- змістовне наповнення соціального контролю в західному соціологічному теоретизуванні, що дало змогу встановити особливості категоріального транзиту в дискурсі соціального контролю від класичної соціології, в межах якої референтними маркерами концептуалізації соціального контролю є поняття «норми», «відхилення», «влади», «порядку», «примусу», «патології» до подальшої актуалізації проблематики соціального контролю в постмодерністській соціології, тезаурусний словник якої заповнений науковими референціями – «спокуси», «бажання», «символу», «симулякра», «завуальованого впливу», «гри»;
- якісні стратегії аналізу концептуалізації соціального контролю в соціологічному теоретизуванні на основі оптимізації та адаптації

аналітичної моделі Н. Феркло. Запропонована тактика дослідження передбачає констатацію того, що кожна комунікативна подія в полі соціології функціонує як форма соціальної практики при відтворенні або спростовуванні «порядку» дискурсу;

отримало подальший розвиток:

- методологія конструктивізму та соціокультурного підходу в дослідженні специфіки наукової концептуалізації та понятійних засад соціології;
- виявлення специфіки змістовного наповнення соціального контролю в радянській соціологічній традиції, яка була визначена як система інтелектуальної субкультури з характерною епістемологією та аксіологією, що склалася під впливом історичних змін, котрі встановили параметри конструювання коду соціологічної концептуалізації.

Практичне значення одержаних результатів. Теоретичні результати, отримані в дисертації, можуть бути застосовані в практиках удосконалення контрольної діяльності органів влади з метою своєчасного елімінування причин найбільш гострих соціальних конфліктів і протиріч та можуть бути апробовані в розробці практичних пропозицій щодо оптимізації соціального контролю. Крім того, отримані теоретичні положення можуть бути залучені як методологічна основа для конкретних соціологічних досліджень.

Результати дослідження були використані під час розробки та викладання загальних та спеціальних курсів з соціології: «Соціологія права», «Новітні соціологічні теорії», «Соціологія соціальних змін».

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійно виконаною науковою працею. Наукові результати і висновки, що містяться в ній, отримані автором особисто.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертаційного дослідження були представлені на 11 наукових конференціях, серед яких: Міжнародна науково-практична конференція

«Молодь в умовах нової соціально перспективи» (Житомир, 2011), Міжнародна науково-практична конференція «Харківські соціологічні читання» (Харків, 2011, 2012, 2014), Міжнародна науково-практична конференція «Одеські соціологічні читання» (Одеса, 2011), Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні суспільні проблеми у вимірі соціології управління» (Донецьк, 2011), Міжнародна науково-практична конференція «Великі війни, великі трансформації: історична соціологія 20-го століття, 1914-2014» (Київ, 2014), Міжнародна наукова відеоконференція «Студентська молодь в умовах глобалізації» (Дніпропетровськ, 2013), Всеукраїнська науково-практична конференція «Придніпровські соціально-гуманітарні читання» (Запоріжжя, 2012), Всеукраїнський форум студентів, аспірантів і молодих вчених (Дніпропетровськ, 2011), Міжрегіональний круглий стіл «Місто і його мешканці в контексті сучасних соціальних реалій» (Дніпропетровськ, 2011). Результати дисертаційного дослідження також були представлені на науково-методичних семінарах кафедри теорії та історії соціології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, соціологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Публікації. Основні положення дисертації викладено в 15 наукових працях, з яких 8 у фахових виданнях України, 1 – в іноземному виданні, а також 6 тезах доповідей на наукових конференціях.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, шести підрозділів, висновків, списку використаної літератури, трьох додатків. Загальний обсяг дисертації 199 сторінок, із яких 178 сторінок основного тексту, що містить 3 рисунки, 1 таблицю. Список використаних джерел складається з 213 найменувань та викладений на 20 сторінках. Додатки містять 8 таблиць.

РОЗДІЛ 1

МЕТОДОЛОГІЧНА СПЕЦИФІКА ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО КОНТРОЛЮ В СОЦІОЛОГІЧНІЙ ТЕОРІЇ

1.1 Структуроутворюючі принципи «мови» соціології як влада дискурсу

Проблематика контекстуальності соціологічного знання і його зв'язків з владою на сьогодні є чи не найбільш обговорюваним питанням у середовищі світової соціологічної наукової спільноти. Поряд з цим два образи соціології: як матеріалізованої «системи метафор істини» і як владного «апарату» [76, с. 84-86]. Причому другий образ пов'язаний з «новим» уявленням про теоретичну соціологію, яка у світлі новітніх методологічних підходів, пройшла шлях становлення від парадигмальності до дискурсивності і може розглядатися як дискурсивна формація – специфічним чином упорядкований науковий дискурс [145, с. 46].

Зазначимо що, застосовуючи до дослідження соціологічної теорії поняття «дискурсу» ми тяжіємо до постструктуралістської аналітичної традиції, яка представлена в працях Р. Барта, Ю. Кристевої, Ж. Лакана, М. Фуко, Е. Лакло і Ш. Муффа, Я. Торфінга. У методологічно близькому нам руслі розглядається поняття мови Р. Рорті та поняття комунікації Н. Лумана, а також постмарксистські ідеї Л. Альтюссера і А. Грамші. В епістемологічному плані ключовими моментами, що відрізняють постструктуралізм від соціальних течій, що репрезентують класичну онтологію і спираються на принципи номіналізму, біхевіоризму, структуралізму, є по-перше, особлива увага представників цієї течії до конструктивної, активної ролі дискурсу. По-друге, постструктуралізм характеризується особливим ставленням до політичного, владного виміру наукового знання [146, с. 48].

У цілому ж, початок експансії терміна «дискурс» у гуманітарних науках XX століття пов'язується з працею бельгійського лінгвіста

Е. Бюїссанса, що вийшла у 1943 році під заголовком «Абстрактне і конкретне у лінгвістичних фактах: мовлення, дискурс, мова». Е. Бюїссанс включає в сосюрівське протиставлення мови і мовлення (*langue – parole*) новий член: *langue – discourse – parole*, «де *langue* – система, певна абстрактна розумова конструкція, *discourse* – комбінації, від реалізації яких мовець використовує код мови, і *parole* – механізм, що дає змогу здійснювати ці комбінації» [11, с. 128].

В основі поструктуралістських концепцій дискурсу покладена ідея того, що саме мова виступає універсальною матрицею, в якій зашифровано найнадійніше знання про світ. Структури мови, відповідно до методологічних орієнтирів поструктуралізму і постмодернізму, розглядаються вже не стільки в ролі відображення і репрезентації соціальної дійсності, скільки в якості інструментарію її конструювання і трансформування. Зважаючи на основні положення теорії дискурсу, соціальна реальність осмислюється як результат наслідуваної авторами лінгвістичної системи, як особливий дискурсивний простір, в межах якого відбувається кодування і регуляція порядку соціуму. П. Кутуєв у своїй праці з філософії постмодернізму стверджує, що в сучасному суспільстві стався дискурсивний поворот, який він яскраво описує в таких термінах: «Дискурс – текст, висловлювання разом з соціальною практикою, до якої він належить і яку несе в собі» [95, с. 146].

У зв'язку з вищезазначеним, дискурс аналізується не лише як автономний вербальний «об'єкт», але і як контекстуальна взаємодія, соціальна практика або тип комунікації у соціальному, культурному, історичному контексті. М. Фуко неодноразово наголошував, що тексти становлять собою місця прояву комплексів соціальних значень, які виробляються у конкретній історичній ситуації, і фіксують як учасників виробництва тексту, так і соціальні інституції, залучені в гру, й опосередковані відносинами влади [204, с. 174]. Отже, під поняттям дискурсу слід розуміти безліч висловлювань, що належать до певної дискурсивної

формації, тобто дискурс – це мовне вираження певної соціальної практики, яка впорядкована і систематизована особливим способом використання мови, обумовленим певною ментальністю, ідеологічно вкорінена й історично визначена. Підсумовуючи, відзначимо, що соціологічне розуміння дискурсу (на відміну від лінгвістичних інтерпретацій) передбачає погляд на останній, як мінімум, у трьох основних іпостасях:

- дискурс як простір комунікативних дій і взаємодій;
- дискурс як соціально (інституційно) обумовлений спосіб спілкування;
- дискурс як реалізація певного розуміння соціальної дійсності і світу в цілому [145, с. 43].

В межах визначених методологічних орієнтирів, соціологія як поле теоретичного конструювання і виробництва наукових нарацій може розглядатися як дискурс, специфічним чином організований і впорядкований, який виступає результатом певних інституціоналізованих практик і реалізується відповідно до історично сформованих, і відповідним чином встановлених правил.

Саме поняття «наукового дискурсу» було введено в обіг М.Фуко для позначення системи відносин влади і наукового пізнання, за допомогою якої можна визначити як пов'язані, присутні у науковому пізнанні, ідейні механізми і певного роду положення у науці з утворенням об'єкта пізнання і формуванням модальностей опису дослідження. У трактуванні французького вченого, соціологія – науковий дискурс, побудований відповідно до існуючої системи правил суджень про соціальну дійсність, що продукується у межах певної сфери наукової діяльності [176]. У нашому ж уявленні науковий дискурс є об'єктивованою в процесі мовної комунікації структурою світоглядних, парадигмально-концептуальних, категоріально-понятійних, методологічних «переваг» науковця, на базі яких формуються ті чи інші репрезентативні образи соціокультурної дійсності. Відповідно, теоретичний ландшафт соціології є певним видом наукового дискурсу, який може бути

визначений завдяки включенню предметів, які обговорюються, типів виразів, які залучені в дію, понять, які використовуються, і стратегій, які створюються [177, с. 259]. У результаті соціологічне знання визначається нами як дискурсивна практика, що включає у себе всі ці компоненти, як певне поле координації та субординації висловлювань, де виникають, визначаються, змінюються і використовуються поняття. Як наголошував М. Фуко: «Наука з'являється лише у стихії дискурсивної формації і на основі знання» [176, с. 262].

Відтак, дискурсивний підхід дозволяє нам, з одного боку, уявити основні соціологічні категорії і поняття, у тому числі і безпосередньо предмет нашого інтересу, концепт «соціальний контроль», як продукт комунікативної взаємодії учасників наукового виробництва. З іншого боку, аналіз соціології крізь призму дискурсу передбачає позиціонування науки у якості динамічного утворення, що знаходиться у ситуації іманентних змін і перетворень, опосередкованих владними відносинами. Мається на увазі, що, будучи включеним у соціокультурний контекст, дискурс як соціокультурно детермінований спосіб вербалізованої комунікації не може бути індиферентним по відношенню до влади. Тобто, ми стверджуємо, що поле наукового виробництва деякою мірою пронизане феноменологією влади. Відповідно, актуальними постають:

- по-перше, дослідження теоретичного ландшафту соціології, який, як і будь-який науковий дискурс, також є полем силової боротьби за право означення об'єктів соціального тіла;
- по-друге, виявлення механізмів і стратегій реалізації владного дискурсу у просторі соціологічного теоретизування, за допомогою якого домінуючі суб'єкти наукового поля здійснюють свою легітимацію, а також конструювання та просування тих чи інших образів реальності.

У дусі постмодерністських трактувань дискурсу, останній розглядається як динамічна форма соціальної практики, що вибудовує соціальний світ та ідентичність індивіда. Тож, влада функціонує дискурсивно

тим шляхом, що й сама позиціонується у дискурсах, і розташовує інших щодо окремих дискурсивних категорій. Я. Торфінг вбачає у дискурсах насамперед джерело політичного управління суспільною свідомістю, певний вид соціальної практики. Він вважає, що постмодерністська теорія дискурсу дає змогу розвіяти ілюзію про існування певного екстрадискурсивного сенсу подій, відмовитися від пошуків об'єктивної «правди» або «справедливості». Образи правди і справедливості мають не об'єктивну, а дискурсивну природу. Правда — це не риса реальності, а риса мови. Панівні способи інтерпретації соціальних понять і дій, усталений за певних соціально-історичних обставин порядок їх ієрархізації, тобто порядок дискурсу, ось що насправді формує смисловий простір суспільно-політичних практик, «встановлює, що є правда, а що – брехня» [211].

Як підсумок, по-перше, будь-який дискурс є елементом або тактичним блоком у полі силових відносин, не можна допустити існування дискурсу влади, з одного боку, і йому протилежного, безвладного дискурсу, з іншого. Ж. Дерріда ототожнює науковий дискурс з владою логосу, мови і думки. Так, мова математики, за його словами, виключає все, що піддається лише якісному опису. Мова емпіричних наук виключає і забороняє будь-який спекулятивний момент. У цілому ж, науковий дискурс забороняє будь-які ціннісні судження в достеменно науковому знанні. Іншими словами, Ж. Дерріда показує, як у науковому дискурсі «задіяні» механізми влади, які, ґрунтуючись на виборі певних переваг, ідеалів і критеріїв науковості, забезпечують оцінку одних областей знання як ненаукових, а інших — як відповідних ідеалам науковості. Таким чином, досягається панування одних ідеалів науковості, наприклад, ідеалів достовірності і доказовості, у всьому корпусі знання, і придушення інших критеріїв науковості та сфер знання.

По-друге, будь-який дискурс, у тому числі соціологічний, входить до мобільного поля відносин влади, утворює їх компонент і не може бути звільненим від владних функцій і характеристик. Соціолог залучений до поля силових відносин різних соціальних груп, він не може перебувати поза

простором влади, не існує в особливій «екологічній ніші», сторонній для відносин влади. Прийняті в суспільстві на тому чи іншому етапі розвитку стандарти, кліше, зразки, так чи інакше знаходять своє втілення і у науковій творчості, свідомо чи несвідомо пронизують свідомість ученого-соціолога, оскільки науковий дискурс – лише компонент наукової практики, що характеризує суспільство того чи іншого періоду. А. Огурцов у цьому відношенні зазначає: «вчений не може бути вільним від влади дискурсу, яка влада, така й наука» [117, с. 21-22].

Соціокультурні норми мови або ж «ідеологічна інтенція» визначають та організовують те, що можна позначити як дискурсивне поле – специфічну сферу діяльності дискурсу, підпорядковану певним правилам гри [145, с. 47]. Водночас, цей владний примус існує «не очевидно», маскуючись за уявною свободою визначених рішень: дискурсивні механізми спрямовані на переконання індивіда в тому, що ніхто нічого не наказує, просто так має бути. Мається на увазі, що підпорядкування суб'єкта відбувається не на основі прямого примусу, а на основі формування знання про об'єктивність, «реальність» і незмінність деякого символічного і соціального порядку. Суб'єкт, підкоряючись владі, інтеріоризує її (за допомогою семіотичних механізмів) як об'єктивне знання про світ. М. Фуко наполягає на тому, що сутність влади в тому, що вона поєднується зі знанням: «влада – це вже не лише примус робити що-небудь, а й «влада дискурсу» [176], що означає формування в суспільстві такого способу мислення, за якого індивід буде певним чином ідентифікувати себе і діяти так, як завгодно владі, вже не відчуючи примусу і вважаючи себе здатним цю владу «демократично» (тобто виходячи з власних потреб) обирати. На цьому базується впевненість суб'єкта у тому, що він так чи інакше виступає джерелом влади, незважаючи на тотальність контролю з боку паноптичного знання / влади, легітимізованого класичною наукою.

Зважаючи на запропоноване нами розуміння дискурсивної природи соціологічного теоретизування, виникає можливість відмовитися від

визначення науки / соціології як сфери, що підкоряється внутрішнім іманентними законам і наукової спільноти, що переслідують «чисту істину». Навпаки, ідеї про «незацікавлену наукову практику» протиставляється твердження про те, що саме функціонування наукового поля виробляє і припускає специфічну форму інтересу [29]. У цьому контексті соціологічний дискурс може також розглядатися як влада номінації – акт символічного навіювання і легітимного символічного насильства з нав'язування членам суспільства певного образу соціальної реальності. Виробництво соціологічних інтерпретацій дійсності, з одного боку, постійно перебігає в певному культурному контексті, перебуваючи під впливом стійких культурних практик, а з іншого – впливає на останні, маючи здатність трансформувати циркулюючі в суспільстві значення і смисли [140, с. 477].

Сам факт залучення соціологічного теоретизування до простору владного дискурсу, на наш погляд, виражається у нав'язуванні науці міфотворчої функції. Соціальне міфотворення як ідеологічна практика щодо створення, розповсюдження і підтримки ілюзій для маніпулювання масами [143, с. 147] використовує соціологію як ресурс легітимного формування колективних уявлень. Саме через це владна боротьба має символічну природу і ведеться, по суті, за збереження чи зміну сформованої соціальної структури за допомогою збереження або зміни бачення соціального світу, яке можна трактувати як легітимну систему соціальної класифікації. Зовнішньою метою політичної / владної боротьби виступає монополія використання матеріальних і символічних ресурсів держави, а істинної – монополія виробництва і розповсюдження системи легітимної класифікації соціального світу, бо саме вона, зрештою, обумовлює соціальні практики. Достовірніше, з одного боку, система соціально-політичної класифікації впливає на агентів, які її приймають, з іншого – практики цих агентів впливають на соціальну дійсність, наближаючи її до легітимного уявлення про неї. Відтак, будь-яка соціологічна класифікація має владні конотації. Соціолог не стоїть перед вибором: бути чи не бути втягнутим у боротьбу: він завжди або знаходиться

в світлі влади, або протистоїть їй. Відомий російський соціолог Ю. Качанов у своїй праці «Початок соціології» стосовно окресленої проблеми пише: «Кордон між енкратичними (приналежними владі) і акратичними (поза нею) теоріями стосовно до соціології корелює з відмінністю між заснованими безпосередньо на дошці і парадоксальними теоріями» [77, с. 134-137].

На підставі вищесказаного, постмодерністська схема «дискурсивні практики - стратегії влади» може служити універсальним інструментом аналізу соціологічного теоретизування як такого. Зважаючи на це твердження, передбачається, що можливість говорити про що-небудь визначається складною системою зв'язків, які встановлюються між соціальними інститутами, соціальними та економічними процесами, формами поведінки, технологіями, типами класифікацій та способами визначень. Ці відносини задають соціологічному дискурсу його об'єкти, визначають стратегії, яких він повинен дотримуватися [144, с. 372]. У той же час дискурсивна практика конституює системи об'єктів і стратегії дискурсу, які виступають у вигляді специфічної для даної дисципліни «форми знання» – понятійного апарату з тезаурусними взаємозв'язками.

Звертаючись безпосередньо до структурно-функціонального аналізу соціологічного дискурсу, ми можемо говорити про його функції: культурно-символічної репрезентації влади, ідентифікації та комунікативного домінування, що є перфоменсом сучасного розуміння владних відносин; конструювання та деконструювання картини світу; формування соціальних, політичних та ідеологічних ідентичностей як способу позиціонування і маркетинга за принципом «свій-чужий»; артикуляції соціальних вимог, інтересів, ціннісних орієнтацій в конкурентній боротьбі на соціальному ринку. У якості структуроутворюючих параметрів соціологічного дискурсу, спираючись на теоретичні розробки О. Ревзіної, ми можемо виділити такі: по-перше, *виробників домінуючого дискурсу* – осіб, наділених певними лінгвістично легітимізованими мовними тактиками і стратегіями, що як правило, займають владні позиції та забезпечують його контроль. Отже,

соціологічний дискурс визначається як правило «вживання» мови, пов'язане зі структуруванням відносин влади, що в свою чергу дає змогу говорити про наявність компетентних осіб, зайнятих у сфері виробництва комунікативних систем. Як зазначає П. Бурдьє: «виробництво інструментів виробництва - таких, наприклад, як легітимні словесні і розумові фігури, жанри, манери і стилі або, якщо говорити в більш узагальненому плані, всі дискурси, покликані служити «голосом влади» і прикладами «гарної мови», – дає тому, хто ним займається, панування над мовою і, отже, над простими споживачами мови, а також і над їх капіталом» [28]. Побудова владного дискурсу з методологічної позиції П. Бурдьє, зрештою, набуває вигляду поля. На відміну від «владного простору», де просто відбувається процес передачі своєї волі, «владне поле» фіксує сукупність різних агентів, занесених до мережі різноманітних взаємин відповідного порядку. Таким чином, визначивши владу як «коло, центр якого знаходиться повсюди і скрізь» [32, с. 88], П. Бурдьє називає «символічну владу» такою невидимою владою, «яка може здійснюватися лише за сприяння тих, хто не хоче знати, що піддається їй або навіть сам її здійснює» [32, с. 88].

По-друге, *комунікативне забезпечення* – код мови, котрий лежить в основі мовної концептуалізації, що втілює науковий ідеал епохи. В даному випадку мова йде про виробництво комунікативної легітимації за допомогою лінгвістичного/символічного капіталу і лінгвістичного габітусу, з ідеями їх владарювання на «мовному ринку». Зазначений спосіб владарювання О. Русакова позначає поняття «дискурсивне мистецтво», яке визначається одночасно як символічний і соціетальний капітал, тобто капітал, який функціонує у просторі виробництва, обміну та споживання символічних цінностей (відзнаки, символи віри, міфологеми, ідеологеми, статуси, ієрархії, ідентичність, престиж, імідж, бренд і ін.) і соціетальних цінностей (довіра, толерантність, злагода, взаємна відповідальність, репутація та ін.) [134, с. 132].

По-третє, *ідеологічна інтенція*, яка частіше за все не декларується, а незримо присутня в кожній дискурсивно сконструйованій моделі соціальної реальності. Крім того, тут має значення не стільки приналежність автора до того чи іншого концептуально-парадигмального напрямку, хоча відбитки «певних поглядів» завжди присутні у структурі дискурсу, – а деякий опосередкований соціальним контекстом корелят між світоглядно-методологічною культурою автора і архетипом громадської думки. Так у ході теоретичної дискусії з Л. Альтюссером, М. Пешо припускає, що вчені займають ілюзорну позицію, вбачаючи себе джерелами дискурсу. Насправді ж дискурс, суб'єкти дискурсу, – лише наслідки ідеологічного позиціонування. Суб'єкт дискурсу є не що інше, як створений у ході дискурсивної практики ефект суб'єктності – «l'effet-subject». Джерела дискурсу і процеси ідеологічного позиціонування приховані від індивіда.

У якості структуроутворюючого фактора дискурсивного поля соціології, доцільно виокремити *інтертекстуальну взаємодію*. Інтертекстуальність входить до онтології дискурсу, забезпечуючи стійкість і взаємопроникнення дискурсивних практик. Стійкість, відтворюваність та просування у часі дискурсивної формації створюється завдяки саме мовним інтертекстам. Всі види інтертекстів беруть участь у дискурсивних процесах деривації і запозичення. Дискурсивні практики різняться за рівнем прояву здатності бути інтертекстуальним донором або наступником інтертекстуального вкладу [129, с. 68].

Слідуючи до логіки нашого аналізу, відповідно до визначених структуроутворюючих параметрів соціологічного дискурсу «мова» соціології визначається статусно-кваліфікованими учасниками, локалізованим хронотопом, конвенціонально обумовленою метою, ритуально зафіксованими цінностями, інтенціонально «закріпленими» стратегіями (послідовності мовних дій у типових ситуаціях), що в результаті відображається в чітко обумовленому і легітимітимізованому арсеналі прецедентних феноменів (імен, висловлювань, текстів і ситуацій).

Грунтуючись на методології аналізу дискурсу М. Фуко, ми можемо виділити механізми та стратегії реалізації владного дискурсу в полі соціологічного теоретизування. Виступаючи в ролі дискурсивної формації, соціологічний дискурс може бути позначений як певна єдність пізнавальних практик, що підтримують і підтримуються певним режимом виробництва знання, а також визначають можливі способи міркування про реальність. Умови, яким підпорядковується існування і функціонування дискурсивної формації, М. Фуко називає «правилами формації», визначаючи їх як правила формування «дискурсивних розподілів». Мається на увазі, що в будь-якому суспільстві виробництво наукового дискурсу, різновидом якого власне і є соціологічний дискурс, одночасно контролюється і піддається селекції, організовується і перерозподіляється за допомогою деякої кількості процедур, загальною метою яких є приборкання владних повноважень, непередбачуваності, «загрозливої матеріальності» дискурсу [173, с. 48]. Тобто, допускається існування деяких принципів, що впорядковують дискурс, які М. Фуко розділяє на кілька груп:

Зовнішні процедури, їх функція – обмеження, оволодіння стихійними силами дискурсу. Аналізуючи значення екзогенних факторів у забезпеченні «порядку дискурсу», М. Фуко формує «правило зовнішнього», тобто потребу «йти не від дискурсу до його внутрішньої і прихованої мови, до певної серцевини думки або значення, що нібито в ньому проявляється, але, беручи за початкову точку сам дискурс, форми його появу і його регулярність, йти до зовнішніх умов його можливості, до того, що дає місце для випадкової серії подій» [173, с. 49]. Мається на увазі, соціокультурне тло, що закладає межі допустимого теоретичного ландшафту. Тобто, «науковість» продукowanego соціологічного дискурсу розглядається як соціокультурний, історично сформований конструкт, що змінюється у процесі відтворення і розвитку науки як підструктури суспільства, розчиненої у загальному ідеологічному просторі. Підкреслюючи принципову сконструйованість соціологічного дискурсу на всіх рівнях пізнавального процесу, враховуючи

фундаментальні основи наукового пошуку, Ю. Качанов наполягає на тому, що соціологія не може існувати в певному «інтелектуальному утопічному полі», незалежному від владно навантаженого здорового глузду, передпоняттєвих очевидностей історичного та соціокультурного «фону». У цьому аспекті науковець зазначає: «ми завжди мислимо в просторі, що постає в якості очевидних, «натуралізованих» звичаїв, які управляють мисленням і звільняють нас від роздумів» [77, с. 201-204].

Соціокультурна обумовленість наукового пошуку актуалізує наступну аксіому: дискурс не створюється поза межами контексту і не може бути зрозумілим поза ним. Висловлювання мають сенс лише тоді, коли ми розглядаємо їх у контексті певної ситуації, якщо ми розуміємо основні умови та правила соціальної та мовної гри, якщо співвідносимо їх з певною культурою та ідеологією. Це означає, що кожен факт застосування мови робить свій невеликий внесок у процес відтворення або трансформації суспільства та культури, враховуючи владні відносини. Саме в цьому і полягає сила дискурсу [198, с. 273]. Так, відомі теоретики дискурс-аналізу М. Йоргенсен та Л. Філіпс відзначають, що дискурс – це форма соціальної практики, яка одночасно і творить соціальний світ, і створена за допомогою інших соціальних практик. Соціальна практика і дискурс знаходяться у діалектичному зв'язку з іншими соціальними вимірами. Цей зв'язок не лише впливає на формування та зміну соціальних структур, а й відображає їх [69, с. 108].

Прикладами зовнішніх процедур можуть бути винятки у вигляді заборони, поділу та відкидання. Отже, досить контекстуально у рамках класичної соціології актуалізується проблематика контролю, інтеграції, раціональності, стабільності, що, в принципі, відповідає модерновій картині світу, і, навпаки – табуюються питання тілесності, інтимності, рефлексивності тощо.

Внутрішні процедури, суть яких полягає у контролі над самими дискурсами, вони діють як принципи класифікації, упорядкування,

розподілу. Їх функція – приборкання випадковості дискурсу. У якості внутрішніх регуляторів М. Фуко виділяє: *коментарі* – у полі соціології існують первинні і вторинні дискурси, причому останні є ні що інше, як переробка коментарів до перших, що не виходять за межі домінуючої парадигми. Коментарі дають змогу висловити щось інше, ніж первинний текст лише за умови відповідності змістовної конфігурації домінуючого теоретичного ядра. Це означає, що різні способи концептуалізації соціологами досліджуваного предмета не є випадковою сукупністю розрізнених гносеологічних практик. Це історично сформовані епістемологічні конструкти, які, навіть будучи вибудуваними на основі різних принципів здійснення пізнавального процесу, ідентифіковані представниками соціологічної спільноти як фрагменти теоретико-методологічної структури соціології. *Авторство* – автор постає у ролі центру угруповання дискурсів, центру їх зв'язності. *Дисципліна* є анонімною системою: для того, щоб належати до певної дисципліни, соціологічні концептуальні схеми повинні: звертатися до певного типу об'єктів, використовувати певні концептуальні та технічні засоби, вписуватися у певний тип теоретичного горизонту. Тим самим і здійснюється контроль над виробництвом соціологічного дискурсу: дисципліна висвітлює лише ті дискурсивні події, які вироблені за правилами дисципліни, тобто:

- відповідають правилам дискурсу;
- підпорядковуються дискурсивним ритуалам (кваліфікація, комунікативна позиція, жести і поведінка, що складають основу «передбачувану або осудну силу слів – їх дія на тих, до кого вони звернені, і межі їх примусової сили»);
- належать до дискурсивних співтовариств, в яких забезпечується циркуляція дискурсів в «закритих просторах» та здійснюється їх розподіл таким чином, «щоб їх власники не виявилися позбавлені своєї власності самим цим розподілом»;

— соціально присвоюються і закріплюються на макрорівні суспільства, головним чином за допомогою системи освіти, яка «є політичним способом підтримки або зміни форм привласнення дискурсів» [116, с. 256-257]. Як зазначає С. Тулмін, діяльність науковця здійснюється в межах наукових дисциплін, де специфічні і суворі канони функціонують в інституалізованій формі. Прийнятий у цій науковій дисципліні ідеал знання дає змогу провести досить ефективний відбір теорій. Одночасно з цим оцінюється не стільки формальна сторона теоретичних систем (теорія як «пропозиційна» система), скільки змістовна, функціональна (теорія як «концептуальна система»). Доцільним є зазначити, що в науковій дисципліні, на думку науковця, як правило, не існує повної єдності думок з приводу ідеалів, але для успішного функціонування достатньо згоди авторитетних учених, що володіють великим професійним досвідом наукової практики. У ситуаціях, коли ідеал не визначений, основним при його виборі є перспективність запропонованих пояснювальних схем [160, с. 156-159]. У перспективі постструктуралістського підходу до аналізу соціологічного дискурсу дисципліна може бути витлумаченою не просто як специфічна за походженням структурна організованість пізнавальних теоретичних практик, але як універсальний конститууючий механізм культури як такої (її археологія та генеалогія), механізм виробництва соціальності, що «наглядає» і «карає» (в термінології М. Фуко).

Спорідненим до дисципліни є введене Р. Мертоном поняття наукового етосу як сукупності заведених науковим співтовариством етичних установок і підтримуючих їх ціннісних орієнтирів, що виражають культурні цінності суспільства. У якості наріжних основ наукового етосу соціологія науки визначає колективізм, безкорисливість і організований скептицизм як форму наукової діяльності. Чинність правил наукового виробництва спирається на систему настанов і санкцій. Наукова діяльність в рамках етосу – умова постійного продукування наукових теорій [102, с. 41-49].

Третя група процедур, що упорядковують і легітимують дискурс, являє собою призведення до дії перших двох, мова йдеться про проріджування суб'єктів, що говорять. Влада створює і контролює процес створення дискурсів, які є своєрідними джерелами знань і методологічними базисами для його створення. Як зауважує Г. Бейсенова, «в порядок дискурсу ніколи не вступить той, хто не відповідає певним вимогам або ж з самого початку не має на це права» [9, с. 218]. Подібну думку ми знаходимо у Р. Барта. Він пише, що природа людського знання визначена соціальними інститутами, які нав'язують свої способи членування і класифікації, подібно до мови, що змушує нас мислити саме так, а не інакше [7, с. 374-383]. Тож на виробників домінуючого соціологічного дискурсу накладається система обмеження, яка визначає кваліфікацію, необхідну для суб'єкта, що говорить; котра визначає жести, поведінку, обставини та інші знаки, що повинні супроводжувати дискурс.

Важливим елементом функціонування дискурсу стає дискурсивне товариство (наприклад, наукові товариства як адміністративні структури або ж контролюючі політичні органи), яке прагне до закритості, з метою збереження сакральності знання, і покликані на основі примусу до виконання правил виробництва і розподілу дискурсу забезпечити його циркуляцію в обмеженому просторі. Дискурсивні спільноти поглинаються ідеологічними формаціями і конституюють стійкі «ментальні матриці» як перспективи сприйняття соціальної реальності в межах конкретної соціокультурної ситуації. В. Плахов зазначає, що закріплені в дискурсі ментальні стереотипи виконують функцію поширення знання в комунікативному просторі і, що не менш важливо, функцію об'єднання – у нашому випадку – соціологів. Саме ментальні стереотипи, занесені до змісту відповідного соціологічного дискурсу, служать реальним засобом об'єднання соціологів у наукову школу, у більш-менш затверджений науковий напрям. У той же час ментальні стереотипи – і вже в більш загальному плані дискурс, що містить їх – забезпечують групову конвенцію і професійне взаєморозуміння [123, с. 64].

Таким чином, «чинники буття» (історично сформована картина світу, соціальна позиція науковця, попередній життєвий досвід, думка групи) проникають не лише в форму, а й у зміст наукових ідей [106, с. 219-226]. Індивідуальні дії щодо створення наукових теорій дотримуються приписів, вироблених соціально-професійною групою дослідників під впливом колективної волі соціальної групи. Отже, соціологічний дискурс, можна визначити як простір відносно автономної «мовної гри», в якому на основі правил і схем класифікації створюється легітимний науковий дискурс.

Водночас до третьої групи принципів, що впорядковують дискурс, М. Фуко відносить доктрину або ж парадигмальне ядро соціологічного дискурсу. Науковець вказує, що доктрина прагне до розповсюдження, до залучення якомога більшої кількості індивідів до свого дискурсу, але, по суті, вона відіграє ту ж саму обмежувальну роль: ставить під сумнів суб'єкта через висловлювання і навпаки, пов'язує суб'єкта з певним типом висловлювань, накладаючи заборону на інші. Тобто, вона здійснює подвійне підпорядкування: суб'єктів, що говорять дискурсу і дискурсів – певній групі індивідів, які говорять [173, с. 58-62].

Виходячи з вищезазначеного, у своєму аналізі ми базуємося на сприйнятті соціологічного дискурсу як інтелектуального простору, у межах якого безперервно продукується «мовна гра» між суб'єктами провадження наукових нарацій, прив'язана до певної соціокультурної дійсності [84, с. 87]. У контексті концепції мовних ігор Л. Вітгенштейна, згідно з якою мова будується подібно до гри – за певними правилами, а навчання грі може відбуватися за допомогою формулювання і експліцитного засвоєння правил, що керують грою, дискурс можна трактувати як багаторівневе утворення вербального та невербального характеру. Останній побудований за певними експліцитно представленими і імпліцитно усвідомленими правилами, що конвенціонально визначають ті чи інші дії учасників комунікації. З огляду на це, соціологічний дискурс можна кваліфікувати як втілення інституціоналізованих правил, які визначають соціологічні практики: будь-

яке легітимне наукове твердження передбачає засвоєння, і присвоєння цих правил.

Дискурсивні практики у полі соціології постають не просто як практики, опосередковані мовою, а як владні практики, ефектом яких є «провадження суб'єкта», «виробництво реальності» та управління ними. Наразі мова йде про соціально-історичну тканину, що формує соціологічний дискурс, про її соціокультурні підвалини: не суб'єкт / соціолог є автором виробленого ним дискурсу, а певна позасуб'єктна «матриця значень», яка автоматично керує дискурсом, визначає способи продукування дискурсу. Цю матрицю М. Пешо позначає терміном «ідеологічна формація». «Ідеологічні формації ..., – зазначає М. Пешо, – визначають те, що може і повинно бути сказано (у формі настанови, проповіді, памфлету, доповіді, програми тощо) відповідно до визначеної позиції і за певних обставин» [139, с. 560]. Тобто, ми стверджуємо, що соціологічний дискурс завжди є відображенням певного ідеологічного знаку, характерного для тієї чи іншої епохи, культури, простору. Ідеологія або компонент «напруги» і є формою прояву влади, розчиненою у дискурсивних практиках, які формують мовну та концептуальну картини світу і сприяють реалізації ідеологічного впливу. Отже, соціологічний дискурс можна розуміти як артикуляцію, репрезентацію, реалізацію попередньо встановлених ідеологічних (соціокультурних) установок. Ідеологія одночасно з цим трактується як те, що визначає і зміст дискурсу, і способи його виробництва. Інакше кажучи, дискурс у теорії стає свого роду ідеологічним «перформансом», формою насильства над індивідом.

Спираючись на ідеї засновника когнітивного підходу у дискурсивно-аналітичній теорії Т. Ван Дейка, ми допускаємо наявність відповідності між структурами соціологічного дискурсу і когнітивними структурами мислення. Ця відповідність уможливорює «впізнавання» соціологом дискурсивних структур, а також послідовне його залучення в системи соціально поділюваних і трансформованих смислів. Ситуація, коли дискурс «говорить»

науковцем, можлива лише за умови глибокої інтегрованості структур дискурсу у когнітивні структури мислення. Прикладом найглибшого інкорпорування подібних структур, спираючись на теоретичну позицію П. Бурдьє, є габітус – система культурно-поділюваних неусвідомлених дій індивідів, які проявляються у формі життєвих звичок, неусвідомлено виконуваних дій і виразів. «Формування образу суспільства за допомогою наукового дискурсу, – зазначає Н. Феркло, – відбувається аж ніяк не завдяки тому, що вчені вільно грають з ідеями. Він є наслідком їх соціальної практики, яка широко впроваджена у їхнє життя і зорієнтована на реальні, матеріальні соціальні структури» [69, с. 102].

Тож, згідно з обраною нами методологією, соціологічний дискурс не є довільним міркуванням про соціальні феномени. Він є побудованою за специфічними правилами системою суджень про соціальну дійсність, яка створена у межах соціального універсуму – поля соціологічного виробництва. Поле соціології – це місце конкурентної боротьби, специфічною ставкою в якій є монополія на наукову компетенцію, яку розглядають як соціально визнану за певним індивідом здатність легітимно говорити й діяти від імені науки» [29, с. 474]. У професійному полі соціолог інтеріоризує зовнішні умови виробництва, які стають внутрішніми схемами дії (диспозиціями або смисловими схемами). Смислові схеми встановлюють зв'язок між об'єктивними структурами поля соціології та легітимним продуктом цього поля — соціологічним дискурсом. Смислові схеми виступають необхідною суб'єктивною умовою практик; це не поняття, але схеми дій соціолога. Смислова схема, у трактуванні Ю. Качанова – термін, що позначає двосторонню структуру, що зчленовує до купи характеристики практики і поняття. Смислова схема є основою для класифікації та ієрархізації соціальних феноменів, специфічного бачення дійсності, що стає особистісною характеристикою внаслідок соціалізації та засвоєння досвіду, інтеріоризації соціальних відносин [77, с. 18]. Тобто, поле соціології, як окремий випадок будь-якого соціального простору, є результатом подвійного

структурування та розподілу ресурсів практик. З одного боку, ми маємо об'єктивні структури, що лежать в основі суб'єктивних соціальних уявлень і впливають на взаємодії агентів. З іншого боку, ці соціальні уявлення повинні засвоюватись і привласнюватись (інтеріоризуватись) агентами, щоб стати діючою силою, тобто здійснювати вплив на практики агентів, які виробляють / відтворюють об'єктивні структури. У цьому сенсі ми можемо говорити про існування двох типів структур (об'єктивних і суб'єктивних), утворених нерівномірним розподілом капіталів і систем уявлень (диспозицій чи суб'єктивних ресурсів практик) [109, с. 42-43].

Звідси випливає, що соціологічний дискурс є результатом зустрічі смислових схем соціолога (тобто інтеріоризованих об'єктивних структур поля соціології) і досліджуваної ним дійсності. Конкретизуючи, соціологічний дискурс виступає в ролі своєрідної індивідуальної реалізації інтерсуб'єктивного коду. Цей загальний для всіх соціологів код є ансамблем формальних елементів, що входять у символічну систему поля соціальної науки та виступає умовою провадження соціологічних текстів. Хоча даний код належить індивідуальній мові соціальної науки, його запровадження в кожному індивідуальному дискурсі несе на собі відбитки засвоєння і присвоєння агентом. За кожним соціологічним судженням, по той бік тексту знаходиться його основа – ансамбль владних відносин, що є для нас сукупністю соціологічних конструктів.

Підсумовуючи сказане, ми зазначаємо, що використання у процесі дослідження теоретичного ландшафту соціології поняття «влада дискурсу», яке набуває значення «інтегрованого результату гри рухливих відносин нерівності» (у термінології М. Фуко), дає змогу поглянути ніби зсередини на процеси, що відбуваються в полі соціологічного виробництва і складові ідеологічної тотальності науки, що визначається соціокультурною матрицею соціуму. За цих умов науковець з самого початку приречений на підпорядкування режиму «піддоглядної свободи», оскільки науковий дискурс є тим механізмом, за допомогою якого одночасно і конститується

суб'єкт і підтримується існуючий символічний порядок. Отже, зважаючи на запропонований нами підхід, соціологічний дискурс осмислюється не як «вільна» розповідь про об'єкти соціального світу, а як похідна смислових схем соціолога, що підсумовує дослідження соціальної дійсності в межах історично закладених об'єктивних і суб'єктивних структур соціологічного виробництва.

Зважаючи на запропоновану дослідницьку логіку, ми допускаємо за можливе наново «реконцептуалізувати» поле соціологічного теоретизування щодо соціального контролю, враховуючи наявний взаємозв'язок між самим поняттям «соціальний контроль» і дискурсивними практиками його конструювання/визначення у контексті соціокультурної динаміки, що опосередковує поле соціологічного виробництва. Саме через це у якості інструменту розуміння і дослідження соціального контролю ми пропонуємо використовувати методологічну стратегію конструктивізму, яка надає можливості переосмислити поняття соціального контролю позиційно і стратегічно, тобто без есенціалістських інтенцій. Таким чином, соціальний контроль не може бути уніфікованим поняттям, не може бути сингулярним, бо лежить на перетині конкуруючих дискурсів, практик, позицій, а тому це поняття постійно знаходиться в процесі трансформації та семантичної мінливості.

1.2 Експлікація теорії соціального контролю: конструктивістська методологія аналізу процесів концептуалізації

Застосовуючи до аналізу процесів соціологічної концептуалізації поняття «влада дискурсу», ми апелюємо до твердження, що правила соціологічного дискурсу в межах певної соціокультурної матриці визначають не лише поняття, а й види конструкцій, у які ці поняття поєднуються, утворюючи концепти. Виражений у запропонованій М. Фуко диспозиції

«влада – знання» нерозривний зв'язок «невидимих» соціальних позицій, ієрархій і системи знань з прийнятими способами аргументації, досліджень та віднесення до істини в науковому пізнанні, знайшов підмогу в теоріях легітимації знання, соціального конструювання реальності. У контексті подібної стратегії наукового аналізу ми звертаємося саме до конструктивізму як методологічного базису, евристичний потенціал якого надає можливість аналізу соціологічних конструкцій, у цьому випадку, мова йде про теорію соціального контролю, як продуктів соціологічного дискурсу, опосередкованих соціокультурним контекстом і органічно співвіднесених з системою владних відносин.

Доцільним є зазначити, що конструктивістська методологія, на відміну від протилежних їй натуралізму і соціоморфізму, що підкреслюють соціальне походження і соціальну природу всіх феноменів, допускає релятивістську онтологію (визнання великої кількості локальних, соціокультурно сконструйованих реальностей), суб'єктивістську епістемологію, переважно якісну методологію і має на меті соціальну критику [164, с. 37]. У контексті конструктивістської парадигми такі поняття як об'єктивна дійсність чи об'єктивна реальність (незалежна від суб'єкта сприйняття), істина як наявність єдино правильного світогляду, уявлення про те, що можна вивчати дещо таким, яким воно є насправді, незалежно від позиції інтерпретатора, що належать до «кореспондентної теорії істини» або «теорії відображення» (її вітчизняному аналогу), поволі поступаються місцем таким поняттям як «життєвий простір» (залежне від системи відліку), «життєвий світ» (передбачає наявність «упередженої», «страждаючої» людини), плюралізм або «множинність істини», адекватність і евристичність моделі натомість самого поняття «істини». Конструктивізм акцентує ідею конструктивної природи соціального сприйняття, роль індивідуальних конструктів у пізнанні і розумінні світу, мовне та культурно-історичне опосередкування ментальних процесів, ідеї конструктивного альтернативізму (безлічі способів концептуалізації подій) і плюралізму істини.

«Конструктивістський виклик» когнітивної соціології полягає, на думку К. Кнорр-Цетіна, у тому, що традиційний філософський аналіз науки не в змозі «систематично обмірковувати роль соціальних факторів і включити їх до нормативної картини наукової діяльності» [203, с. 556]. Конструктивізм, який наполягає на доречності соціального розуміння науки, порушує питання про роль інтересів, про гнучкість правил і стандартизованість критеріїв, про ситуативну роль влади тощо, закликає до анулювання універсальних стандартів через локальні угоди, до заміни соціальних та інших характеристик особистостей ситуативними характеристиками [36, с. 27]. Конструктивістський підхід звернений до розуміння способів провадження того, що ми вважаємо об'єктивним знанням, вивчення риторичних прийомів обґрунтування, висвітлення ідеологічної та ціннісної завантаженості того, що вважається зрозумілим, визначення історичних коренів різних форм розуміння, дослідження діапазону мінливості людських змістів у різних культурах [59, с. 35-39].

Конструктивістська методологія вивчення продуктів наукової творчості ґрунтується на певних підвалинах, найважливішим з яких є розуміння наукової реальності як артефакту, як конструкту, який формується у процесі дослідницької роботи. Конструктивістська інтерпретація протистоїть концепції наукового спостереження як суто описової процедури, як відносини між результатами науки і зовнішньою природою [203, с. 556]. На противагу цьому підходу конструктивістська інтерпретація розглядає продукти науки як результат процесу рефлексивної фабрикації, і дає змогу зрозуміти як «об'єкти виробляються у лабораторії» і як твердження науковців отримують статус «природних фактів».

Як форма ідеологізованого мислення, соціологічна теорія, таким чином, відхиляється від наукової об'єктивності, оскільки сформована у контексті домінуючих цінностей конкретного суспільства. Як наслідок – селективний характер проблем і методів дослідження. На основі подібної методологічної перспективи, можна припустити, що наука як культурна схема продукує

шаблони, які використовуються для організації соціальних процесів, і поширює ілюзії, що дають символічний вихід накопиченій соціальній, психологічній, культурній напрузі, тим самим, зміцнюючи життєздатність, що породила її недосконалою соціальною системою.

Положення конструктивізму про суб'єктивний і культурний характер концептуалізації знаходить відображення в ідеї одного з провідних представників німецької школи соціології знання К. Мангейма. Згідно з ним, продукти мислення формуються не на основі логічних абстракцій, а створюються актуальною життєвою ситуацією дослідника. Зокрема, соціально та екзистенційно обумовлений історико-соціальними умовами підхід до проблеми, площина, в якій проблема розглядається, рівень абстрактності й конкретності аналізу [106, с. 232]. «Об'єктивність» соціологічного дискурсу виступає як результат конвенції: дослідники діють у межах однієї історично сформованої системи, що забезпечує ідентичність їх понятійно-категоріального апарату і можливість робити висновки на основі однозначної дискусії. Згідно з К. Мангеймом, наукове мислення не є вільним від ідеологізованого впливу соціального контексту/ідеології, тим самим реалізують себе зовнішні процедури контролю «порядку» соціологічного дискурсу. У своєму аналізі ідеології науковець виділяв два аспекти – часткова і тотальна ідеологія. Часткова ідеологія співвідноситься з індивідуальним рівнем, тотальна ж навпаки співвідносна з ідеологією історичної епохи, тобто вона знаходиться на надіндивідуальному рівні.

Загалом, *тотальна ідеологія* – це «картина світу» дослідника, пов'язана зі специфічним історичним та соціальним контекстом. Поняття тотальної ідеології подібне до категоріальних форм:

– *епістемі*, що вводиться у науковий обіг М. Фуко, і розглядається як культурно-пізнавальні апріорі, що задають умови можливості форм культури і конкретних форм знання певної історичної епохи. Основу епістемі складають приховані структури, що визначають спосіб упорядкування «речей» в «словах» і виявляються в системі синхроністичних

ізоморфізмів культурних феноменів [115]. Перевагою епістемного підходу до розгляду дискурсу соціологічної науки є, за словами російського дослідника Ю. Качанова, «зняття класичної пізнавальної опозиції «суб'єкт – об'єкт» [77, с. 8]. У межах подібного підходу передбачається здатність суб'єкта соціального пізнання до відносно точного відтворення незалежних від нього об'єктів соціальної дійсності, а проблематика історичної обумовленості і суб'єктної ангажованості не розглядаються, оскільки основою пізнавальних практик з позицій такого підходу є безсуб'єктні інстанції (соціальні відносини, габітус тощо);

- *дисциплінарної матриці* (Т. Кун), як визнані всіма наукові досягнення, які протягом певного часу дають модель постановки проблем та їх рішень науковому співтовариству [94];

- *метафізичного компонента* (М. Ватрофський), що виражає в собі в систематичній і явній формі найглибші та характерні особливості здорового глузду. Здоровий глузд же становить ту сукупність загальнодоступних і значною мірою неявних концептуальних конструкцій (принципів дії, правил переконань), які витримали безліч суворих та тривалих випробувань в суспільній практиці людей, у розвитку їхньої культури та в міжкультурних взаємодіях, завдяки чому про них можна говорити як про людські універсалії [53, с. 87-89];

- *«фону» наукового дослідження* (Д. Пойа) як легітимізованого науковою спільнотою засобу розгортання, інтерпретації теоретичних систем: початкове знання, необхідне для побудови даної теорії, яке включає філософські передумови, випробувані досвідом базисні фізичні теорії, методологічні принципи тощо [61, с.16].

Спираючись на евристичний потенціал конструктивізму, ми припускаємо, що соціологічний дискурс є продуктом розгортання конструктивного процесу, що створює його. Цей процес полягає у здійсненні кінцевого числа практик над конфігураціями елементарних понять наукової чи повсякденної мови. Саме соціолог, тобто користувач конструкту,

зважаючи на систематичний зв'язок наукових тверджень і соціально зобов'язуючу силу умов соціологічних практик, дає визначення, згідно з змінними соціального світу [77, с. 81-85]. З точки зору конструктивізму, конструювання соціологічних категорій (як інтерсуб'єктивно конститутивний для соціологічного досвіду апріорний елемент) не є зліпком або «відображенням» змісту соціального світу, воно активно продукує саме цей зміст, враховуючи, зокрема, соціокультурний досвід соціолога. При чому життєвий досвід, навіть якщо він переживається як радикально деполітизований, насправді є продуктом владного дискурсивного виробництва. К. Хюбнер зазначає, що апріорні установки не можуть підкріплюватися фактами, оскільки вони самі задають межі «... в яких взагалі можуть виступати факти»; процес їх обґрунтування закінчується на «історичному тлі», котре, у свою чергу, утворилося з іншої «фонові глибоки» [182, с. 233].

Загальною установкою конструктивізму у контексті дискурсивного підходу до аналізу соціологічного теоретизування стає розуміння соціологічних сутностей як сконструйованих у процесі дослідження. Творча свобода пізнання визначається як ілюзорний наслідок неартикульованості структурних обмежень соціологічної концептуалізації. Удавана достовірність, об'єктивність вироблених концептуалізацій – прямий наслідок використання єдиних схем, закладених як в основу соціальної, так і соціологічної реальності [76]. Таким чином, ми підкреслюємо, що прирівнюючи соціологічний досвід до соціального, дослідник часто не конструює експліцитно свій предмет, а використовує легітимні практичні схеми, складові докси і в своїй сукупності, утворює те, що в трактуванні М. Фуко звучить як «внутрішні процедури» контролю «порядку» наукового дискурсу. Легітимні практичні схеми, визначимо, як суб'єктивні умови і передумови можливих дискурсивних практик, за допомогою яких виробляється / відтворюється «соціальний світ». Вони не стільки відображають і виражають «соціальний світ», скільки цензурують і

каналізують сприйняття, мислення, способи вираження вчених, стимулюють одні і пригнічують інші уявлення і дії. Оскільки легітимні практичні схеми являють собою інтеріоризовані структури «соціального світу», вони «автоматично» підігнані до нього і представляють його індивідові як дещо само собою зрозуміле. Легітимні практичні схеми не дозволяють соціологу сприймати і мислити, розуміти і виражати те, що він не може сприймати і мислити, розуміти і виражати. Вони позбавляють науковця здатності рефлексивно і по-справжньому критично ставитися до «соціального світу», звертати свій уявний погляд до простору можливих соціальних відмінностей, опановувати закони ефективності владних практик [77, с. 124-129].

Процес конструювання теоретичного арсеналу соціології з позиції феноменологічного підходу може бути описаний і в контексті теорії А. Щюца, а саме в поданій ним конструктивістській моделі пізнавальної діяльності. Німецький вчений вважає, що на відміну від природничих наук, для соціального пізнання характерне «дещо», що не піддається прямому чи інструментально опосередкованому спостереженню або опису, (пре) сконструйовано в діяльності, що спрямовується практичною установкою буденного життя, і реконструюється в теоретичній установці наук. Одночасно з цим, джерело цього «дещо» знаходиться в області повсякденного / буденного знання у вигляді типізованих соціально-санкціонованих-фактів-життя, які можуть бути позначені як конструкти першого порядку, що в свою чергу є базисом для побудови наукового знання. На підтвердження цього А. Щюц зазначає: «конструкції, що використовує дослідник в соціальних науках, є, так би мовити, конструкціями другого порядку, конструкціями конструкцій, зведених на соціальній сцені акторами, поведінку яких дослідник спостерігає і намагається пояснити, дотримуючись правил наукового методу» [193, с. 90-104]. Інакше кажучи, науковець визначив конструкції суспільних наук як рівень надбудови над конструкціями повсякденного досвіду. З метою верифікації своїх суб'єктивних теоретичних конструкцій соціолог повинен перевести

повсякденну ситуацію спостереження в форму «наукової ситуації» як фокуса, коли спостережувана ситуація представляє не практичний інтерес, а пізнавальний. Наукова ситуація контролює і верифікує розв'язання тієї чи іншої проблеми завдяки комплексу процедурних правил відповідної галузі знання і понятійної структури дослідження.

Якщо інтерпретувати соціологічний дискурс з точки зору підходу П. Бергера і Т. Лукмана, то процес конструювання теоретичних систем в ньому постане як єдність трьох процесів соціального конструювання, а саме абстрагування, схематизації і типологізації. Соціальна реальність, згідно з базовою ідеєю конструктивізму, втілюється в соціально організованих актах інтерпретації. І наука є соціальним інститутом, оскільки сама – результат взаємної типізації хабітуалізованих дій. Типізація – це встановлення зразків дослідницьких дій, формування «репертуару» ролей суб'єктів пізнання. Стійкість науки як соціального інституту забезпечується сприйняттям інституційного порядку провадження концепцій як фактичності та використанням механізму контролю практик. Сприйняття дослідником соціального світу як інтерсуб'єктивного не скасовує, проте, його активної участі в конструюванні реальності, в тому числі – соціального інституту науки. У цьому виявляється своєрідна діалектика свободи творчості і заданості структур у науковому пізнанні [13, с. 89-102].

Науковий продукт створюється притаманним самій людській природі взаємозв'язком процесів екстерналізації та об'єктивації. Символічна реальність переводиться до рангу об'єктивно даної. На цьому етапі інститут соціальної науки постає як продукт людської життєдіяльності. У якості механізму об'єктивації досвіду постає система професійної мови як інструменту колективного запасу знання [13, с. 114]. Відтворення інституційних структур забезпечується процесом інтерналізації, в результаті чого сам науковець стає соціальним продуктом, засвоюючи норми інституціоналізованої дослідницької поведінки, втілені в конкретній ролі – «соціолог». Результатом цього процесу є організація свідомості соціолога

сукупністю типізації рутинізованого, стереотипізованого характеру. Коло наукової творчості замикається новим процесом екстерналізації – створенням дослідником концепції, яка має тверду основу в інтерналізованому соціальному досвіді її виробництва.

Сприйняття соціальної реальності і пересічним громадянином, і соціологом відбувається в межах сконструйованої (інтенціональної) картини світу, обумовленої специфікою актуальної культурної ситуації. Іntenціональність соціального світу передбачає взаємопроникнення актора і соціокультурного оточення. Тому Ю. Качановим і Ю. Марковою висувається твердження про відсутність «... неконцептуалізованої соціальної дійсності, з якою ми могли б порівняти наші уявлення» [78, с. 15]. Ця теза апелює до постпозитивістських інтерпретацій природи соціального пізнання, представники яких відійшли від протиставлення знання і його соціокультурного змісту, послабивши демаркаційний рубіж між соціальними відносинами всередині наукової спільноти і змістом легітимного знання. Так, А. Огурцов робить висновок, що у філософії науки стався парадигмальний зсув – від власне теоретико-гносеологічної постановки проблем філософія науки перейшла до іншого кола проблем, котре тепер вже включає ряд соціокультурних параметрів наукового знання, його зв'язок з науковою спільнотою і цінностями культури. Наразі вже домінантною стає позиція, яка ґрунтується на факті соціокультурної обумовленості науки, вплітає її в соціальну та культурну дійсність і намагається розмити межі, встановлені в стандартній концепції науки, між науковими та позанауковими формами знання [118, с. 17-18].

Уявлення про наукове знання як про цілісну органічну систему, занурену в історично мінливе соціокультурне середовище, можна вважати основною програмною вимогою науки на сучасному етапі. Аксіомою соціокультурного підходу в науці стає твердження – способи осмислення і уявлення світу обумовлені історичним і культурним контекстом. Контекстом ми називаємо сукупність властивостей соціокультурної ситуації, яка формує декларацію

наукового дискурсу. Це означає, що легітимний соціологічний дискурс: *по-перше*, продукт певної культури; *по-друге*, органічно пов'язаний (за змістом і формою) з культурною організацією суспільства і її динамікою – дискурс достеменно вписаний у всі культурні процеси і є неодмінним, невід'ємним елементом складної соціально-культурної структури. Подібна інтерпретація соціологічного дискурсу в контексті нашого дослідження апелює до сучасного трактування дискурсу як вербалізованої форми об'єктивації свідомості, регульованою соціокультурною традицією [116, с. 342-344]. У цьому визначенні міститься вказівка на дві основні ознаки наукового дискурсу – його соціокультурну відповідність і процесуальність, які так чи інакше незмінно присутні в більшості інших описів. В цьому випадку, ми базуємося на осмисленні соціологічного дискурсу як складного комунікативного явища, яке включає в себе соціальний контекст, що дає уявлення як про учасників комунікації (і їх характеристики), так і про процеси провадження і сприйняття повідомлення [33, с. 13]. Соціокультурна визначеність соціологічного дискурсу, використовуючи методологію П. Штомпки, може бути представлена як сукупність чотирьох видів тканини, які пронизують наукове поле: «сплетіння ідей, правил, дій та інтересів. Взаємопов'язані мережі правил (норм, цінностей, приписів, ідеалів) утворюють нормативний вимір поля, його соціальні інструкції. Ідеал і нормативний вимір вносять свій внесок у те, що традиційно розглядається як культура. Взаємопов'язані мережі дій складають інтеракційний вимір поля, його соціальну організацію, а мережі інтересів — вимірювання поля за шкалою можливостей, його соціальну ієрархію. Інтеракційний та вимір за шкалою можливостей вплітаються в те, що в прямому сенсі можна назвати «соціетальною тканиною» [190, с. 29].

Визнання соціокультурної обумовленості наукового пізнання, передбачає констатацію того факту, що універсалиї культури утворюють кістяк понятійного середовища, в якому перебуває наука того чи іншого історичного періоду. Якщо проводити синергетичні аналогії, то

соціокультурна матриця постає, по відношенню до науки, в якості своєрідного контрольного параметра, що здійснює істотний вплив на еволюцію науки як відкритої дисипативної структури. Науковий проект будь-якої епохи виявляється спочатку «просякнутим» смислами, що приходять з «соціального континууму». Це означає, що культурно-історичне середовище задає науці початковий запас метафор і символів, онтологічних інтуїцій, мовних можливостей і канонів досконалості. Одночасно з цим, фіксація моментів взаємної детермінації, взаємодії науки та соціокультурної матриці дає змогу говорити про науку, як про відкриту систему, що занурена в суспільство і пов'язана з ним мережею зворотних зв'язків. На підтвердження цьому О. Тоффлер пише: «Наука відчуває на собі сильний вплив з боку навколишньої її зовнішньої сили, і розвиток науки, взагалі кажучи, визначається тим, наскільки культура сприйнятлива до наукових ідей» [158, с. 13-14]. Отже, обмеженням при провадженні дискурсу є все те, що крім мови робить деякий дискурс певним дискурсом; таким чином, мова йде про формуючу дискурс соціально-історичну тканину. Текст має значення лише відповідно до умов його виробництва, а також і відповідно до умов його тлумачення. [139, с. 560]. Проте, соціальні фактори самі по собі в «чистому» вигляді не можуть вписуватися в логіку побудови теорії. «Для того щоб зовнішній фактор, пише Б. Грязнов, – вплинув на зміну в науковому знанні, необхідно, принаймні, здійснення наступної умови: зовнішня проблема (припустимо, соціальна) має бути перетворена на проблему внутрішньонаукову, або ж поставлена в деяку відповідність із внутрішньонауковою проблемою» [52, с. 210].

Якщо говорити, про соціокультурну обумовленість соціологічної концептуалізації, необхідно відзначити канали за допомогою, яких «соціокультурне» втягується в тканину соціологічного пізнання. У якості подібних фігур, покликаних відобразити тонкий взаємозв'язок науки та її загальнокультурного контексту можуть бути представлені: тип раціональності, фіксовані у референтній науковій картині світу, ідеали і

норми пізнавальної діяльності, а також філософські ідеї та принципи, за допомогою яких обґрунтовуються прийняті в науці картини світу і експлікуються ідеали пізнання, логічні закони і правила, методи, методологічні принципи і установки, а також зразки наукової діяльності [155, с. 11]. Таким чином, соціокультурні детермінанти, що опосередковують процес соціологічної концептуалізації, можуть бути розглянуті не як безформна глина, призначена для закладення швів і тріщин в будівлі раціональної реконструкції, а як дещо, що має свою структуру, певною мірою надаючи жорсткості та стійкості пізнавальним конструкціям, а тим самим і впливає на напрямок їхнього росту [195, с. 128].

Тип раціональності як сукупність когнітивно-ціннісних критеріїв, пізнавальних ідеалів, поточних стандартів обґрунтованості й доказовості, який актуалізує ту чи іншу наукову картину світу і може розпізнаватися у ній, виявляється істотно пов'язаним з початковим соціокультурним контекстом, з запасом знань та ідей, які підживлюють собою наукове пізнання. Одночасно з цим наукова картина світу є системою загальних уявлень про світ, вироблених на відповідних стадіях історичного розвитку наукового пізнання. Вона складає основу і санкціонує як справжній певний категоріальної тип, бачення соціологією її емпіричних і теоретичних (ідеалізованих) об'єктів, виконуючи роль своєрідного «решета», оскільки, як зазначає А. Ахієзер: «не кожна ідея може бути втілена у дійсність, тобто не все мислиме є дійсним. З усіх текстів культури необхідно відібрати ефективні програми розвитку, котрі враховують конкретно-історичну специфіку суспільства» [5, с. 51-52]. Тобто, наукова картина світу виступає, з одного боку, як компонент внутрішньої структури наукового знання, а з іншого – як компонент його інфраструктури, котра опосередковує його включення до потоку культурної трансляції.

Наукова картина світу окреслює певні «тематичні структури» (Дж. Холтон), що складають базис методологічної свідомості соціолога. «Теми» містять у собі поняття, гіпотези, методології, що становлять собою

неявні передумови, евристичні правила, котрі визначають постановку питання, програму досліджень, способи вирішення фундаментальних проблем, а також висловлюють особисту оцінку, індивідуальну перевагу, що віддається науковцем тій чи іншій гіпотезі, проблемі, теорії [181, с. 9]. Кожна історична епоха споглядає світ своїми очима, користується своєю специфічною системою розумових координат [67, с. 132]. Наукова картина світу відіграє роль епістемологічного конструкту, що дає змогу здійснювати раціональну об'єктивацію теоретичних знань і становить модель досліджуваної реальності, закладає основи її схематичного образу, котрий забезпечуватиме дослідження пізнавальних процесів лише у певних межах. Пізнання є лише пошуком відповідного образу дії і способу мислення, воно виконує адаптивну функцію, служить для організації світу нашого досвіду, а не для відкриття певної реальності самої по собі. Відповідно, й знання не здобувається пасивним чином, воно активно конструюється пізнавальним суб'єктом [166, с. 143].

У межах актуальної наукової картини світу у соціологічній теорії відбувається формування певного пояснювального ідеалу як своєрідного «інтелектуального горизонту», на базі якого здійснюється відбір теорій. При цьому ідеали науки, свідомо чи несвідомо прийняті членами наукової спільноти, виконують істотну функцію в культурі. Вони є допоміжною ланкою між дослідницькою роботою та культурою, тим каналом, що забезпечує трансляцію методологічних норм і регулятивів у широкий контекст культури. Тобто, за допомогою ідеалів науковості регулятиви і результати науково-дослідної діяльності знаходять культурно значимий зміст, а сама пізнавальна діяльність інтегрується у культурно-смыслову єдність. Із цих позицій поняття «ідеалу науковості» може бути розглянуте як: певний історично конкретний стандарт, критерій, еталон оцінювання, якийсь нормативний зразок, схвалений науковою спільнотою і позитивно нею оцінюваний; суб'єктивне уявлення членів наукової спільноти про те, що прийнятно і що неприйнятно, що коректно і що некоректно, що обґрунтовано

і що необґрунтовано, іншими словами, це деяка сукупність установок, переваг, оцінок, очікувань, смислових орієнтації, ухвалених певною групою науковців, що дозволяють їм оцінювати результати, як своєї діяльності, так і діяльності інших науковців; об'єктивація суб'єктивних характеристик, яка дає змогу не лише артикулювати зміст установок і оцінок наукової спільноти, а й виробити правила оцінки та діяльності, певний нормативний зразок, регулятив оцінки та суджень [119, с. 33-35].

Отже, ідеали науковості, відповідно до яких відбувається конструювання соціологічних концепцій, характеризують принципи вибору соціологом певних методологічних і теоретичних альтернатив, тобто є одним з важливих елементів науки, що забезпечують визначення і вибір цілей і засобів пізнавальної діяльності (стаючи загальновизнаним у системі освіти і тим самим перетворюючись на цінність культури на тому чи іншому етапі її розвитку; ідеал науковості визначає поведінку членів наукової спільноти, модифікуючись або в раціональну мету пізнавальної діяльності, або в спосіб упорядкування та організації когнітивного матеріалу). Відповідно, ідеал науковості змінюється відповідно до актуального соціокультурного контексту, і становить собою скоріше «популяцію понять» ніж жорстку понятійну систему.

Передбачається, що наукова картина світу органічно пов'язана зі стилем мислення соціолога, котрий виступає в ролі каналу проникнення соціокультурних чинників у теоретичне знання. Тож, стиль наукового мислення постає системою регулятивних засобів науки, «санкціонованою» даною науковою спільнотою, колективним суб'єктом наукового пізнання. Як зазначає Н. Порус: «це сукупність глобальних, переважно імпліцитних передумов теоретичного мислення конкретної епохи, ті, майже непомітні для неї окуляри, крізь які вона споглядає світ і котрі не придатні для іншої епохи» [126, с. 63]. Стиль мислення зумовлює готовність до виборчого сприйняття, на його основі відбувається спрямоване спостереження і ментальна асиміляція сприйманого. Як продукт і надбання спільноти,

нормативний стиль мислення отримує соціальну підтримку. Одиницею розвитку кожної сфери мислення, що визначає його стильові особливості, постають «розумові колективи» – спільноти, що виникають у процесі комунікації та підтримують інтелектуальну взаємодію. Інакше кажучи, стиль мислення соціолога, який продукує легітимний науковий дискурс, є складною, ієрархічно впорядкованою системою неочевидних домінант, зразків, принципів, форм і категорій теоретичного освоєння світу. Ця система змінюється в часі, вона підпорядкована певним циклам, постійно відтворює свою структуру й обумовлює специфічну реакцію на кожен її елемент, що входить до її складу. Тобто, стиль мислення соціолога це певний канон, котрим керуються дослідники, залучені до актуального соціокультурного контексту, тип наукового пояснення, який будучи загальним для даної епохи, стійко виявляється у розвитку основних наукових напрямів та обумовлює деякі стандартні уявлення в метамовних концептах всіх фундаментальних теорій свого часу [92, с. 95].

Відношення соціокультурного та логіко-гносеологічного в соціологічних концепціях характеризуються такими особливостями. Соціокультурне впливає на логіко-гносеологічне шляхом визначення напрямку дослідження, способів світосприйняття суб'єкта дослідження – соціолога, особливостей його мислення. Спеціальна картина світу, зважаючи на загальні системноструктурні характеристики предмета дослідження, будується корелятивно схемою методу, вираженого в ідеалах і нормах пізнання. У свою чергу ідеали і норми дослідження скорельовані з особливостями культури відповідної епохи і мають світоглядне забарвлення.

Спираючись на вищевикладене, в результаті адаптації теорії дискурсу М. Фуко, а також враховуючи методологічні орієнтири конструктивізму і соціокультурного підходу, ми пропонуємо методологічну схему аналізу процесів конструювання теорії соціального контролю в соціологічному дискурсі (див. рис.1.1).

У контексті запропонованого нами підходу правила концептуалізації створюються як внутрішньою логікою функціонування поля соціологічного виробництва, так і значно ширшим соціокультурним контекстом.

Рис.1.1. Методологічна схема аналізу процесів конструювання понятійно-концептуального апарату в соціологічному дискурсі

У результаті, концепт «соціальний контроль» можна інтерпретувати як інтелектуальний конструкт, змістовне наповнення якого визначаються конкретними соціокультурними умовами виробництва соціологічного дискурсу. Зважаючи на розроблену методологічну схему, орієнтирами нашого подальшого дослідження є такі положення:

– процес «проблематизації» соціального контролю у соціологічному дискурсі з посиланням на теорію дискурсу М. Фуко, становить собою «не репрезентацію деякого попереднього об'єкта або

створення за допомогою дискурсу неіснуючого об'єкта. Це сума дискурсивних та недискурсивних практик, яка вводить ту чи іншу річ у процес гри істинного і помилкового і конститує її як об'єкт для пізнання» [173, с. 312]. У цьому випадку, якщо говорить про «проблематизацію» соціального контролю у межах соціологічного дискурсу, то мова йде про соціокультурні передумови, які актуалізують ту сфери соціальної предметності, сутність, зміст і культурний статус якої виявляються предметом наукової рефлексії. Інакше кажучи, ми стверджуємо, що соціологічне пізнання реалізується у певному соціокультурному контексті, яке виступає відразу і «контекстом відкриття», і «контекстом підтвердження». «Присутність» (як елемент соціокультурного середовища) продукується всередині соціальної практики науки шляхом підміни абсолютно достовірного і зрозумілого без поняття, очевидного «факту» легітимним «передпоняттям» «повсякденного досвіду». З його допомогою соціологія інституціоналізує себе «як сувора наука» і в той же час здійснює свою «владну функцію» або функцію символічного насильства. Це означає, що, з одного боку, за допомогою «присутності» соціологічні концепції знаходять «онтологічний» базис, а з іншого — «присутність» стає науковим прихистком для легітимних практичних схем, які не лише соціально обґрунтовують соціологію, а й обґрунтовуються нею. Оскільки легітимні практичні схеми суть продуктів «влади» [77, с. 134-139]. Отже, процес соціологічного пізнання укладається в рамки дисциплін, організованих і розгорнутих у формі концепцій, кожна з яких задає специфічну топіку і риторику досліджень і реалізується в конкретній науковій практиці;

– процеси концептуалізації соціального контролю в соціологічному дискурсі припускають онтологізацію абстрактних конструкцій згідно з прийнятими в науковій спільноті конвенціональними правилами. Не існує жодних онтологічних гарантій для визначення соціологічного поняття, всі «гносеологічні» процедури базуються на наукових (і, подекуди, соціальних) конвенціях, умовностях, факторах наукового провадження. Соціальні умови

виробництва (у широкому сенсі, враховуючи обмін і поширення) соціологічного дискурсу акцентують одні конструкти і вводять режим санкцій для інших; модус функціонування «заохочуваних» соціологічних конструктів відрізняється від того, що прийнятий для «пригнічуваних».

Владна боротьба в полі соціальної науки призводить до встановлення *working consensus* академічної ортодоксії, що реалізується за допомогою теоретичних і методологічних конструкцій, котрі відтворюють у формі вченого дискурсу соціальну «згоду» або *status quo* так, ніби про нього нічого не повідомлялося [75, с. 70 – 85]. Звертаючись до аналізу цих процесів, М. Малкей і Дж. Гілберт вводять поняття «когнітивний консенсус», що означає наявність колективної згоди щодо наукових положень і висновків, що дає змогу уникнути абсолютизації обумовлених контекстом приватних інтерпретацій. Продуктами подібної «наукової толерантності», є вербальні метафоричні моделі феномена (в нашому випадку, соціального контролю), в яких його найістотніші риси представлені аналогічними за змістом словами, наявними в мові наукової спільноти. Які б не були моделі та метафори, вони є зрозумілими для кожного науковця, хто засвоїв мову і культуру мислення цієї спільноти [87, с. 134-137].

– науковий образ соціальної реальності визнається самореферентним продуктом конструювання за допомогою ментальної діяльності дослідника як суспільної, «культурно заданої» та історичної істоти: рамки сприйняття соціального світу задаються перед-конструкціями соціальної пам'яті, їх відтворенням і зміною. Відповідно, однією з прикметних особливостей запропонованого нами підходу до аналізу соціологічного дискурсу є уявлення щодо дискурсивної сконструйованості науковця - когнітивні структури якого, є результатом не «чистої» перцепції і логічного пізнання, але ретельно спланованого процесу дискурсивного конструювання соціального тіла; в дослідницькій діяльності соціолог перетворює в абстрактні конструкції власний соціальний досвід, інтеріоризовані соціокультурно задані образи соціальності.

Методологічна свідомість соціолога містить в собі елементи, сформовані на основі, по-перше, особистого пізнавального досвіду, по-друге, засвоєного групового досвіду, здобутого у результаті пізнавальної діяльності наукової спільноти, і знаходить вираження в інтелектуальній атмосфері, в якій діє науковець, в пануючому стилі мислення, по-третє, накопиченого історичного досвіду пізнання, закріпленого в парадигмах мислення, в апробованих науковою практикою методологічних основоположеннях. Таким чином, соціальні детермінанти пізнання, «що пройшли» через світогляд тієї чи іншої епохи, опосередковуються картиною світу і стилем мислення, заломлюючись у теоретико-методологічних установах конкретного дослідження, трансформуються у логіку побудови теорії. Вони надають конкретно-історичне забарвлення науковому знанню, характеризують форму теоретичного знання, спрямовують і орієнтують генезис фундаментальних конкретно-наукових теорій. «Між дослідником, – пише О. Мамчур, – і досліджуваним ним об'єктом ... як теоретична «робоча рама», як система відліку завжди стоять певні початкові теоретичні передумови, крізь призму яких він бачить емпіричні дані. Зміст цих передумов не лише формує більш-менш наочну систему «пристрою» досліджуваного фрагмента реальності, але й несе в собі вказівку на метод його теоретичного аналізу» [105, с. 30].

Згідно до логіки нашого аналізу під впливом соціокультурного середовища соціолог виявляється включеним у певне бачення світу, – соціокультурне сприяє виробленню ідеалів і форм, в яких здійснюється процес мислення. Проте реалізувати це «бачення» дослідник може лише за допомогою логічних і гносеологічних засобів пізнання. Соціокультурні особливості пізнавального процесу, взяті в якості форм мислення, стають логічними, гносеологічними засобами пізнавальної діяльності. Коли цілі, ідеали, соціальні установки починають перетворюватися на структуру мислення, вони стають логічними формами, тобто способами аналізу, синтезу, категоризації – типовими логіко-гносеологічними формами, засобами [136, с. 33]. У будь-якому випадку визнається, що в основі

концептуалізації лежить соціокультурно заданий спосіб сприйняття, розуміння і трактування соціального світу, реалізований у певній теоретичній знаннєвій практиці.

У підсумку, оперуючи основними положеннями теорії конструктивізму, ми підкреслюємо, що теоретичні моделі як продукти інтелектуального продукування поля соціології не можуть розглядатися як універсальні «істини» поза відношенням до позиції спостерігача, соціальним угодам і культурно-історичного контексту. Це означає, що теоретичні схеми і їх кореляції, що утворюють область сенсів мовних виразів, беруться на основі їх відношення до соціокультурного середовища, яка створила ту чи іншу «популяцію» наукових знань. З огляду на внутрішню логіку поля соціологічного виробництва, котра регулює залучення науковців до процесів концептуалізації, вибір предмета дослідження, сам хід наукового пізнання, конструювання теорії соціального контролю постає у вигляді оперування концептами як моделями, присутніми у свідомості соціолога на рівні засвоєних легітимізованих практичних схем. Тому, всупереч уявній свободі маневру, вибір наукових референцій з метою теоретичного осмислення феномену соціального контролю в межах певної «епістеми / матриці культури» зумовлений жорстким арсеналом прецедентних феноменів, за якими сховані відносини влади.

Висновки до розділу 1

Методологічна специфіка дисертаційного дослідження заснована на синтезі основних положень конструктивізму, елементів соціокультурного аналізу, а також установок постструктуралізму дає змогу нам ґрунтуватися на розумінні соціологічної теорії як дискурсивної практики, деякого поля координації та субординації висловлювань, де виникають, визначаються, змінюються і використовуються поняття. Модус влади, задіяний у полі

соціологічного виробництва передбачає, що чинні культурні ресурси закладають основи загальної схеми пізнання, впливаючи через символічні мовні засоби як фундаментальний соціальний феномен. У результаті, продукти наукового пізнання – соціальні конструкції, подібні до інших ментальних продуктів соціокультурного світу, конструються завжди у конкретному соціокультурному контексті й історичній перспективі. Таким чином, визнається, що соціологічний дискурс не може бути представленим поза межами соціальних примусів, владних відносин наукового виробництва, в якості певного ідеального комплексу значень. Побудова теоретичної моделі соціального контролю, опосередкованого владою дискурсу, залученим як до зовнішніх так і до внутрішніх умов соціологічного виробництва, становить собою інтерпретацію – історично обумовлену, а не передчасну, контекстуально верифіковану, а не універсально дозволена, лінгвістично створену та соціально-конвенціональну, а не просто когнітивно вироблену. Отже, ми визнаємо факт – зміст процесів концептуалізації виявляється у конструюванні інтерпретативної картини соціальної реальності на основі об'єктивації схем наукового провадження у практиках соціологів, опредмечування у науковому дискурсі соціальних відносин у науковій сфері.

З точки зору такої методологічної оптики, ми розглядаємо соціальний контроль як дискурсивний концепт, поява якого обумовлена соціально-історичною заданістю соціологічного дискурсу. Відповідно, соціальний контроль – це свого роду «точка збирання» дійсної дискурсивної формації, і ресурсів реконфігурації підстав концептуалізації в умовах соціокультурних змін. З огляду на це, соціальний контроль завжди виступає як операціональний концепт, функція якого полягає в тому, щоб «схопити» як особливості мінливої дискурсивної формації, так і нові якості соціальної реальності і суб'єктності.

РОЗДІЛ 2

СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ ЯК ДИСКУРСИВНИЙ КОНЦЕПТ: КОНТЕКСТУАЛЬНІ АСПЕКТИ КАТЕГОРІАЛЬНОГО ТРАНЗИТУ

2.1 Соціальний контроль як проблема класичної соціології і модерну

Підкреслюючи дискурсивну природу соціального контролю, розглянемо конкретні дискурсивні джерела (соціокультурну ситуацію, принципи організації наукової картини світу, що опосередковують стиль мислення соціологів, які, згідно з методологічною оптикою нашого аналізу, заломлюючись у теоретико-методологічних установах конкретного дослідження, трансформуються в логіку побудови теорії), що артикують відповідне «говоріння» про соціальний контроль. Подібна методологічна деконструкція надасть нам змогу виявити особливості категоріального транзиту, що має місце у соціології, і репрезентує актуальний «дух часу». У цьому випадку, ми звертаємося до аналізу:

- по-перше, контексту модернового суспільства і, відповідно, дискурсивних практик концептуалізації соціального контролю у класичній соціології;
- по-друге, модус соціокультурних змін передбачає дослідження специфіки реконфігурації проблемного поля соціологічного теоретизування в межах новітніх теоретичних концепцій, у відповідь на зміни актуального культурного коду і трансформацію практик репрезентації соціоконтролюючих механізмів.

Отже, соціологія виникла свого часу як наука, вплетена у конфігурацію владних відносин, побудованих навколо проблем управління і панування, першочергове завдання якої полягало в тому, щоб замінити особистісне світосприйняття членів суспільства офіційно легітимізованою моделлю соціальної реальності. Історичним тлом, що супроводжує появу соціології як

інтелектуального проекту, є індустріальне капіталістичне суспільство, що характеризується, як правило, такими параметрами соціальної системи. В економіці – завершена індустріалізація, переважання індустріального сектора над аграрним, масового виробництва товарів і послуг над усіма іншими формами організації виробництва. У соціальній сфері – розвинена система соціальної стратифікації, заснована на складному і комплексному розподілі праці, високий ступінь диференціації ролей та інститутів, розвинена система освіти, здатна заповнити ніші, що виникають у системі професійної спеціалізації та соціальної стратифікації. Індустріальне суспільство, на відміну від традиційного, характеризується зменшенням функціональної нечленованості соціальних одиниць і зростанням структурної диференційованості, виникненням нових соціальних організацій, що спеціалізуються на виконанні особливих функцій. За цих умов імпліцитно мається на увазі, що кожна структурна одиниця соціальної системи при диференціації її функцій створює нові соціальні елементи з більшою адаптаційною здатністю і, отже, більш досконалі. У антропологічному і культурному плані індустріальне суспільство означає перехід від мислення, орієнтованого на підтримку освяченого традицією, сакралізованого порядку, до раціонального мислення, акцентує увагу на можливостях активної перетворюючої діяльності, що передбачає ослаблення всякого роду заборон і приписів [115].

Сам факт актуалізації проблематики соціального контролю на онтологічному рівні обумовлений динамікою соціокультурної ситуації, пов'язаної з переходом суспільства від традиційного до модернового світосприйняття. Як доречно вказує Е. Гідденс: «спосіб життя, освячений модерном, повністю відокремив нас від усіх традиційних форм соціального контролю. За своїм розмахом та інтенсивністю перетворення, пов'язані з модерном, є глибшими, ніж значна частина змін, характерних для попередніх періодів» [41, с. 4]. Якщо у традиційному суспільстві соціальний контроль був спрямований на маси, а не на індивіда, використовуючи при цьому

демонстративні техніки презентації та обмежуючись у економічному відношенні збором податків і данини, то у суспільстві модерну мішенню контролю стає індивід. Становлення «ери каральної стриманості», метою якої є виправне і нормалізуюче покарання, так М. Фуко описує механізм соціального контролю у контексті індустріалізації. Сама логіка індустріального суспільства, заснована на дисциплінарній владі, породжує дихотомію «норми-патології». Так поняття «Ненормально», як зазначає Д. Томбу, – це один із способів влади, що структурує індустріальне суспільство, приймати індивідів, проводити їх диференціацію, відсіювати, перевиховувати, якщо треба – знищувати. Постать Ненормально породжується самою владою і цією ж владою контролюється. Морально-політична ідеологія, нормування, нагляд, покарання – за допомогою цих соціальних механізмів виникали суспільства модерну (суспільства дисциплінарної влади, враховуючи національно – буржуазні і тоталітарні соціалістичні держави) [157, с. 52-53].

Загальна нормалізація є наслідком поширення дисципліни як винайденого модерном механізму соціального контролю, спрямованого на організацію гігантських просторів ізоляції, що поглинають індивіда. Разом з цим влада організовує ці простори таким чином, щоб суб'єкт проводив у них більшу частину свого життя: з дитинства сім'я і школа обмежують коло його спілкування і певною мірою підпорядковують своєму статуту, який, як і статут військової служби, вивіряє поведінку відповідно до солдатського розпорядку, що виключає згубний вплив вулиць і майданів. «Ідеальним» ізоляційним проектом виступає заводське і фабричне виробництво, яке концентрує і розподіляє простір і впорядковує час з метою такого розташування продуктивних сил в просторово – часовому континуумі, щоб отриманий результат перевищував суму початкових сил [147, с. 13-14]. Результатом подібного тотального нормування є відтворення покiрного суб'єкта, індивіда, підпорядкованого звичкам, правилам, наказам влади, яка постійно здійснюється навколо нього і над ним і якій він повинен дозволити

автоматично впливати на себе [175, с. 189-190]. Спосіб здійснення контролю передбачає безперервний, постійний примус, що переймається швидше процесами діяльності, ніж її результатом [175, с. 200].

У контексті культурної динаміки суспільства, пов'язаної з фіксованою ситуацією модерну, проблема соціального контролю позначена як значуща на онтологічному рівні, породжує необхідність наукової рефлексії, здійснити яку й покликана соціологія як простір репрезентації влади дискурсу. Згідно з методологічною схемою нашого аналізу, соціокультурний контекст здійснює безпосередній вплив на дискурсивні практики, вироблені в полі соціології. Відповідно, конструювання теорії соціального контролю в класичному соціологічному дискурсі підвладне завданню «виправдання легітимності влади» в індустріальному суспільстві і засноване на принципах класичної методології наукового пізнання.

Ми ґрунтуємося на тому, що соціологія, будучи продуктом модерну за словами Ю. Качанова, по суті легітимізувала «входження людства в індустріальну сучасність і забезпечила теоретичне виправдання пріоритету економічної цілораціональності перед екологією органічних життєвих світів» [77, с. 13]. Відповідно, класична соціологія є дискурсивним полем структуроутворюючим принципом епістемологічного простору якого є домінування абсолютистських і універсальних концепцій побудови знання, які нівелюють або, принаймні, не надають належного значення фактору соціокультурної обумовленості соціальних явищ і концептуалізації суб'єктності. У найзагальнішому вигляді для класичної науки, що сформувалася і заклала фундамент класичного позитивізму в соціальних науках, характерні такі методологічні принципи: трансценденталізм, самототожність об'єкта і суб'єкта пізнання самих себе, субстанціоналізм як образ об'єктивної реальності, що знаходиться поза межами свідомості суб'єкта пізнання, наївний реалізм, пошук істини як знання про чинне, приховане за подробицями зовнішніх явищ [68, с. 18-23].

Світоглядними константами класичного соціологічного дискурсу є об'єктивність, порядок, суворота законодавчості всіх явищ природи і суспільства. Передбачається свого роду початкова співвіднесеність універсального світового ладу з людським розумом і формами людської діяльності [111, с. 6]. Подібним установкам і відповідає методологічно універсальна соціологічна концепція, що за визначенням прагне до теоретичного охоплення всіх сторін суспільного життя в єдиній логічно несуперечливій системі, що вважається як свого роду зліпок з об'єктивних відносин самої дійсності. Разом з тим її ідеалізовані об'єкти постають, насамперед, як стійкі соціальні структури й інституалізовані форми комунікацій – «затверділі» форми соціальних зв'язків.

Інакше кажучи, пріоритет жорстких соціальних структур перед «живими соціальними комунікаціями» в межах класичної соціальної теорії є граничним виразом об'єктивістського пафосу дискурсу модерну. Абсолютний примат суспільства поряд з виключенням акторів з дискурсивного поля класичної соціології порушили питання щодо останніх як носіїв атрибутів, властивих займаному ними в соціальній системі місцю. Тобто, якщо зважати на більш складні зв'язки, то поведінку дійових осіб можна пояснити рівнем відповідності між їх ролями або ж сильною або, навпаки, слабкою інтеграцією цінностей, норм і організаційних форм суспільства [161, с. 11].

Характеризуючи науковий ідеал поля класичної соціології, М. Кознова відзначає «віру у всевладдя людського розуму, в об'єктивність універсального світового ладу і заснований на цій вірі ідеал класичного соціального знання – універсальна соціальна концепція і відповідні їй критерії науковості (побудова особливої реальності ідеалізованих об'єктів, прагнення до найвищої суворості і однозначності наукових понять), кваліфікацію дії як раціонального або нерационального відповідно до прийнятої схеми цілей і засобів і, останнє по порядку, але не за значенням, легітимацію пізнавальної діяльності через звернення до універсальних ідей

Розуму, Просвітництва, Емансипації, Світлого Майбутнього, Мондиалізму» [82, с. 12]. Таким чином, віра в людський розум і раціональний характер соціальних комунікацій складає фундамент класичного ідеалу соціального знання, а соціальна теорія, побудована на класичних основах, не дивлячись на те, чи є вона «традиційною» або «критичною», оснащена прагненням долучитися до програмування соціального цілого, здійснити проект насправді, чи то є емансипація суб'єкта, чи соціальний ідеал майбутнього суспільства [77, с. 15]. У цьому контексті, ми погодимося з позицією А. Турена і відзначимо початкові принципи, на яких «покоїться» вся класична соціологія:

- заміна діючих осіб спільноти статистичними ансамблями, котрі визначаються рівнем або формою соціальної участі та знаками внутрішньої логіки функціонування суспільної системи;
- злиття певного типу суспільства і «сенсу історії» в понятті сучасного суспільства;
- ототожнення соціальної системи з національною державою, в силу чого центральне місце набуває поняття інституту [161, с. 11].

Дотримуючись принципів класичної традиції, завдання соціології полягає в аналізі суспільних інститутів і організацій, і відповідно соціальний контроль – як засіб підтримки соціального порядку та стабільності осмислюється у якості ключової категорії у теоретичному полі класичної соціології. Так, до 1920 року, якщо брати лише найзагальніші соціологічні поняття, – як пишуть американські соціологи А. Босков і Г. Беккер – вже існував досить повний категоріальний набір, що визначав логіку соціологічної концептуалізації: суспільство, соціальна група, соціальний інститут, соціальний процес, соціальні відносини, соціальна взаємодія, соціальні мотиви, суспільний розподіл праці, соціальна стратифікація, соціальний контроль і соціальні зміни» [10, с. 45].

Зважаючи на «зовнішні» умови соціологічного виробництва, у фокус нашого дослідницького інтересу потрапляє логіка теоретичного осмислення

феномену соціального контролю у рамках основних парадигмальних напрямків включених до класичної дискурсивної формації науки. Подібний науковий пошук проводиться з метою виявлення типових дискурсивних практик, що конструюють легітимний соціологічний дискурс, щодо сфери соціальної предметності, яка цікавить безпосередньо нас.

Загальновідомо, що сам концепт «соціальний контроль» ввів у науковий обіг французький соціолог і кримінолог Г. Тард. На його думку, ключова роль у політичній соціалізації особистості належить саме соціальному контролю, який виконує спеціалізовані функції у суспільстві, пов'язані зі створенням і підтримкою соціальних норм, що визначають різноманітні локуси влади [2, с. 139]. З іншого боку, Г. Тард розглядав соціальний контроль як духовно-психологічну систему, що обмежує зростання бажань і потреб, задоволення яких виходить за межі існуючих соціальних інститутів. Найважливішим завданням при цьому французький соціолог вважав створення у індивіда «необхідної системи почуттів»: громадянської свідомості, почуття сім'ї, почуття спільності [210, с. 270-275]. Звідси випливає, що мета соціального контролю, виходячи з позиції Г. Тарда, полягає в підпорядкуванні індивіда соціальній групі.

Значного поширення теорія Г. Тарда отримала у межах діяльності чиказької соціологічної школи. Зокрема, Е. Росс соціальний контроль визначає як «... соціальні процеси, які виконують координуючі функції, і об'єднують індивідів та групи в одне ціле, з метою забезпечення «здорового» соціального порядку» [209, с. 1]. Разом з цим соціальний контроль, згідно з Е. Россом, містить три компоненти: агента-виконавця контролю; того, хто страждає від контролю; стороннього безпристрасного спостерігача за тим, як здійснюється цей контроль. Агентом виступає все суспільство, яке використовує різноманітні види впливу на індивідів – громадську думку, переконання, віру, ціннісні орієнтації тощо. «Контроль, вважає Е. Росс, – який ми маємо яке-небудь право називати соціальним, спирається на авторитет усього суспільства» [209, с. 79] Науковець розрізняє контроль

«автократичний» (direct autocratic procedure), котрий здійснюється за допомогою закону, і контроль, здійснюваний за допомогою громадської думки. Останній (так званий внутрішній контроль – «етичний») є найефективнішою формою впливу на особистість, в його основі лежить добровільне підпорядкування прийнятим у суспільстві нормам і зразкам поведінки. У цьому випадку мова йде про механізм соціалізації, що повністю розчиняє індивіда у соціальному цілому. Е. Росс пише, що «зовнішня вимога перетворилася в цьому випадку на внутрішню, стала невід'ємним особистим надбанням. Сам індивід, як правило, не усвідомлює цього, але саме в такій неусвідомленості і полягає сила «етичного контролю» [209, с. 69]. «Можна втекти від закону, – каже науковець, – але не можна уникнути своїх власних почуттів» [209, с. 77].

У своїй теоретичній концепції Е. Росс, переважно, зосередив свою увагу на питаннях збереження соціального порядку, прийнятого у спільноті людей, яка усвідомлює і виражає себе як певна духовна цілісність. Для традиційних суспільств (соціальне «тіло» якого ще не мало чітко встановленої соціальної диференціації) характерний, з точки зору американського соціолога, «ненавмисний» (purposeless) контроль або «соціальний вплив», тобто збереження суспільного ладу за допомогою звичаїв, традицій і моралей. Проте для складних диференційованих суспільств, підкреслює Е. Росс, простого «соціального впливу» недостатньо. Тут повинні вступити в дію механізми «навмисного», організованого впливу на особистість, які й отримують назву «соціального контролю» у власному значенні слова [209, с. 62]. Соціальне ціле чітко вказує індивідові, що є «нормальним», а що «патологічним» за допомогою «соціальної стимуляції» – оцінки поведінки особистості іншими людьми на підставі певного загальноприйнятого зразка. Таким чином, соціальний контроль у концепції Е. Росса, – словами самого науковця — це в першу чергу «проблема організації поведінки».

Своє відображення теорія Е. Росса знаходить у працях Р. Парка, який розглядав соціальний контроль у контексті «співвідношення соціальних сил і

людської природи» [208, с. 181-210], і в якості найважливішого інструменту, що перетворює просту групу індивідів на суспільство, якому притаманний певний спосіб життя і певна система соціальних відносин. На думку Р. Парка, такі форми соціального контролю як традиції, звички, звичаї, міфи, релігійні та політичні переконання виникають спонтанно і можуть бути розділені на три групи: елементарні форми соціального контролю, громадська думка, соціальні інститути. У будь-якому суспільстві всі ці рівні існують і пов'язані за принципом ієрархії – нижчі підпорядковані вищим. Соціальний контроль розвивається від елементарних форм ритуалів і масових табу, що виражаються потім у чутках, настрої і громадській думці, до конкретних функцій підтримки соціального порядку, котрі здійснюються певними суспільними інститутами [208, с. 212-215].

Послідовником так званої «культурологічної» концепції соціального контролю, що так чи інакше розглядає механізми залучення індивіда до суспільного життя, є Р. Лапьер. В основу концепції науковця покладено тезу про те, що індивідуальна поведінка повсюди контролюється. Р. Лапьер вважає, що соціальний контроль є посередником між індивідом і тією конкретною ситуацією, у якій він діє. Завдання соціального контролю, на думку науковця, зводиться до того, щоб регулювати і коригувати процес засвоєння індивідом культури, передачі культури від одного покоління до іншого. Разом з тим мова йде про «базисну культуру» – ту частину культурної спадщини, яка є загальним надбанням того чи іншого суспільства. Як вказує Р. Лапьер, саме «базисна культура» готує необхідне підґрунтя для соціального контролю і одночасно встановлює межі його поширення. «Базисна культура» існує як сума «субкультур», котрі Р. Лапьер визначає «як будь-який комплекс цінностей, почуттів, вірувань, який виокремлюють з минулого і передають у майбутнє і який якимось чином відрізняє тих, хто опанував цей комплекс від інших членів суспільства» [205, с. 32-34]. Отже, оскільки «базисна культура» визначає тип соціального контролю, остільки її варіації ведуть до варіацій і в соціальному контролі. У будь-якому

суспільстві, як стверджує Р. Лапьер, існує безліч форм і відтінків контролю. При цьому подібно до того, як культура проявляється в конкретній поведінці індивідів, так і характер соціального контролю формується поза особистістю. Іншими словами, саме культура, на думку Р. Лап'єра, зумовлює тип соціального контролю і межі його реалізації. У регуляцію вступає весь комплекс цінностей, вірувань, нормативних установок «базисної культури», до якої належить індивід. Результат дії, таким чином, обумовлений трьома факторами: соціальною поведінкою, соціальною ситуацією та соціальним контролем, що характеризують цю культуру [205, с. 30-62].

У межах класичного соціологічного дискурсу соціальний контроль аналізує О. Конт, який, спираючись на позитивістську методологію, визначав складність, суперечливість і багатовимірність суспільного процесу. Науковець вказував, що в основі соціального прогресу лежить порядок і контроль, які утворюють базис всієї соціальної організації, пронизують усі сторони суспільного життя, є засобом соціально-політичного перетворення існуючого суспільства на засадах справедливого соціального устрою. Соціальний контроль необхідний за тими масовими і масштабними процесами, які виникли і набули поширення у всіх сферах людського життя в результаті інтенсивної індустріалізації [85, с. 88-95]. Цим самим одне із завдань організації соціального контролю припускає свідоме забезпечення причинних підстав для еволюційного руху у вигляді прогресу науки.

Інший, не менш відомий, класик соціологічної думки Г. Спенсер зосередив увагу на поясненнях конкретних причин суспільних змін, політичних катаклізмів, соціальних бід і хвороб, що вносять дисфункції в соціальний контроль. Зміст соціального контролю, на думку Г. Спенсера, полягає в тому, щоб закривати всі канали вияву агресивності, що є основою соціальних конфліктів. У рамках еволюційної теорії англійський соціолог, в дусі ідеалів класичного соціального пізнання, розглядав еволюцію як закономірний, здійснюваний за допомогою інституціалізованих впливів і соціального контролю, процес розвитку суспільства від традиційного до

сучасного. З розвитком суспільства його різні частини починають виконувати все більш диференційовані й спеціалізовані функції, котрі необхідно координувати і контролювати, чим більш диференційовані функції, тим більш актуальною стає необхідність існування регулюючого, керуючого механізму, здатного контролювати приватні структури [152, с. 34-35]. Зокрема, соціолог розрізняв «позитивний» контроль, що спонукає до дії, і «негативний», що змушує лише до стриманості [152, с. 8-9]. У виборі засобів досягнення функціональності соціального контролю науковець виділяє значення, передусім, законодавства, а не поточних актів політико-державної діяльності. У цьому контексті Г. Спенсер пише: «політична організація, поступово поширюючись на всі великі маси, напряду сприяє добробуту, усуваючи ті перешкоди для співпраці, які виникають із антагонізму індивідів ... Політична організація також має свої негаразди, і цілком можливі випадки, коли утрати перевищують вигоди ... Організація припускає відомі обмеження індивідів, і ці обмеження можуть досягти таких крайніх меж, що зробляться гірше анархії з усіма її нещастями » [152, с. 331-332].

У межах натуралістичних концепцій у соціології, що цілком відповідають духу класичного соціологічного теоретизування, щодо соціального контролю особливо актуальними є погляди У. Самнера, який розглядаючи проблему «послідовності цінностей», досліджував сфери, які сьогодні визначаються як інституційні. Разом з цим науковець розумів контроль як примусовий тиск на членів суспільства за допомогою цінностей. Останнє передбачає, що індивідуум ототожнюється з групою або суспільством не завдяки тому, що він є їх членом, а завдяки його участі в діяльності групи та прийнятті її норм. Проте, розглядаючи проблеми реалізації соціального контролю, У. Самнер не заглиблювався в аналіз механізмів і процесів інтеріоризації норм, а сконцентрував свою увагу на її результаті, яка проявляється в згуртованості і понятті "Ми-група" [10, с. 391-404].

У категоріях «норми» і «примусу» проблематика соціального контролю також актуалізується в межах марксистського напрямку в соціології. Слід зазначити, що сам марксизм спирається на концепцію суспільства як системи тотального, скрізь проникаючого контролю, причому контроль, тотожний соціальній владі пов'язується з прямим примусом і експлуатацією з боку панівного класу, з метою підтримки сформованого соціального порядку. Всі сфери життєдіяльності, регульовані системою, – економіка, політика, мистецтво, освіта, релігія, сім'я – розглядаються як прояви панівної раціональності та контролю – способи сприйняття, осмислення та організації людиною навколишнього світу і свого життя [2, с. 40]. Держава і політична влада, як засіб соціального контролю, на думку К. Маркса, поряд із забезпеченням політичного панування економічно панівному класу також здійснює функції «загальних справ», що впливають з природи «будь-якого суспільства». Подібна концептуалізація соціального контролю, в свою чергу, вбирає в себе культурні моделі, соціальні символи, колективні цінності, ідеї та ідеали в їх функціональній залежності від типів суспільств або груп. Тому, зважаючи на формаційний підхід, історично існували різні форми соціального контролю, що відповідали домінуючим в ту чи іншу епоху цінностям, ідеалам і уявленням.

Значимим етапом в дослідженні проблеми соціального контролю є творчість французького соціолога Е. Дюркгейма, в працях якого актуалізуються традиційні для класичного соціологічного дискурсу поняття норми, примусу, влади. Як стверджував науковець, ми можемо точно уявити собі сферу соціології: «Вона охоплює лише певну групу явищ. Соціальний факт пізнається лише з тієї примусової влади, яку він має або здатний мати над індивідами. А присутність цієї влади впізнається, в свою чергу, або за існуванням якої-небудь певної санкції, або за опором, що чиниться цим фактом кожній спробі індивіда виступити проти нього» [63, с. 36]. На думку Е. Дюркгейма, цю специфічну категорію фактів складають способи мислення, діяльності та відчуття, що знаходяться ззовні індивіда й наділені

примусовою силою, внаслідок якої вони йому нав'язуються. Отже, вони складають новий вид нормативного регулювання поведінки, і їм і потрібно присвоїти назву соціальних [63, с. 31]. Таким чином, соціальні факти, що мають речовий, примусовий характер, у кінцевому рахунку, визначають характер поведінки індивідів, при цьому умови соціального життя визначають норми, які, по суті, контролюють поведінку людей. Е. Дюркгейм вказує, що на кожному історичному етапі розвитку існують свої норми в якості зовнішніх і за формою об'єктивних вимог, до яких індивід змушений пристосовуватися. Французький соціолог також підкреслює, що виявляючи відхилення від норми, можна констатувати тенденції соціальної патології, яка знаходить прояв у розвитку політичних, правових, економічних та інших інститутів [62, с. 56].

Регулятором матеріального і духовного розвитку суспільства, що забезпечує різні типи соціальної регуляції і соціального контролю, Е. Дюркгейм вбачає соціальну солідарність. Науковець розглядає в історії людства два типи розподілу праці, які спричиняють дві форми стійких зв'язків і відносин людей – механічну і органічну солідарність. З точки зору концепції Е. Дюркгейма, в умовах механічної солідарності соціальний контроль здійснюється за допомогою репресивного права. Страждання, спричинене «репресіями», на думку вченого, «знак, який свідчить, що колективні почуття, все ще є колективними, що єднання розумів в одній і тій же вірі зберігається» [62, с. 117]. Функціональне призначення репресивного права – усунути відхилення від колективних уявлень та здійснювати систематичне придушення проявів індивідуальної свідомості, його своєрідності та самобутності. Загальний зміст зазначеної практики – забезпечення авторитарним засобам авторитету колективних уявлень. Перша і головна функція «керуючого владою» – змусити поважати вірування, традиції, колективні звичаї, тобто захищати загальну свідомість від усіх, як внутрішніх так і зовнішніх ворогів. У суспільстві з органічною солідарністю домінує реститутивне право. Його дія спрямована на регулювання,

насамперед, функціональних дій індивіда, залишаючи йому можливість на самостійність у тих рамках, у котрих він не суперечить правам інших членів суспільства і не підриває засад самої суспільної системи, що дає змогу зберігати її цілісність. Отже, спільнота з органічної солідарністю, описана Е. Дюркгеймом, пропонує інший тип соціального контролю. Його сутнісною рисою є послідовне розділення функцій, здійснюваних соціальним контролем ззовні і контролем, що підтримується зсередини. Ззовні соціальний порядок підтримується законом, що визначає межі, порушення яких викликає санкції. Зсередини ж він підтримується інтерналізованими нормами, відповідною особистісно-змістовною діяльністю індивіда [62, с. 139].

Методологічне кредо М. Вебера зводиться до того, що «примус», фізичний або психічний і контроль, в тій чи іншій мірі лежить в основі всіх видів соціальної поведінки. М. Вебер визначав соціальний контроль як можливість забезпечення «послуху» даної соціальної групи наказам певного змісту. Основною ознакою ефективності соціоконтролюючих процесів він називав здатність апарату управління гарантувати «порядок» на цій території шляхом погрози або застосування фізичної сили. На думку М. Вебера, основною передумовою існування різних форм соціальної взаємодії (цільових спілок та інститутів) є принцип, згідно з яким окремі індивіди виявляються їх учасниками завдяки тому, що вони фактично вважаються «зобов'язаними» брати участь у конститутивних для даного співтовариства усупільнених діях і, якщо вони не захочуть цього, їх змусить коритися «апарат примусу» [34, с. 405-407]. Інакше кажучи, на них автоматично розповсюджуються сподівання, що їх поведінка буде орієнтованою на певний соціальний порядок. Е. Дюркгейм говорить про те ж саме, але в контексті свого відомого вчення про «колективне уявлення»: «По суті, це найістотніше у понятті соціального примусу. Все, що воно в собі містить – це те, що колективні способи дії або мислення існують реально поза індивідами, які постійно до них пристосовуються. Це речі, що володіють своїм власним існуванням» [63, с. 20].

М. Вебер наполягає на тому, що соціальний контроль в суспільстві вимагає наявності жорсткого апарату, який спонукає індивіда до певних соціально схвалюваних дій. У якості подібного механізму соціолог виділяє «умовність» – звичай, який вважається у певному колі людей «значущим» і «неможливістю» відхилення від якого гарантується осудженням. Відтак «дотримання умовності» очікується від індивіда як обов'язкова відповідність до прийнятих зразків і аж ніяк не надається його вільному рішення на манер того, як звичай дозволяє індивіду на свій розсуд обирати манеру поведінки [34, с. 495]. Крім «умовності» М. Вебер говорить про дієвий механізм примусу – право, який має місце якщо порядок ззовні гарантований можливістю (морального або фізичного) примусу, здійснюваного особливою групою людей, у чій безпосередній функції входить охороняти порядок або запобігати порушенню його дії за допомогою застосування сили [34, с. 497-540]. Отже, дотримуючись духу позитивістської соціології щодо концептуалізації поняття «соціальний контроль», М. Вебер відзначає, що державна влада як система відносин панування і підпорядкування спирається на такі засоби, як примус і насильство, тому індивід і змушений підтримувати існуючий соціальний порядок.

Згідно з класичною традицією в соціологічному теоретизуванні тематика соціального контролю, як необхідного атрибутивного елемента задля підтримки стабільності в соціумі, є ключовою у структурному функціоналізмі. Розглядаючи суспільство як систему – внутрішньо диференційовану і впорядковану цілісність, частини якої – структурні елементи, вносять певний внесок у підтримання системи, в її відтворення, «функціоналістами» робиться акцент на соціальних структурах, які відіграють головну роль у відтворенні соціального порядку. Соціальна стабільність визнається ключовою в існуванні соціуму. Разом з цим Т. Парсонс також підкреслює, що збереження стійкості соціальної системи не означає, що в ній взагалі не може бути ніяких змін. Стійкість системи розглядається як динамічна рівновага. Динаміка соціальної системи – це

відхилення індивідуальної поведінки від типів і стандартів. Завдання соціологічної теорії, як вказує Т. Парсонс, полягає в тому, щоб дати «аналіз умов, за яких ця стала система зразків зберігатиметься або, навпаки, змінюватиметься» [122, с. 481]. Аналіз умов, на думку американського соціолога – це пошук ефективних методів налагодження міжособистісних взаємин, бо «соціальний контроль» повинен лише пристосовувати особисті, індивідуальні оцінки та очікування до загальних і типових.

З точки зору Т. Парсонса, основне завдання контролю полягає в тому, щоб зробити поведінку індивіда типовою і визнаною правильною для цієї групи. Можна сказати, що основний зміст соціального контролю полягає у конформізмі, тобто в некритичному прийнятті та слідуванні пануючим у суспільстві думкам і стандартам, традиціям, авторитетам, принципам. У своїх роботах американський соціолог виділяє численні механізми соціального контролю, сенс яких полягає, по-перше, в організації ролі-статусу індивідів з метою зменшення напруги та девіацій і, по-друге, в тому, щоб сприяти збереженню стабільності системи. Такими механізмами можуть бути: механізм інституціоналізації (забезпечення визначеності рольових сподівань від індивіда іншими індивідами, групами, суспільством); механізм міжособистісних санкцій і жестів; ритуальні дії (зняття напруженості символічним шляхом, зміцнення панівних культурних зразків); структури, що забезпечують збереження цінностей і розмежування «нормального» і «девіантного»; структури повторної інтеграції (приведення до норми тенденцій до «відхилення»). До механізмів соціального контролю можна також віднести соціалізацію, яка забезпечує інтеріоризацію (засвоєння) цінностей, ідей, символів, а також процеси, які спрямовані на збереження і підтримання балансу між породженням заохочень (мотивацій) до ненормованої поведінки і спонукань до відновлення постійного процесу взаємодії. Загалом Т. Парсонс виділяє два основних важелі соціального контролю, що мінімізують наслідки девіантної поведінки. Перший – це ритуальні моделі. Вони необхідні для того, щоб символічно знімати емоційне

напруження, пов'язане зі стресовою ситуацією. Другий – це вторинні інституційні моделі. «Вони тісно пов'язані, – пояснює Т. Парсонс, – з обмеженим «дозволом» у різних видах поведінки і типах вираження емоцій, котрі заборонені у звичайному житті. Але ця дозволеність суворо мінімізована ... » [122, с. 426]. Такою є молодіжна субкультура, яка має риси девіантності, але допускається у певних ситуаціях.

Аналізуючи форми соціального контролю, Т. Парсонс поділяє їх на кілька видів: позитивний і негативний, формальний і неформальний контроль. Позитивний контроль заснований, насамперед, на застереженні, навчанні, пристосуванні, переконанні, винагороді. Негативний механізм соціального контролю пов'язаний з погрозами, примусом, покаранням, репресіями тощо. Цілеспрямований, заздалегідь продуманий, запланований і підготовлюваний контроль іменується «формальним», він здійснюється ззовні за допомогою офіційних організацій.

Для Р. Мертоні проблематика соціального контролю виявилася ключовою у контексті аналізу соціальної структури суспільства. Притаманний концепції Р. Мертоні і своєрідний науковий тезаурус характерний для всієї лінії класичної соціології. Зокрема, науковець стверджує, що соціальний порядок – лише інструмент для «регулювання імпульсивних дій», «соціального перетворення» напружень. Слід зазначити, що ці імпульсивні дії, що прориваються крізь соціальний контроль, розглядаються як прояв біологічно обумовлених потягів. Передбачається, що прагнення до непокори коріниться у самій природі людини. Таким чином, підпорядкування є результатом або практичного розрахунку, або механічного кондиціювання [112, с. 299-313]. Разом з цим Р. Мертон у механізмі функціонування соціального контролю передбачає систематичний підхід до вивчення соціально-культурних джерел поведінки, що відхиляється від норми, стверджуючи, що деякі соціальні структури створюють певний тиск на окремих членів суспільства, штовхаючи їх скоріше на шлях непокори, ніж на шлях поведінки, яка відповідає загальноприйнятим правилам.

У подібному ракурсі концептуальні основи соціального контролю аналізуються в соціологічній концепції П. Сорокіна. Згідно з його поглядами механізм соціального контролю реалізується суспільством у вигляді стандартизованих форм. Разом з цим соціальна поведінка – це поведінка «належна», «рекомендована». Реакція суспільства здійснюється у вигляді санкцій: негативних – «покарання» або позитивних – «винагорода», що складають особливу релятивну субструктуру, під впливом якої виникає і змінюється організація груп [148, с. 321]. З іншого боку, особливий інтерес автора присвячений проблемі соціальних відхилень і організації системи соціального контролю в перехідному суспільстві. На думку вченого, в перехідні періоди соціум стає безладним, оскільки система культури і соціальних відносин дезінтегруються, породжуючи безладдя і відхилення в поведінці людей (самогубства, душевні хвороби, злочинність, зростання жорстокості покарань, економічні злидні). У кризовому соціумі норми стають рухливими і суперечливими, завдяки інтерференції старих і нових правових і моральних відносин, провокуючи моральну поляризацію суспільства. Негативна поляризація стає домінуючою, призводячи до моральної деградації різних верств населення, породжуючи масові відхилення. Описуючи наслідки кризових періодів, П. Сорокін зазначає: «Коли система норм і стандартів зазнає шоку і стає дезінтегрованою, крива анемічних самогубств незмінно йде вгору» [150, с. 358]. У книзі «Криза нашого часу» причини зростання соціальних відхилень П.Сорокін пов'язує з переходом від однієї фундаментальної форми культури до іншої: коли руйнуються принципи старої культури, а нова структура ще не виникла, коли соціокультурні цінності стають майже повністю «атомізованими», і конфлікт між цінностями різних людей і груп стає особливо непримиренним, неминуче актуалізуються нові вектори соціального розвитку, позначені найширшою варіативністю форм [150, с. 356-357].

Особливого значення в кризові періоди розвитку суспільства набуває система соціального контролю, спрямована на регулювання соціальної

поведінки. Сутність регулювання соціальної поведінки зводиться до того, що суспільство через свої інститути задає цінності і норми; забезпечує їх трансляцію і соціалізацію (засвоєння норм індивідами); заохочує за дотримання норм (конформізм) або допустиме, з точки зору суспільства, їх реформування; ганьбить або карає за порушення норм. П. Сорокін виділив три основні форми актів поведінки людей: дозволені, належні, рекомендовані. Регуляція відбувається за допомогою взаємодоповнення опозиційних норм і санкцій: рекомендованим актам (видатний вчинок і послуга) пропонуються винагороди, забороненим – кара, дозволеним – «належна реакція». Мотиваційна дія нагород і покарань перетворює їх на механізми соціальної регуляції [149, с. 357]. Динаміка покарань і нагород підпорядкована розвитку суспільства від примітивних форм до сучасних демократичних структур. У перспективі, на думку П. Сорокіна, всі акти соціальної поведінки будуть регулюватися не зовнішнім контролем і примусом, а внутрішньоособовими спонуканнями (внутрішнім ментальним контролем), з яких основними є любов до ближнього і етика солідарності. П. Сорокін доводив значущість морального виховання особистості та ефективність реститутивних моделей соціального контролю сучасного суспільства. Завдання це, на його думку, зводиться до двох прийомів: «по-перше, до того, щоб закарбувати в розумі людини ідею добра або належну форму поведінки, по-друге, до того, щоб зробити цю ідею дієвою ...» [151, с. 255].

Цілком у дусі класичного соціологічного дискурсу концептуалізація соціального контролю знаходить відображення в еволюційно-феноменологічному напрямку. Ч. Кулі розглядав соціальний контроль як засіб регулювання взаємовідносин індивідів у суспільстві. Разом з цим поняття «соціального контролю» як дискурсивної категорії описується за допомогою все тих же конотацій норми, санкції, примусу, застереження. Аналізуючи природу соціального порядку і соціоконтролюючих механізмів у суспільстві, Ч. Кулі говорить про те, що через канали соціального оточення

відбувається застереження і навчання, яке обумовлює розвиток «схильностей» індивіда у певному напрямку, що дає змогу їм говорити певною мовою, розділяти ті чи інші ідеї та прагнення [93, с. 13]. Тим самим за допомогою інтеріоризації домінуючих норм і цінностей, опосередкованих успішним процесом соціалізації, і можливий соціальний порядок.

Еволюційно-феноменологічний підхід до розуміння механізму соціального контролю простежується в роботах Дж. Міда. У праці «The Genesis of Self and Social Control» Дж. Мід, подібно Е. Россу, визнавав розуміння соціального контролю як важливої передумови для функціонування процесу суспільного життя. Науковець наполягає, що групова дія приймає форму пристосування один до одного індивідуальних ліній поведінки. Кожен індивід підлаштовує свою дію під дії інших, вияснюючи, що вони роблять або що вони збираються робити, тобто усвідомлюючи значення цих актів, разом з тим «Я» людини є продуктом соціальної взаємодії з іншими людьми. Вирішальне значення в цьому випадку відіграє опанування індивідом системою символів і різними соціальними ролями. Вищою стадією соціалізації людини є формування соціального рефлексивного «Я», що відображає сукупність міжіндивідуальних взаємодій і здатного ставати об'єктом для самого себе. На цій стадії зовнішній соціальний контроль «вростає» в особистість зсередини і набуває форми внутрішнього самоконтролю. Таким чином, вивчення процесів соціалізації і трансформації зовнішнього контролю в самоконтроль, інакше кажучи, внутрішній регулятор поведінки, дало змогу розширити галузеві рамки розгляду соціального контролю в науці, визначивши наперед розвиток соціально-психологічного спрямування у вивченні проблематики соціального контролю [1, с. 210-225]. На наш погляд, у зазначеному еволюційно-феноменологічному напрямку, заслуговують уваги також праці Е. Гоффмана, який в контексті запропонованих ним «драматургічного підходу» та теорії стигматизації неодноразово зачіпає проблематику соціального контролю, пов'язуючи його насамперед із впливом суспільства, і

встановленням рамок «нормального» – «патологічного». У цьому відношенні соціолог наполягає на тому, що суспільство встановлює способи категоризації людей і визначає набір якостей, котрі вважаються нормальними і природними для кожної з категорій. «Соціальна середовище, – пише Е. Гоффман, – визначає, які категорії в ній можливі, а які виключені» [47].

У теоретичному ландшафті класичної соціології щодо концептуалізації соціального контролю особливе місце займає феноменологічний напрямок. Поряд з символічним інтеракціонізмом феноменологія ґрунтується на розумінні соціальної взаємодії як процесу координації вчинків індивідів, опосередкованих змістом, що є типовими для їх життєвого досвіду. Спільність і стійкість значень, що надають ситуаціям взаємодії, впорядковує і перетворює їх в уяві учасників взаємодії на об'єктивну реальність — соціальні феномени. Соціальна реальність конструюється, хоча здебільшого ненавмисно, у свідомості людей, що дотримуються загальноприйнятих способів інтерпретації, як очевидних, природних. Відтак, проблематика соціального контролю і підтримки соціального порядку стає фокусом дослідницького інтересу таких відомих феноменологів як А. Шюц, Е. Гуссерль, П. Бергер, Т. Лукман. Соціальна структура, з точки зору феноменологічної соціології, є загальною сумою типізації та створених за їх допомогою повторюваних зразків взаємодії. Інтерпретація ситуацій взаємодії та дій його учасників як типових перетворює взаємодію на соціальний порядок – стійку структуру. Отже, суспільство конструюється в результаті взаємодій у повсякденному житті. Проте сконструйований соціальний порядок, в силу природної установки свідомості, сприймається індивідами як об'єктивна реальність – система норм і правил, які необхідно засвоїти і дотримуватися [192, с. 125-127]. Двоїстість суспільства, що становить собою одночасно і «суб'єктивні смисли» і «об'єктивну фактичність», П. Бергер транслює і в концепції соціального контролю. Згідно з поглядами вченого, існує декілька "кіл" соціального контролю: політико-юридична сфера; суспільні норми (мораль, звичаї, вдачі); професійне середовище, сім'я і

приватне життя. Найпотужнішим є «перше коло» – держава, яка заради захисту суспільного спокою і збереження порядку змушує громадян підкорятися законам, правилам і принципам. Правоохоронні органи займають виняткове місце у соціальному механізмі реалізації владних повноважень, саме у їх діяльності реалізується контроль за дотриманням (або недотриманням) норм суспільної поведінки і, відповідно, санкції. «Коло друге» — це суспільні норми поведінки (мораль, звичаї, норми, традиції тощо), що сприяють формуванню внутрішнього контролю (самоконтролю). «Третє коло» соціального контролю за девіантними проявами – це і робота фахівців (педагогів, психіатрів, лікарів, соціологів та ін.), а також спеціальних шкіл, інтернатів, пансіонатів, лікарень [12, с. 73-76].

Ми можемо зробити висновок, що у межах символічного інтеракціонізму та феноменології як парадигмальних напрямків в соціології, соціальний контроль описується за допомогою понять застереження, норми, примусу, що в принципі відповідає вимогам класичного соціологічного дискурсу і модернової картини світу. Разом з цим, особливе значення у концептуалізації соціального контролю відводиться вивченню самоконтролю, як внутрішнього регулятора дій індивіда, що робить його предметом подальших соціально-психологічних досліджень.

У межах психологічного та психоаналітичного напрямків в соціології проблематика соціального контролю також фокусує на собі дослідницький інтерес. Особливо актуальним стає концептуальне аранжування цього поняття у теорії психоаналізу З. Фрейда. Зокрема, привертає до себе увагу аналіз структури особистості науковця, де соціоконтролюючими функціями наділяється Супер-Его, що пригноблює несвідомі імпульси і змушує індивіда поводитися тим чи іншим чином, що не суперечить підвалинам культурного життя. Інтеріоризація культурних вимог, цінностей і норм призводить до затвердження особливого механізму соціального контролю, що стає необхідним елементом органічного самоконтролю. Разом з тим зовнішній контроль доповнюється зростаючим прагненням особистості і груп, які

пройшли стадію інтеріоризації цих норм і цінностей, добровільно дотримуватися їх [170, с. 483]. Найвідомішим продовжувачем фрейдиського вчення є Е. Фромм, який також наполягає, що суспільство лише тоді функціонує ефективно, коли його члени досягають такого типу поведінки, за якого вони хочуть діяти так, як вони повинні діяти у якості членів цього суспільства. Вони повинні бажати робити те, що є об'єктивно необхідним для суспільства [172, с. 91–96]. У контексті концептуалізації поняття соціальний контроль Е. Фромм виділив особливу ситуацію «втечі від свободи» і запропонував концепцію, що пояснює причини і механізми подібної поведінки індивіда. До них відносяться «заколисуюча» конформність поведінки, яка пригнічує окрему особистість через установки авторитарних структур та їх персоніфікацій. Тиск названих фактів соціального контролю створює у особистості почуття самотності безсилля і, як наслідок, хронічної непевності. Будучи ізольованим і скутим індивід намагається заручитися підтримкою зовнішніх сил, тобто сил придушення, з метою відновлення втраченої психологічної стійкості, що призводить або до надзвичайно високого ступеня конформності зовнішньої поведінки, або до одностайності з ідеологією і практикою придушення особистості. Конформізм суджень доповнюється міркуваннями про «загальне благо», що нібито досягається покірним дотриманням зовнішніх установок та вимог [171, с. 321-324].

Подібно до концептуальних ідей Е. Фромма феномен соціального контролю аналізується у творчості відомого неофрейдиста К. Юнга. Так, науковець виділяв форми контролю, позначаючи їх як формальний і неформальний соціальний контроль, що пригнічують як індивідуальні так і колективні несвідомі імпульси. Разом з тим формальний контроль визначався К. Юнгом як здійснюваний насамперед за допомогою урядового апарату і на основі примусових приписів і зв'язувався з офіційною організацією управління (соціальні цінності і норми). До неформального ж відносилися звичаї, громадська думка, ідеали, релігійні переконання, які можуть складатися більш-менш несвідомо, за допомогою проб і помилок. Перший

здійснюється за допомогою примусу, другий формує соціальну поведінку на основі реакцій на відповідні стимули [196, с. 65-67]. Відповідно, як показує проведений аналіз, у теоретичному ландшафті класичної соціології психоаналітичний напрям виявляється повністю включеним до дискурсивної формації науки. Соціальний контроль, виступаючи як дискурсивна категорія, «описується» за допомогою характерних конотацій – «зовнішній примус», «норма», «придушення» тощо.

Отже, соціологічна рефлексія процесів концептуалізації соціального контролю у соціологічному дискурсі в межах основних парадигмальних напрямків, включених до контексту класичного типу наукової раціональності, по суті репрезентує суспільство модерну, фіксує ряд легітимних дискурсивних практик, що лежать в основі конструювання теорії соціального контролю:

– ***соціальний контроль як механізм подолання «ненормального».***

Сам факт актуалізації проблеми соціального контролю в полі класичної соціології виникає безпосередньо в контексті аналізу девіантної поведінки, оскільки факт девіації асоційований в суспільній свідомості з багатьма негативними ментальними конструктами (уособленням «зла» в релігійному світогляді, симптомом «хвороби» з точки зору медицини, «незаконним» відповідно до правових норм). Тож, у межах модернової картини світу соціальний контроль не може функціонувати, відмовившись від дихотомій «добро – зло», «почесно – ганебно», «законно – злочинно» тощо. Такий «неминучий» елемент суспільної свідомості індустріального суспільства, так як поляризуючи названі категорії, окреслюючи і тавруючи «зло», караючи за нього, прославляючи «добро» і заохочуючи його, влада тим самим конкретизує, підтверджує і зміцнює значимість домінуючих цінностей, що охороняються системою соціальних (у тому числі правових) санкцій. Послаблення ефекту поляризації, розмивання меж між добром і злом, законним і злочинним негативно позначається на суспільній свідомості, і

зрештою, може призвести до поширення стану без – нормативності («аномії»).

З огляду на згаданий культурний контекст, теорія соціального контролю в класичному соціологічному теоретизуванні конструється як складова частина теорії девіантної поведінки, яка вивчає механізми, що протидіють процесам девіантної поведінки. Вона співвідноситься як з проблемою рівноваги (стабільності) суспільства, нормативними моделями регуляції, так і з мотиваціями, пов'язаними з проблемою конформності – девіації. Відповідно до легітимізації дихотомії «норма – патологія» в межах класичної соціології утверджується розуміння соціального контролю як сукупності засобів і методів впливу суспільства на небажані форми поведінки з метою їх елімінування або мінімізації.

– ***соціалізація як ключовий елемент в ефективному функціонуванні системи соціального контролю.*** Метою індустріального суспільства є створення «корисного» (М. Фуко) індивіда. Подібна «корисність» можлива тільки в результаті соціалізації як процесу активного засвоєння і відтворення актором соціальних норм, цінностей, зразків поведінки, ролей, установок, звичаїв, культурної традиції, колективних уявлень і вірувань тощо. Тож, поряд з поняттями «соціальна норма», «санкції», «груповий тиск» у сферу наукового осмислення феномену соціального контролю, вводиться термін «соціалізація», котрий вперше був «використаний» в 1898 році у праці Ф. Гіддінгса «Елементи соціології». У ній соціалізація розглядається як глобальна тенденція розгортання та затвердження соціальних начал (принципів, законів і правил) життєдіяльності людей, які набувають домінуючого значення у процесі історичної еволюції [138, с. 47-52].

Таким чином, у класичній теорії соціального контролю, соціалізація є встановленим та відрегульованим соціальним механізмом трансляції соціокультурного досвіду, що забезпечує «входження» індивіда в соціум і підтримку структурної стабільності. Разом з цим, підкреслюється, що саме

протиріччя соціалізації знаходять своє вираження в девіантогенних факторах, або ж девіантна поведінка є збоєм в соціалізаційному процесі [168, с. 61].

– **соціальний контроль як система норм і санкцій, що реалізується за допомогою примусу і придушення.** Дотримуючись справдження ідеалів модерну, соціальний контроль являє собою спосіб саморегуляції соціальної системи, що забезпечує взаємодію її компонентів (індивідів, груп, спільнот) за допомогою нормативного регулювання і включає в себе сукупність норм і цінностей, які володіють по відношенню до індивіда примусовою силою, а також санкцій, що застосовуються для реалізації цих норм і цінностей. У цьому дусі дамо **«класичне» визначення, що конструює легітимний соціологічний дискурс щодо феномену соціального контролю. Соціальний контроль - це система натиску і примусу, що діє як набір зразків поведінки, за допомогою якої соціальне середовище забезпечує підпорядкування членів суспільства певним нормативам, завдяки якій досягається конформізм і, яка, відповідно, служить для досягнення та підтримання стабільності соціального цілого.**

Отже, у підсумку, ми відзначаємо, що логіка модернового світосприйняття (як «зовнішній» контекст соціологічного теоретизування) визначає феномен соціального контролю як одну з ключових категорій в осмисленні соціуму, котрий виступає складовою частиною загальної системи соціального регулювання і покликаний забезпечувати «нормальне» впорядковане функціонування соціального цілого, а також елімінувати такі соціальні відхилення, які здатні дезорганізувати суспільне життя і встановлений соціальний порядок. Подібна установка, будучи об'єктивованою у «внутрішній» організації дискурсивних практик у полі соціології, визнає методологічно виправданим конструювання теорії соціального контролю крізь призму жорстких соціальних структур і інституалізованих форм комунікацій. Відтак, у результаті проведеного історико-соціологічного аналізу процесів концептуалізації соціального контролю у соціологічному дискурсі аж до середини XX століття, ми можемо

зробити висновок про те, що класична соціологія у якості основних об'єктів соціологічної інтерпретації соціального контролю встановлює поняття «норми» - «відхилення» і співвіднесені з ними поняття «влада», «порядок», «примус», «патологія» та інші, конструюючи ряд ідентифікаційних ознак, що визначають тезаурус класичного соціологічного теоретизування.

2.2. Реконфігурація контекстів проблематизації соціального контролю у культурному ландшафті сучасності

Починаючи з другої половини XX століття, багато науковців заговорили про кризу класичної парадигми наукового пізнання і про зміну самої соціокультурної ситуації. Як результат – парадигмальний зсув, у першу чергу, в бік соціальної екзистенції у соціології, який фіксує не лише зміну наукових картин світу, але і трансформацію самого ядра історико-культурного процесу. Поступовий перехід від «системи», як ключової категорії в концептуальному просторі класичної соціології до «фігурації» і «ризому», виражають установку на презумпцію руйнування традиційних уявлень про структуру як семантично центровану і стабільно певну, ставить у фокус дослідницького інтересу питання щодо базових модусів розвитку соціуму, механізмів підтримки стабільності і соціального порядку. У контексті сформованого методологічного транзиту, що охопив всю сферу новітнього соціологічного теоретизування, виникає інтелектуальне занепокоєння, що вимагає нових методологічних стратегій осмислення процесуальної реальності і, відповідно, котрі перетворюють звичні поняття, у тому числі і поняття соціального контролю.

Дотримуючись логіки нашого аналізу, ми фіксуємо зміну самої «мови соціології» щодо концептуалізації соціального контролю, пов'язану, насамперед, з переструктуруванням відносин влади в теоретичному полі сучасної соціології та кризою класичної парадигми. У той же час, ми

звертаємося до самої культурної ситуації сучасності, позначеної розпадом модернової картини світу. Крах модерну є розпадом основних принципів його організації. У цьому відношенні Дж. Фрідман доречно зазначає, що «на місце зруйнованої раціонально-наукової парадигми приходить мудрість, повчальна бесіда і плюралізм культурних світів, повна релятивізація можливих світопоглинаючих дискурсів» [199, с. 224-225].

В хронологічному зрізі вчені фіксують, що з середини 1970 років стався загальний поворот від модерністської політики, заснованої на ідеалах загального прогресу і розвитку до політики культурної ідентичності. Остання прийняла форму розмноження «нових» ідентичностей, нових соціальних категорій і політичних груп – настала ера «безладу, що посилюється», який має глобальну природу. У результаті, етніфікація національного соціального простору, етнічні конфлікти накладаються на загальний безлад, що набуває вже характер систематичного, тобто має свій власний порядок, який може бути зрозумілим і передбачуваним [199, с. 224-225].

Отже, модерн і класична соціологія як проект Просвітництва сформувалися і розвивалися, відштовхуючись від ідеї, що будь-який громадський рух організовується навколо певного центру або відповідно до логіки центру. Саме тому різні сфери колективного життя були призначені виконувати функції підтримки соціального контролю та соціалізації, що проводиться універсальним суспільством за єдиним зразком. Згідно з ідеями Ш. Ейзенштадта і В. Шлюхтера, позначимо, що в структурних термінах модерність включала такі виміри, як диференціація, урбанізація, індустріалізація та система комунікацій; з точки зору інституціональної, до цих вимірів відносилися національна держава і раціональна капіталістична економіка; з точки зору культурної, вони унеможливили створення нових колективних ідентичностей, пов'язаних з національною державою, але одночасно укорінених у культурній програмі, яка передбачала різні способи структурування головних площин суспільного життя [95, с. 144-165]. Будучи включеною в актуальний культурний контекст, класична і частина

некласичної соціології досліджували суспільства, перспективи їх раціоналізації, включаючи дії індивідуальних і колективних соціальних акторів, що дало змогу прогнозувати рух у напрямку до досить стабільного «загального процвітання». «Соціологія стала наукою, – пише С. Фуллер, – що вказує на існуюче для держави добро»» [89, с. 23].

У контексті актуальної соціокультурної динаміки, класична соціологія, ядром якої була ідея відповідності між інституціоналізацією цінностей і соціалізацією акторів, і яка передбачала тотожність порядку (структури) і руху (функції), де модернізація і соціальна організація не ставилися під сумнів, приймалися як об'єктивна даність, опинилася в глибокій кризі. Соціальна реальність відповідно до міри прискорення і ускладнення соціокультурної динаміки, космополітизації процесів не вписувалася в омріяні раціоналістичні і логоцентричні перспективи. Фіксуючи зміни, що відбулися С. Кравченко наголошує: «справа не в теоретико-методологічних недоліках існуючих парадигм, до яких ми звикли і які вірою і правдою служили не одному поколінню соціологів. Проблема полягає в іншому: «організований, раціональний» соціум на наших очах став «старіти»», знаходячи якісно інші характеристики - швидко збільшуваної складності» [89, с. 19].

У зв'язку з вищезазначеним, вчені акцентують увагу на тому, що глобальні трансформації кінця XX - початку XXI ст. принесли з собою «кінець організованого капіталізму». С. Леш і Дж. Уррі вказали на перехід від національно організованих суспільств до соціуму «глобальної дезорганізації» [207]. Разом з тим, «нові реалії» уособлюють собою не просто хаос, а «глобальну складність», яка стала по-своєму організовуватися за рахунок руху до знакових, інформаційних і комунікаційних регуляторів, а також до утворення глобальних мереж, що затверджувалися поза конкретними спільнотами. Складний соціум виник не лише під впливом власне соціальних змін, але і завдяки радикальним технологічним, організаційним, комунікаційним інноваціям, які в спільній взаємодії на

глобальному рівні реорганізували якості, що здавалися «універсальними» – простір і час [89, с. 19].

Усвідомлення обмеженості класичної соціології пов'язано з ціннісним зрушенням: визнанням цивілізаційної значущості модерністських, у тому числі традиційних, форм життя, так само як і цінності «квітучої складності культури» – генофонду цивілізаційних мутацій. Відмова від ідеології індустріальної експансії окреслила масштаби природних і культурних втрат, що складала ціну модернізації – ціну прогресу [82, с.13]. Констатуючи зміни, що відбулися в полі соціології, ми звертаємося до теоретичної спадщини П. Штомпки, котрий вбачає в сучасній науці масштабний зсув у напрямку до нової соціології соціальної екзистенції. Цю парадигму польський соціолог також називає соціологією повсякденного життя або третьою соціологією, що прийшла на зміну другій соціології дії і першій соціології систем. «Ідея соціальної екзистенції, – пише Штомпка, – сфокусована на події в суспільстві людей, на рівні між структурами і діями, де обмеження структур і динаміка дій створюють реальні, спостережувані соціальні події, соціально індивідуальні практики, складові повсякденного життя, фактично – єдине життя, яке є у людей, і яке ні повністю детерміноване, ні повністю вільне» [188, с. 4-5].

Осмислення існуючих реалій вимагало від соціологів нових легітимних схем концептуального освоєння соціальної дійсності, і проблематика соціального контролю як центральна проблема, навколо якої розвивалася соціологія класичного періоду, не могла залишитися осторонь. У відповідь на виклики сучасності в теоретичному полі соціології, ми фіксуємо «новітні повороти», націлені на вироблення більш валідних теоретико-методологічних підходів, що дають змогу аналізувати «ускладнений соціум» [180, с. 16].. Серед них: лінгвістичний поворот (П. Бурдьє, Л. Вітгенштейн, М. Хайдеггер, М. Фуко); рискологічний (У. Бек, Е. Гідденс, Н. Луман); матеріалістичний (Ф. Вандерберга, Б. Латур, Д. Пелс, К. Хезерингтон); культуральний (Дж. Александер), мережевий (Р. Емерсон, М. Кастельс,

Р. Коллінз, Б. Уелман, Н. Луман), синергетичний (І. Пригожин, І. Стенгерс, Г. Хакен) та ін. Деякі науковці, серед яких Ж. Бодрийяр, Дж. Рітцер, стали вважати, що такі підходи так чи інакше утверджують нові постмодерністські науки соціального типу і співзвучні так званому постсоціальному повороту в соціології – «Post-Social Turn» [132, с. 321-322]. К. Кнорр-Цетина описує цей поворот як виклик стрижневим концептам інтеракції та солідарності людей. Аналіз постсоціального припускає, що соціальні принципи і структури, які існували в минулому в західних суспільствах, порожніють, їх місце займають інші елементи і відносини, засновані на знанні і культурі споживання [104, с. 29].

Беручи за основу вищесказане, констатуємо: тенденції розвитку сучасного соціологічного теоретизування, як справедливо зазначає ряд авторів, вписані до загального епістемологічного повороту, що стався в другій половині XX століття [131, с. 420-430; 113, с. 491-511]. Серед його характерних «прикмет» можна відзначити такі:

- зміна типів раціональності, що припускає відхід від ідеалів епохи Просвітництва, які проявлялися, зокрема в уявленні про лінійний характер розвитку людської історії і раціональної підконтрольності соціальних процесів; звернення до обсягу людського досвіду осмислення світу;
- метатеоретичні трансформації стилю наукового мислення, що осмислюються як зміна погляду на проблему підвалин науки: на зміну ідеї універсального стандарту науковості приходить принцип соціокультурної обумовленості знання (в тому числі і наукового);
- заміна когнітивних принципів, тобто принципів побудови наукових теорій: відмова від природничої моделі отримання знання як єдино правомірної; усвідомлення того, що соціальне – не лише «об'єктивна даність», а й інтерпретуюча людиною смислова реальність.

Зазначені світоглядні та методологічні трансформації зумовлюють необхідність пошуку нових способів наукової експлікації соціальної реальності і місця соціального контролю в ній. Так у відповідь на подібні

«виклики» в першу чергу, з дискурсивного поля соціології почали зникати поняття суспільства і соціального інституту, що змусило, наприклад, Дж. Уррі, як засновника теоретичної концепції мобільності, поставити питання про переосмислення «основ» соціології. Науковець стверджує: «Дюркгеймівський метод соціології не був придатним для аналізу глобальних мереж. Я виробив деякі «нові правила соціологічного методу», щоб аналізувати дезорганізацію, глобальні потоки та занепад влади «соціального», особливо у контексті того, як трансформуються час і простір» [165, с. 136-150]. Саме мобільність, як вважає Дж. Уррі, повинна стати предметом соціології, витіснивши з цього місця звичне нам «суспільство». У книзі «Соціологія за межами суспільств» він досліджує базові метафори – основні поняття, якими користується соціологія. Так, «структура», «порядок», «конфлікт» – елементарні поняття, звичні для соціології з часів класиків (як то: «соціальна структура», «порядок взаємодії») – це метафори, супутні традиційній ідеї «суспільства». Але саме поняття суспільства, як вважає науковець, сьогодні лише заважає дослідженню соціального життя: воно реіфікує, кристалізує образ суспільства як конкретної, обмеженої, територіально певної структури, одиниці якої належать до однієї національної культури. Це поняття з'явилося слідом за ідеєю європейської суверенної національної держави – але сьогодні, в епоху глобалізації, воно виявляється неадекватним для дослідження соціального життя, в якому державні кордони хоча і не зникають, але є лише одним з можливих елементів соціальних процесів. Мобільність вимагає геть інших метафор: мережі, потоки, плинність, канали і, звичайно, – метафора «глобуса» і глобального. Крім того Дж. Уррі вслід за акторно-мережевою теорією стверджує, що матеріальні об'єкти, а також віртуальні об'єкти й інформація теж вступають в соціальні взаємодії. Вони є повноправними елементами соціального світу [212, с. 15].

У контексті подібної стратегії наукової рефлексії, що охопила область сучасного соціологічного теоретизування, образ суспільства змінюється на

образ соціальної реальності. Остання постає як поле гри за певними правилами, де різні соціальні сили заперечують право на домінування в культурно-символічному просторі. Як зазначає А. Турен, руйнуються класичні постулати науки. У межах таких змін в соціологічному знанні відбулося відділення соціальної системи від діючої особи. Система стала осмислюватися як сукупність правил і примусів, які дійова особа має навчитися швидше використовувати або обходити, ніж поважати і вдосконалювати. Зі свого боку, індивід не став вже розумітися як громадянин, але як член первинних спільнот, пов'язаних з культурною традицією (субкультурою, маскультурою, національною культурою та ін.). Крім того, що особливо важливо, виявилися розділеними норми функціонування суспільства і його еволюція, історичний розвиток. Історична зміна перестала визначатися як прогрес чи модернізація. Вона стала характеризуватися як сукупність стратегій, які прагнуть оптимізувати вживання обмежених ресурсів і контролювати зони невизначеності. У цьому плані суспільство перестає бути об'єктом соціології, яка переключає свою увагу на вивчення специфіки суспільних відносин, взаємодій, поведінки людей [161, с. 11].

У цій ситуації більшість теоретиків заговорили про новий стан суспільства і «нову» соціологію постмодерну. По суті, постмодерн є епохою в розвитку людства, для якої характерне якісне збільшення невизначеності багатьох соціальних реалій, що пов'язані з випадковістю, багатоваріантністю і альтернативністю розвитку, а також з виникненням віртуальних реальностей, у яких панують симулякри та симуляції [90]. Це, на думку Е. Гідденса, свідчить про перехід від «радикального модерну» до «постмодерну». Подібні зміни буття відбуваються в контексті розривів у пізнанні. Соціальні трансформації в суспільстві постмодерну набувають відцентрованого і безладного характеру; істина знаходить ситуативну, локальну сутність; зміни буття в суспільстві постмодерну відбуваються в контексті розривів у пізнанні; особистість піддається суперечливій

трансформації, розчленуванню, життєвий досвід носить фрагментарний характер; відчувається теоретична безпорадність в осмисленні тенденцій глобалізації; в соціумі виникає «спустошення» смислів повсякденного життя як результат вторгнення в неї абстрактних систем; координація політичних зусиль неможлива через зростання ролі локальності і дисперсії [42, с. 67-69.].

Згідно з методологічною схемою дисертаційного дослідження видається важливим зафіксувати як в умовах кризи класичної соціології (й фіксованого переходу від стану модерну до постмодерну) змінюється поле соціології та дискурс соціального контролю в ньому. Зокрема, ми відзначаємо, що основні риси постмодерну в соціології зазвичай зводять до наступного [42, 132, 133, 173]:

- об'єктом дослідження в соціології виступає непередбачуваний стан суспільства, насамперед, у вигляді сучасного споживчого соціуму, поряд з цим об'єкт дослідження вивчається в якості різноманітних агентів (суб'єктів) соціального життя, які в суспільстві не залежать один від одного і від централізованого контролю, прагнуть його подолати, мають тенденцію до хаотичності, непередбачуваності;

- актуалізується вивчення проблем ідентичності суб'єктів соціального життя, агентів соціуму, що постійно змінюється, але не розвивається в певному напрямку, не трансформується якісно, сутнісно;

- соціальна реальність постає як хаотична і непередбачувана, що призводить до стурбованості цим інтелектуальних еліт;

- визнається «тілоцентричність» сучасного індивіда і загострюється проблематика інтимного, аналізується те, як індивід ставиться до себе, свого тіла, маючи на увазі вплив зовнішніх інститутів;

- пильному теоретичному аналізу піддається рефлексивність, як нова якість соціального життя, при чому це стосується як рефлексивності соціальних агентів так і рефлексивності інститутів суспільства;

– визнається повний розрив з фундаментальністю, з цілісністю, відмова від великих, теоретико-методологічно обґрунтованих наукових концепцій, течій і тощо.

Зважаючи на викладене, пояснюється загальне тяжіння постмодерністських авторів до всього фрагментарного, внутрішньо надломленого і нестійкого – до того, що вже саме по собі «волає» проти «догматичного» тяжіння до закінченого і завершеного. Про це пише французький дослідник постмодерну Ж. Ліотар, підкреслюючи, що ми сьогодні є свідками роздроблення, «розщеплення» «великих ідей» і «великих історій» і появи безлічі більш простих, дрібних, локальних «історій-оповідань». Суть цих «вкрай парадоксальних» за своєю природою оповідань – не узаконити, не легітимізувати знання, а «драматизувати наше розуміння кризи» [68, с. 214]. Відтак, в умовах постмодерну соціологічна теорія покликана аналізувати соціум різної динамічної складності, що знаходиться в різних темпосвітах, схильний до парадоксальних розривів і синтезів, що має тенденцію до дисперсії [90].

Отже, в найбільш узагальненому вигляді підсумовуємо симптоми парадигмального зсуву від модерну до постмодерну (див. таблицю 2.1).

Таблиця 2.1.

Порівняльна характеристика модерну і постмодерну як методологічних традицій, що визначають «порядок» соціологічного дискурсу

Методологічна традиція	Принципи організації соціокультурної матриці	Постулати, котрі задають межі «досяжних» наукових референцій у полі соціології
1	2	3
Модерн	віра у Прогрес і раціональність	- наявність фундаментальних суспільних закономірностей – прагнення до створення універсальної всеохоплюючої концепції; - системність і цілісність суспільства – орієнтація на опис макросоціальних структур та інститутів; - уявлення про соціальність як тотожну суспільству;
	впорядкованість – суспільство як система, що детермінує й обумовлює свої складові	
	наявність індивіда: він представник певної соціальної структури, соціальний тип;	
	цілісність – дисциплінована структурована природа соціального;	
	тоталітаризація - класовість - елітизм;	
	еволюціонізм щодо історичного процесу;	

Продовження табл. 2.1

1	2	3
	цілераціональність як домінуючий тип соціальної дії	- соціальний факт – фіксує універсальні і типові якості соціальних явищ і процесів; - уявлення про індивіда як про нечленовану цілісність.
	трансцендентність	
	чітке усвідомлення позиції індивіда в суспільному цілому	
Постмодерн	відмова від віри у Прогрес;	- елементи соціальної реальності є автономними, а порядок - локальним і емерджентним;
	релятивізація домінуючих сил: розуму, природознавства, техніки, промисловості та ін.;	
	втрата особистості: вона позбавляється звичних меж та центрів;	- уявлення про соціальність як про простір проживання, самоконструювання і самомонтажу;
	фрагментарність і принцип монтажу – культурний і соціальний плюралізм;	
	крайній динамізм – глобалізація простору – віртуалізація;	- затвердження примату соціокультурного підходу – соціальні факти в суспільстві вже не є останньою підставою пізнання, бо вони самі є соціально опосередкованими;
	розрив соціальної спадкоємності – «деканонізація»;	
	рефлексивність;	- когерентність, випадковість, самоорганізація як механізми формування цілісності;
	іманентність – зрощення свідомості із засобами комунікації, здатність пристосовуватися до їх оновлення й рефлексувати над ними;	
	«кінець природи» як тотожність соціального та природного	- «смерть суб'єкта» як тенденція розмивання визначеності суб'єкт-об'єктної опозиції.

Віра у всесилля людського Розуму і раціональний характер соціальних комунікацій – це фундамент класичного ідеалу соціального знання. На ній засновані пророцтва про зникнення соціальних фетишів і забобонів у ході поступового розвитку науки, про встановлення «безпосередньо суспільних» соціальних зв'язків і відносин. Цей полегшено-оптимістичний погляд змінюється «новою непрозорістю». Соціальний світ знову вбачається «зачарованим».

Ідеалом класичного соціального знання була глобальна соціальна концепція зі сталим понятійним ядром, орієнтована на теоретичний опис

макросоціальних структур та інститутів. Некласичні методи соціального пізнання, адекватні транзитному соціуму, не обов'язково є теоретичними. Вони можуть носити наративний характер (мікросоціологічні методи, біографічний метод, кейс-стаді). Описуючи окремі сторони і явища соціального життя, вони, подібно мозаїці, можуть складатися у відносно цілісний образ.

Критерієм науковості класичного суспільствознавства є побудова особливої реальності ідеалізованих об'єктів, які за визначенням недоступні рядовим агентам соціальної дії. Некласичні методології не лише не протиставляють свої моделі конструктам повсякденного знання, але вважають їх узгодженість і спадкоємність критерієм обґрунтованості соціологічної аргументації. Протиставлення спеціалізованого соціального знання здоровому глузду поступається місцем дослідженню укорінення спеціалізованого соціального знання у життєвому світі людини [82, с. 22-23].

Уявлення про індивіда як про нечленовану цілісність епохи модерну змінюється на концепцію «смерті суб'єкта» у філософському дискурсі постмодерну [179]. «Смерть суб'єкта» бере початок з концепції Р. Барта – «смерть автора» – метафоричний термін для позначення тенденції розмивання визначеності суб'єкт-об'єктної опозиції у межах постмодерністської програми подолання традиції бінаризму, що фіксує відмову постмодерністського типу мислення від презумпції суб'єкта в будь-яких версіях його артикуляції (інако-, полі- і, нарешті, без-суб'єктність «непізнаваного суб'єкта» епохи постмодерну) [70].

Орієнтуючись на вищезазначене, ми відзначаємо зміну дискурсивного поля соціології, методологічними принципами якого стають: релятивізм, когерентність, аналіз контекстів подій. Якщо модерністська соціальна теорія прагнула до універсального, позаісторичного, раціонального обґрунтування свого аналізу і критики суспільства, то постмодерністське мислення відкидає ці пошуки підстави і схиляється до релятивізму, ірраціоналізму і нігілізму. «Слідом за Ф. Ніцше і М. Фуко і деякими іншими вченими, – зазначає

Дж. Рітцер, – постмодерністи поставили такі аргументи під сумнів, вважаючи, що разом з цим певні групи ставляться в привілейоване становище, а значення інших принижується; одні групи наділяються владою, а інші видаються безвладними» [132, с. 552-553]. Загалом, постмодерністська критика модернізму звинувачує останній у когнітивному і епістемологічному поділі світу на дихотомічні пари: природа-культура, раціональність-ірраціональність, суб'єкт-об'єкт, норма-патологія, порядок-хаос тощо. Постмодернізм прагне скасувати ці бінарні опозиції, доводячи, що кордони, що розділяють їх, є невиразними і повинні визнатися породженням людської уяви. Також доцільно зазначити, що «нова» парадигма соціологічного знання пов'язана з відмовою від метафори свідомості як дзеркала зовнішнього світу. Вона значною мірою спирається на ідеї Л. Вітгенштейна, на його концепцію значення слова сполученого з конкретним видом соціальної практики (мовною грою). Тим самим когнітивний та комунікативний аспекти уявлень є невіддільними одне від одного. Початковою ідеєю нової версії дискурсу соціології є теза про те, що соціальний вимір не додається *post hoc* до когнітивних моделей, скоріше навпаки, будь-які практики соціальних агентів слід розглядати як форму соціального дискурсу.

Отже, зважаючи на зміни соціокультурного фону і зрушення у парадигмальному полі соціології, особливого значення набуває дискурс соціального контролю, присутній у концептуальному просторі сучасного соціологічного теоретизування. Піддаючи сумніву існування суспільства як цілісності, порушується питання про сутність соціального як такого і про важелі підтримки стабільності, вна перший погляд хаотичному і дифузному просторі взаємодії акторів. Ж. Бодрійяр говорить про руйнування «великого організуючого принципу, великого оповідання Соціального, який знайшов підтримку і виправдання в ідеях про розумну угоду, громадянському суспільстві, прогресі, владі, виробництві – у тому, що могло свідчити про те, що колись існувало, але більше не існує. Епоха соціальної перспективи, точно збігається з недостатньо визначеним періодом, відомим як модерн ...

пройшла » [21, с. 69-74]. Поряд з Ж. Бодрійяром однією з центральних ідей М. Фуко є теоретичне оформлення концепту «смерть суб'єкта», що є логічним продовженням як концепції самого М. Фуко, так і висновком постмодерністської рефлексії про характер сучасного суспільства. «Смерть суб'єкта» віщує, в першу чергу, загибель традиційного, центрованого і стабільного суб'єкта класичної філософії та соціології, наприклад, дюркгеймівського типу, який був однозначно і лінійно детермінований з боку суспільства. Разом з цим песимізм, індивідуалізм та іронічність, котрі домінують у характері індивіда – це, безсумнівно, характеристики кризового світовідчуття, породжені очікуванням розпаду єдиного і гомогенного світу, адже світ модерну, який був світом когерентно взаємопов'язаних соціальних і культурних сил, який існував в універсальному контексті раціональності, розпадається [15, с. 14-16].

Таким чином, замість «раціонального», «організованого», «стабільного» метафорою сучасного стану соціальної організації в соціологічній теорії стало поняття «фігурації», «ризми», «дисипативних структур», «гіпертекстової організації соціального простору», «мережі», «гри» та ін. Поняття фігурації, що вводиться в обіг Н. Еліасом, позначає «соціальні процеси, в яких люди «сплетені» один з одним. Це не зовнішні, примусові для людських відносин структури; це і є взаємини» [133, с. 500]. Індивіди сприймаються як «відкриті» і пов'язані з іншими суб'єкти; фігурації утворюють саме вони. Влада і контроль відіграє головну роль в соціальних фігураціях, котрі, внаслідок цього, постійно змінюються: серцевину фігурацій, які змінюються – сам центр складає рухома, гнучка рівновага, коливання балансу сил, переважування їх спочатку в одну, а потім в іншу сторону. Це коливання балансу влади є структурною характеристикою зміни будь-якої фігурації залишається одним із головних питань, можливо, навіть найголовнішим питанням соціології [133, с. 552-553]. Інакше кажучи, фігурація є переплетенням і структурністю людських відносин на різних рівнях взаємозалежності і влади, що змушують їх діяти абсолютно

специфічним способом, котрим вони, ймовірно, ніколи б не чинили, якби були вільними від соціальних залежностей. Структура людських переплетень складає безліч фігурацій, що знаходяться в ієрархічних відносинах, тобто з безлічі переплетених і вставлених один в одного рівнів різних сил. Фігурації не є статичним утворенням, а переплетенням взаємодій, яке знаходиться в постійній зміні, характеризуючись при цьому певною закономірністю. Н. Еліас зображує їх процесуально і динамічно. Стабільність суспільних фігурацій представляє «плинну рівновагу». Тобто, поняття фігурації демонструє те, що називається соціальною організацією сучасного суспільства, не будучи при цьому ні сумою існуючих незалежно від суспільства індивідуумів, ні системою або «цілісністю» поза індивідами, але, навпаки, переплетенням взаємозалежностей, утворених самими індивідами. Воно є динамічним поняттям, оскільки не зводиться ні до стану, ні до системи.

Відмову від системного розуміння суспільства і соціальних процесів, що передбачають чіткі каузальні зв'язки, припускає і введене Ж. Делезом і Ф. Гваттарі поняття ризоми, що фіксує принципово позаструктурний та нелінійний спосіб організації цілісності, який залишає відкритою можливість для іманентної автохтонної рухливості і, відповідно, реалізації її внутрішнього креативного потенціалу самоконфігурування [116, с. 723]. Тож, фундаментальною властивістю ризоми є її гетерономність при збереженні цілісності. Згідно з поглядами Ж. Делеза і Ф. Гваттарі, ризома – «семіотична ланка як клубок, у якому спресовані найрізноманітніші види діяльності – лінгвістична, перцептивна, мнемічна, жестикуляційна, пізнавальна; самої по собі мови, її універсальності не існує, ми бачимо лише змагання діалектів, говірок, жаргонів, спеціальних мов – немов «щури звиваються одна поверх іншої»» [57, с. 411]. Ця поліморфність, що відрізняє ризому від структури, забезпечується відсутністю не лише єдності семантичного центру, а й центрувальної єдності коду. Тому джерелом трансформації та контролю виступає у цьому випадку не заповідана ззовні, а іманентна нестабільність

ризому, обумовлена її енергетичним потенціалом самоваріювання: за оцінкою Ж. Делеза, ризома «ні стабільна, ні нестабільна, а, скоріше, «метастабільна»... Наділена потенційною енергією» [57, с. 425]. Тобто, можна стверджувати, що ризоморфні середовища володіють іманентним креативним потенціалом самоорганізації, і можуть оцінюватися не як кібернетичні (підлеглі командам «центру»), але як синергетичні. Інакше кажучи, поняття ризому висловлює фундаментальну для постмодерну установку на презумпцію руйнування традиційних уявлень про структуру як семантично центрованої і стабільно визначеної, являючись засобом позначення радикальної альтернативи замкнутим і статичним лінійним структурам, що передбачає жорстку осьову орієнтацію.

Поряд з представленими вище концепціями досить вагоме місце в межах постмодерністської методологічної традиції займає мережевий підхід. Згідно з ідеями провідних теоретиків в області мережевого аналізу (М. Кастельс, Р. Емерсон, Р. Коллінз, Б. Уелман), соціальна реальність є «простором потоків», що складається з персональних мікросіток, де реалізація інтересів здійснюється глобальною безліччю взаємодій у функціональних макросітках. Мережі рухливі і адаптивні, вони мають значні переваги перед ієрархічними формами, децентралізуючи виконання і розподіляючи прийняття рішень. Хоча, безсумнівно, у них виникають складнощі в координуванні функцій, в концентрації ресурсів та управлінні вирішення складних завдань, які виходять за рамки мереж. У той же час, як вважає М. Кастельс, вони володіють безпрецедентними можливостями у подоланні цих складнощів [80, с. 85]. Загалом концептуальна ємність мережевої теорії припускає констатацію таких положень: 1) у сучасному світі люди занурені не в традиційні щільно пов'язані, з чіткими межами групи, а в слабо пов'язані, з розмитими межами, часто мінливі мережі; 2) соціальні спільноти перейшли від груп, заснованих на близькості місця проживання, до мереж, які продовжують служити джерелом «підтримки» (соціалізації); 3) більшість зв'язків у мережі неінтенсивні і вузькоспеціалізовані, внаслідок цього обсяг

індивідуального соціального капіталу визначається розміром мережі [74, с. 45-47]

Концепція ризоми, фігурації, мережі виявилася тісно пов'язаною з концепціями «діалогу» (М. Бахтін), «відкритого» тексту (У. Еко), принципом деконструкції (Ж. Дерріда), мови несвідомого (Ж. Лакан), що в своїй основі базується на загальній ідеї гіпертекстової організації соціального тіла (Ж. Бодрійяр). Гіпертекст – це особлива форма організації і представлення текстового матеріалу-соціального простору, котрий засвоюється з урахуванням великої кількості взаємозв'язків між його елементами і характеризується нелінійністю, дисперсністю, багаторівневою ієрархією, інтерактивністю, нескінченністю, різномірністю. Поняття гіпертексту та його структурних елементів знайшли своє відображення в ідеальному тексті Р. Барта, котрий є прообразом соціальної організації в соціумі. Такий ідеальний текст пронизаний мережею незліченних, що переплітаються між собою внутрішніх ходів, які не мають влади один над одним; він є галактикою тих, що визначають структуру, а не тих, що визначаються структурою; у нього немає початку, він оборотний; в нього можна вступити через безліч входів, жоден з яких не можна визнати головним [7, с. 87-91]. Тут текст – соціальне тіло – багатовимірний, нелінійний, полівалентний і незавершений простір.

Ідея деперсоналізації автора втілилася в концепції «смерті автора», виходячи з якої читач чує голос не автора – системи, а тексту, організованого згідно з правилами «культурного коду». Технологія посилянь передбачає «множинність» авторів, тобто робить неможливим існування відокремленого тексту [71, с. 54-58.].

Загалом заперечення структурних і системних підвалин соціального цілого відсилає нас до ідеї деконструкції, яка була поставлена на порядок денний Ж. Деррідою, котрий і заклав основи цього підходу. Він закликав розкласти, розсікти на складові частини структури, щоб зрозуміти, яким чином конструюється утворене ними ціле. Проте більш точно сенс

деконструкції полягав у відмові від опозицій, наприклад від опозиції чоловіки – жінки, і демонстрації ієрархічних насильницьких відносин, що переходять за ними, щоб, зрештою, прийти до висновку, що існування структур не має реальної основи насправді, що в їх основі – довільність і відносність. Також, слід зазначити внесок Ж. Дерріди у розвиток ідеї нелінійності. Він один з перших заговорив про новий тип книги, заснований на деконструкції, загальному «методі» дослідження літературних текстів. Деконструкція передбачає можливість виділення інстанцій, які не можуть описуватися як елементи структури. Систематичне виявлення подібних інстанцій веде до виділення одного або декількох центрів структури. У межах деконструкції текст представляється у вигляді «палімпсесту», безлічі неприсутніх або присутніх у формі «сліду» прошарків інших текстів [39, с. 2-4].

Заперечення системності та структурованості соціального простору також простежується і в концепції російського вченого І. Пригожина. Для позначення природи сучасного соціуму І. Пригожин вводить поняття дисипативних структур, яке передбачає своєрідне поєднання порядку і хаосу в межах синергетичної традиції наукового пошуку. Виникнення порядку виражається в зменшенні її ентропії за рахунок збільшення безладу в навколишньому середовищі. Соціальне середовище не лише виникає, але й існує за рахунок поглинання порядку з середовища (так би мовити, «харчується» порядком) і, отже, посилює в середовищі хаос. Порядок і хаос, замість того щоб виключати один одного, як це спостерігається у випадку «рівноважних» систем, тепер виявляються взаємопов'язаними - доповнюють один одного так, що ні порядок не може існувати без підтримуючого його хаосу, ні хаос без породжуючого його порядку.

Схожі ідеї ми знаходимо в теорії Дж. Уррі. Так, науковець відзначає, що невизначеності та турбулентності, котрі прийшли в наше життя, не передбачають безлад взагалі. Складність, зауважує Дж. Уррі, стверджує «наукові» підвалини невизначеності, але вона організована незвичайним

способом. Так, турбулентні потоки води і повітря, що видаються хаотичними, високо організовані [165, с. 136]. «Порядок і хаос, – підкреслює Дж. Уррі, – виражають певний стан балансу, в якому компоненти ні повністю замкнуті в конкретному місці, ні повністю зникли в анархії» [165, с. 144]. Це принципово новий погляд на природу соціального порядку, фактори його раціоналізації. Згідно з ідеями Т. Парсонса, чия теорія порядку функціонування соціальних систем доволі довго вважалася еталоном, ієрархія цінностей і норм, що пронизує всі рівні суспільства, використовує механізми, які у випадку тих чи інших девіацій досить ефективно відновлюють соціальну рівновагу. Проте наразі ми маємо справу з принципово іншою ситуацією: в міру ускладнення соціуму зусилля, направлені на відновлення соціального порядку, майже завжди породжують подальші непередбачені наслідки. Досить часто вони такого характеру, що відсувають суспільство далі від упорядкованої рівноваги [178, с. 211]. Навіть більше, підкреслює Дж. Уррі «соціальний порядок в одній країні завжди залежить від її складних зв'язків з емерджентними транснаціональними відносинами» [165, с. 149-150].

Проведений аналіз дозволяє констатувати, що дискурсивний простір сучасного соціологічного теоретизування все більше заповнює уявлення про нелінійний і програмно аструктурний спосіб організації цілісності, знаходячи статус фундаментального для постмодернізму поняття, у конституюванні якого проявляється базисна функція соціології – виробництво понятійних засобів для вираження та аналізу тих типів соціальної організації, які відповідають дійсній культурній ситуації. Доказом вищесказаного, слугують і результати авторського дослідження «Контент-аналіз англомовних соціологічних джерел з проблем соціального контролю». До аналізованого масиву контент-аналізу було відібрано найбільш рейтингові (за оцінками показників SNIP та SJR) англомовні соціологічні видання, у період з 2008 по 2012 рр. (N = 10) (див. табл. А.1). Показник SNIP (Source Normalized Impact per Paper — стандартний вплив джерела на статтю), розроблений Центром

CWTS, відображає вплив контекстного цитування журналу, що дозволяє безпосередньо порівнювати журнали, беручи до уваги частоту, з якою автори цитують інші джерела, швидкість розвитку впливу цитати і рівень охоплення літератури даного напрямку базою даних. SJR (SCImago Journal Rank) є рейтингом журналів, розробленим дослідницькою групою SCImago. Він дає змогу оцінити науковий престиж робіт вчених, зважаючи на кількості вагомих цитат на кожен документ. Інтегральний облік двох вищеназваних показників, надає змогу забезпечити біометричний аналіз англomовної періодики і вичленувати найбільш рейтингові видання для подальшого дослідження. У цьому випадку мається на увазі, що подібна стратегія наукового пошуку надасть змогу зафіксувати особливості «актуального» дискурсу соціального контролю, який відображає найбільш характерні риси, притаманні західному соціологічному теоретизуванню. Тож, до вибіркової сукупності потрапили англomовні соціологічні науково-дослідні видання, які однаковою мірою репрезентують американський та європейський континент, а також випускаються під егідою світових авторитетних соціологічних інституцій (див. табл. А.2).

Згідно з даними контент-аналізу англomовних соціологічних джерел з проблем соціального контролю маркерами ідентифікації стану соціального середовища найчастіше виступають поняття – «суспільство споживання» (53,1%), «інформаційне суспільство» (46,9%), «суспільство постмодерну» (41,4%), «мережеве суспільство» (38,3%), «постіндустріальне суспільство» (32%), «глобальне суспільство» (25%), «віртуальне середовище» (23,4%), «мультикультурний соіум» (18,8%) (див. табл. Б.2). У той же час культурні особливості, акумульовані в подібних експлікаціях сучасного соціуму, як правило, зводяться або ж до фіксації динамічної природи суспільства («віртуалізація» (35,1%), «мультикультуралізм» (30,5%), «динамічність» (29,7%), «масова культура» (29,7%), «символічність» (26,6%), «фрагментація» (25%), «релятивізм» (22,7%) «дифузія» (16, 4%)), або ж є похідними, так званого, «кризового світовідчуття» («криза» (28,9%),

«складність» (21,9%), «розрив» (18,8%), «суперечливість, неоднозначність» (14,9%), «невідомість, непередбаченість» (14%), «хаос» (14,8%), «деконструкція» (10,9%), «культурний розпад» (9,3%)) (див. Додаток Б, Табл. Б.2.). Характеристики соціокультурного середовища породжують і певний тип «особистості – консьюмериста» (32%), домінуючі риси якої вписуються в, уже позначене, поєднання «динамічність – кризовість» («індивідуалізм» (29,8%), «множинна ідентичність» (25%), «публічність» (22,7%), «компетентність» (17,9%), «гнучкість» (15,6%), «свобода» (12,5%) – «маргінальність» (14%), «відчуженість» (14,9%), «деградація» (10,9%), «втрата соціального» (4,7%), «онтологічна невпевненість» (6,3%), «моральна паніка» (9,3%), «особиста безглуздість» (7,8%)). Крім того, маркерами ідентифікації особистості в сучасному суспільстві стають елементи повсякденності й приватності – «сексуальність, інтимність» (25,8%), «нарцисизм» (11,7%) (див. табл. Б.2.).

У контексті фіксованих принципів організації соціокультурної матриці, приходить заперечення класичного розуміння соціального контролю, що описується в категоріях системи, порядку, стабільності, структурності тощо. Разом з цим результати авторського дослідження дають змогу зробити висновок щодо стабільно високого рівня наукового інтересу до проблеми соціального контролю як у західноєвропейській (40,6%) так і американській (46,9%) соціологічній публіцистиці протягом останніх років (2008р. – 18,8 %, 2009р. – 21,1%, 2010р. – 18%, 2011р. – 25%, 2012р. – 17,1%) (див. табл. Б.1.). У той же час слід відзначити, що в абсолютній більшості проаналізованих робіт розглядаються конкретні форми, механізми, напрямки соціального контролю у сучасному суспільстві (54,8%), і лише незначна кількість публікацій зачіпають проблеми ретроспективного характеру і футурологічні перспективи - 23,3% і 21,9 % відповідно.

Отже, на рівні методологічної схеми дисертаційного дослідження фіксуємо: зміни соціокультурного середовища, як зовнішнього контексту, що визначає «порядок» соціологічного дискурсу, будучи інтерналізовані у полі

науки, призвели до методологічних реконфігурації у стратегіях дослідження соціальної реальності. Образ суспільства у реаліях постмодерну із властивою йому онтологічною невизначеністю, поліваріантністю вимагає релевантної йому методології. Нові способи відтворення соціальності, нові механізми соціальної інтеграції та соціального контролю були об'єктивовані у наукових репрезентаціях, що істотно відрізняються від тих, що корелювали з цивілізаційними практиками епохи Модерну. Тож, повертаючись безпосередньо до предмету нашого наукового інтересу, спираючись на результати авторського дослідження, слід відзначити, що маркерами актуалізації проблематики соціального контролю у соціологічній теорії стають: інформаційні технології (14,8%), візуалізація (12,5%), віртуалізація (11%), тілесність (9,4%), здоров'я і медикалізація (9,4%), мода (8,5%) (див. табл. Б.2.). Разом з цим, «традиційні» осередки концептуального освоєння соціального контролю, такі як «девіантна поведінка» (12,5%), «проблеми соціалізації» (7%), «релігія» (5,5%), «мораль» (3, 1%), хоч і присутні у науковому дискурсі, але не займають домінуючу нішу.

У ситуації трансформації епістемологічних основ соціології змінилися і категорії, за допомогою яких розкривається сутність досліджуваного явища. Так, ми відзначаємо, що соціальний контроль переважно репрезентує себе за допомогою концепцій «мережі» (26,6%), «бажання» (21,1%), «симулякра» (21,1%), «гри» (14,9%), (див. табл. Б.2.), і всього того, що безпосередньо може бути співвіднесено з візуальним або іконічним поворотом.

Визначаючи сучасну культуру у категоріях «образу» і «символу», ми підкреслюємо, що «візуалізація» як первинний вимір соціальної дійсності, задає основні траєкторії її (ре) конструювання та репрезентації. Якщо дотримуватися аргументації одного з аналітиків постмодернізму С. Леша, ми є свідками завершальної стадії переходу від «системи» до «символу», які стають базовими поняттями соціології, відповідно «сучасна епоха – це епоха панування експертних символічних систем» [206, с.111]. Форма рефлексії, що презентує знання про сучасну культуру, цілком могла б претендувати на

статус «онтології візуального», у межах якої всі значення здобуваються у напрузі між пануванням погляду (gaze) і контролю необмеженим багатством візуального об'єкта [202, с. 1]. «Візуалізація стає, на думку Ф. Джеймісона, істотним фактором, що задає умови можливості досвіду і поринає у саму речовину цього досвіду, відповідно до неї утворюється простір пам'яті, вона осідає на нервових синапсах, (де) формуючи саме тіло» [46].

Ж. Бодрійяр цілком у дусі постмодерністської методологічної традиції за допомогою понять символу, симулякра, спокуси фіксує феномен тотального контролю. Ослаблення метанаративів у сучасній культурній продукції, поряд з витісненням соціального на периферію культурних практик, визначають, на думку вченого, місце символізації в соціальній реальності. Емансипованість знака, як вказує Ж. Бодрійяр, певним чином позначилася і на трансформації різних видів символічного порядку, «сучасна влада не спирається на який-небудь панівний клас або силове відношення. Ця влада розчинена в знаках, що її оточують. Це символічне насильство, усюди вписане у знаки, навіть у знаки революції» [22, с. 193-199].

У результаті безперервної експлуатації мови – коду в якості інструменту соціального контролю, до кінця ХХ ст. знаки остаточно відриваються від своїх референтів і отримують повну автономність сигналів – «симулякрів», що відтворюють та транслують зміст, неадекватний подіям, що відбуваються, і факти, що не піддаються однозначній оцінці. Згідно з Ж. Бодрійяром, сталася «справжня революція» – революція симуляції знака – коду (симулякра), що закрила порядок денний двох попередніх революцій – революції про-симулякрів «підробки» Ренесансу і «виробництва» індустріального століття [19, с. 64-67]. Порівнюючи репрезентативну та нерепрезентативну моделі знака, Ж. Бодрійяр зазначає, що симуляція заперечує принцип еквівалентності знака і реальності, образ бере гору над реальністю, випереджає її, «нав'язує реальності свою іманентну ефемерну логіку, цю аморальну логіку по той бік добра і зла, істини і брехні, логіку знищення власного референта, логіку поглинання значення ...» [20, с. 67].

Резюмуючи науковець констатує, що означаюче без означуваного набуло в сучасній культурі статус єдиної та самодостатньої реальності. Поширення на всі сфери соціального життя гегемонії «порожнього знака» породжує еру тотальної симуляції. Разом з тим символи та симулякри — потужний засіб маніпуляції масами. Саме у формі симулякрів символічне продовжує впливати на сучасні культурні процеси [19, с. 78-79].

Тож, суспільство споживання як метафора актуального культурного стану, що вводиться в соціологічну теорію саме Ж. Бодріаром — поле для гри за наперед визначеними правилами. Втративши прикмети маргінального сектора суспільного виробництва, споживання виступає як закінчена система цінностей. Його перетворення на тотальну організацію повсякденного життя відбувається за допомогою нових дисциплінарних практик. Наприклад, замість репресій — рекламний образ та рекомендація фахівця. Замість застарілих морально-політичних ідеологій — матеріальне благополуччя як показник успішної самореалізації. Сучасну людину закликають не боротися зі своїми бажаннями, а їх задовольняти, оскільки спокуса, будучи штучно заданою, відтворює і зміцнює існуючу систему, причому ця штучність є невлівимою для більшості. Спокуса, згідно з ідеями французького соціолога, принципово відрізняється від бажання як пов'язаного з виробництвом, що несе сенс лінійності. Інтенсивність спокуси на відміну від інтенсивність бажання - не є вкоріненою в феноменах виробництва, оволодіння, влади, а «походить від чистої форми гри» [116, с. 699-701]. Спокуса знімає саму ідею опозиційності, моделюючи ігрове середовище, яке принципово обертається та принципово семіотичне. Ж. Бодрійяр зазначає, що «іманентна гра спокуси: все та вся відторгнути, відхилити від істини і повернути до гри, чистої гри видимостей та моментально переграти і перекинути всі системи глузду і влади, змусити видимість обертатися навколо себе самої, розіграти тіло як видимість, позбавивши його глибинного виміру бажання» [24, с. 141-144]. Процес спокушень, у контексті постмодерністської аструктурної моделі соціальної реальності, розглядається соціологом як заснований не стільки на

владі, а на відмові від лінійного владарювання.. Так, Ж. Бодрійяр стверджує, що вищеописана «спокуса» дає змогу повернути нашому життю чарівність. На відміну від повної ясності та прозорості, асоційованих з модерном, спокуса пропонує нам «гру і владу ілюзій». Оновлена чарівність дає вихід з дилеми, породженої розчаклюванням світу у цілому і засобів споживання, зокрема. Для того, щоб продовжувати залучати, контролювати та експлуатувати споживачів, «собори» споживання проходять через безперервний процес оновлення чарівності. Інакше кажучи, констатує соціолог, бути вільним у сучасному суспільстві, насправді, означає лише вільно проектувати бажання на вироблені товари і впадати в «заспокійливу регресію речі». Немає індивідуальних бажань і потреб, є машини виробництва бажань, що змушують насолоджуватися, експлуатуючи наші центри насолоди. Об'єкти є категоріями об'єктів, тиранія яких задає категорії особистості. Місця в соціальній ієрархії помічені/визначені володінням речами певного класу. Знаковий код – завжди узагальнена раціональна модель та знятий у ньому принцип еквівалентності монополюно організовують поля влади і порядку [23, с. 56-59].

Концептуальні засади Ж. Бодрійяра перегукуються з ідеями французького теоретика Г. Дебора, який аналізуючи культурну ситуацію сучасності, зазначає тотальну театралізацію соціальної реальності, коли вистава одночасно є і самим суспільством, і частиною суспільства, і інструментом уніфікації суспільства. Зростаюча театралізація призводить до уніфікації світу та стирання відмінностей, являючись, таким чином, ефективним інструментом соціального контролю [56]. Разом з цим спектакль нерозривно пов'язаний з владою. Так, у межах теорії «суспільства спектаклю» уява людини використовується в цілях панування над нею, а сама креативність підміняється лише здатністю висловлювати бажання, здійснювати вибір із запропонованих варіантів, продукувати ефективні реакції. Тим самим бажання стає ефективним механізмом соціального контролю. Бажання це постійне поглинання реальності, втягування її у себе і,

у той же час, постійне вислизання від придушення тотальності. У схожому середовищі суб'єкт відчуває себе пасивним і розслабленим настільки, що легко піддається контролю зі сторони «обтікаючих» технік влади. Адже у бажанні сама влада є розосередженою та непомітною, вона ніби «обволікає» суб'єкта [124]. Отже, «бажаючі машини» – індивіди, чиє бажання весь час порушується, ініціюється дискурсом влади (наприклад, рекламою, політикою, психоаналізом) – не мислимі поза соціальними машинами, що виробляють ці дискурси і, навпаки, влада не мислима поза паразитуванням на основі бажання людини» [108, с. 31-32].

У суспільстві спектаклю чуттєвий світ заміщується сукупністю товарів-образів. «Індивіду у цьому світі відводиться лише одна можлива роль, роль відчуженого та бездіяльного, але одночасно ошасливленого та потопаючого у своїй бездіяльності глядача», – пише В. Герасимовський, російський дослідник творчості французького мислителя [40, с. 132]. За допомогою умовності й карнавальності реалізує себе і соціальний контроль, оскільки індивід вживається в образи численних вистав. Здійснюється їх рецепція з подальшою інтеріоризацією спочатку чужих йому моделей поведінки. Так формуються стереотипи, типізації, фрейми. По суті, спектаклі стають механізмом конструювання соціальної реальності. Але разом з цими формами інтерсуб'єктивності індивід сприймає й імпліцитно закладені в них ідеологічні установки та штампи.

У контексті, що нас цікавить, проблематика соціального контролю знаходить відображення в теоретичній концепції П. Бурдьє. Соціолог також розглядає соціальний контроль крізь призму аналізу символічного насильства. Сутність встановленого соціального порядку П. Бурдьє вбачає не в універсальному пануванні символу – симулякра, а у нав'язуванні державою через своїх довірених осіб (вчителі, професори, священники) свого бачення соціального світу. Тобто, символічна влада є владою, що конструює реальність, встановлюючи гносеологічний порядок: безпосереднє світовідчуття (і особливо почуття соціального світу) [32, с. 88-91]. Разом з

цим французький соціолог також говорить про завуальованість соціального контролю у сучасному соціумі. Отже, символічна влада і є насправді такою невидимою владою, яка може здійснюватися лише за сприяння тих, хто не хоче знати, що схильний до неї або навіть сам її здійснює [32, с. 91-94].

Разом з тим, постмодернізм заперечує «класичне» уявлення про владу як про інституційно оформлений феномен, вона наділяється якісно новими характеристиками, які породжує «плинна сучасність». Отже, влада у трактуванні постмодерністів знаходиться скрізь, не тому, що вона охоплює все, а тому, що виходить звідусіль. На підтвердження вищесказаного, наведемо відому цитату М. Фуко: «скоріше варто припустити, що множинні відносини сили, що утворюються і діють в апаратах виробництва, в сім'ї, в обмежених групах, в інститутах, служать опорою для великих наслідків розщеплення, які пронизують все ціле соціального тіла» [173, с. 194]. Як зауважив Ж. Делез, який аналізує фукіанську філософську спадщину, «влада не володіє гомогенністю, а визначається одиницями, тими сингулярними точками, які вона перетинає» [58, с. 49]. Подібне трактування тяжіє до уявлень про дискурсивну природу як самої влади, так і її похідних. Досить показовою є конотація «контроль-дискурс», що знаходить підтвердження і в результатах авторського дослідження. У позначеному контексті показовими референціями виступають — «мова» (9,3%), «дискурс» (16,4%) (див. табл. Б.2). Найбільш яскраво специфіка зазначеного співвідношення представлена у працях, вже неодноразово згадуваного нами, М. Фуко. Сила дискурсу, як важеля соціального контролю, на думку науковця, з одного боку, виникає з привнесених їм у суспільну свідомість оціночних схем, що поділяють слова, думки, вчинки на дозволені й недозволені, пристойні й непристойні, публічно артикульовані й ті, що підлягають замовчуванню, а з іншого боку здійснюється у вимогах дотримання дисциплінарної ідентичності. М. Фуко зазначає: «дисципліна — це принцип контролю над виробництвом дискурсу. Вона встановлює для нього кордон завдяки грі ідентичності, формою якої є постійна реактуалізації правил» [173, с. 68].

Подібні концептуальні засади відносно інтерпретації соціального контролю формулює Р. Барт. Аналізуючи літературні тексти, моду, етикет, соціальну структуру, Р. Барт доводить, що можна виділити загальні механізми породження цих систем, які, безумовно, повинні носити мовний характер. Всі ці структури пов'язані знаковою природою. Мова – система, і вже тому вона зумовлює все, що вступає з нею у зв'язок – людину і суспільство, культуру. Сама мова чітко організована, підпорядкована тому змісту, який вона повинна виразити, кожен її елемент займає певну позицію, утворені між елементами зв'язки міцні і не випадкові. Ті, хто навчився користуватися мовою, коректуючи ці взаємозв'язки і «граючи» смислами, отримує справжню владу. Тобто, Р. Барт виходить з того, що соціальний контроль, тотожний дискурсу. Об'єктом, в якому від початку часів гніздиться ядро соціального контролю, є сама мовна діяльність, або, точніше, її обов'язкове вираження – мова [7, с. 548]. Називаючи мову «загальнообов'язковою формою примусу» [7, с. 549], Р. Барт вважає, що «мова і дискурс нероздільні, бо рухаються вздовж однієї і тієї ж осі влади», «увесь простір дискурсу регламентовано мережею правил, обмежень, наказів і караючих норм» [7, с. 559]. Індивід, на думку Барта, позбавлений можливості жити поза межами мови і тим самим поза підпорядкуванням механізму контролю.

Втілення соціального контролю у дискурсі простежується і в концепції Ж. Лакана. Принципове переконання науковця полягає в тому, що суб'єктивність у своїй суті – це не сутність, а сукупність відносин, що розгортаються всередині знакової системи мови, системи, що передує суб'єкту і визначає його культурну ідентичність. Отже, дискурс, є тим механізмом, за допомогою якого одночасно і конститується суб'єкт, і підтримується існуючий символічний порядок. Відтак, Суб'єкт змінюється «децентрованим» інструментом презентації культурних значень мови, у результаті, – «смерть людини», розчиненої у детермінаційному впливі

структур мови й дискурсивних практик на індивідуальну свідомість [114, с. 775]

Тож сучасний культурний контекст, позначений вектором руху соціуму від логіки модерну до постмодерну, як ключового механізму соціального контролю припускає, висловлюючись словами С. Леша, «нераціоналізований симулякр – символ»: «постмодерне видовище прийшло на зміну реалістичній, наративній, дидактичній, класовій культурі модерного суспільства, наслідком якої було поширення інструментального індивідуалізму і нестримного споживацтва» [206, с. 111]. Контроль за допомогою візуального образу, а не «писаної норми» ґрунтується на баченні та спокусі як одних із способів чуттєвого сприйняття, який задається конструкцією погляду, концептом, режимом візуальності [17, с. 464]. У сучасних умовах постійної «атаки» візуальних образів, відбувається розфокусування погляду, вмикається режим «несприйняття», «сліпоти». Розглядаючи цю проблему, філософ і соціолог Поль Вирілію висуває тезу про те, що бачення може бути також розглянуто як окремий випадок сліпоти: «видіння без погляду характеризує порожнє тіло, зібране примусовою силою пануючого способу. При цьому ми не бачимо ні візуальних умов комунікації, ні деталей самого процесу виробництва образів. Тому можлива передумова про те, що не ми бачимо образи, а образи бачать нами» [35, с. 15-16].

Таким чином, у культурному лазі сучасності атрибутивними рисами контролю стають «самоконтроль» (25%), «рефлексивність» (21,9%), «прозорість» (18,8%), «нав'язливість» (15,6%), «нагляд» (14%), «паноптикізм» (9,3%), «фіктивність» (7,8%) (див. табл. Б.2.). У той же час соціальний контроль репрезентує себе за допомогою метафори - «мережі», що зважаючи на інформаційний поворот, вводить у концептуальне аранжування досліджуваного поняття категорії «електронної клітки» (7%), «інформаційних технологій» (14,9%) тощо. Зазначені характеристики, спрямовані на констатацію того факту, що контроль став всеохоплюючим і легким, він більш не здійснюється у межах відведених просторів – він

вийшов з них. І якщо раніше дія соціального контролю зводилася до застосування різних санкцій до порушників соціальних обмежень і заохочення за їх дотримання, – то зараз контроль – це аж ніяк не обмеження свободи, для якого властива система покарання і заохочення, тепер він означає свободу. Контроль здійснюється вже не через дистанцію, а шляхом симуляції значень і образів. Тобто, контроль здійснюється не над тим, що виробляється, робиться, а над тим, що бажається. Як зазначає Д. Томбу: «це спіраль влади, бажання і молекули, яка цього разу відкрито приводить нас до кінцевої перипетії абсолютного контролю [157, с. 52-54].

Подібні ідеї знаходимо у Дж. Александера, який наділяє сучасне суспільство такими рисами, як дифузійність, нелінійний характер розвитку, що призводить до розривів соціуму, культурних травм, парадоксів, «розмивання» нормативності, що створює передумови соціальної невизначеності. У рамках «культуральної соціології» науковець також говорить про особливості виробництва і розповсюдження смислів. «Культуральні структури», які розуміють як латентні, як правило, неусвідомлювані механізми діяльності людей, сформовані у контексті відносно до стійких змістів соціального життя. Зміст є не лише зовнішніми відносно акторів, а й внутрішніми. Дж. Александер заявляє: «сенси структуризовані, соціально виробляються, навіть якщо вони невидимі. Ми повинні навчитися робити їх видимими» [88, с. 13-15]. Тобто, соціальна реальність – це сукупність культурних кодів, за допомогою яких організується знакове різноманіття культури. Дотримуючись логіки науковця, соціальні реалії спочатку не є «хорошими» або «поганими», священними або вульгарними, демократичними або антидемократичними. Вони знаходять певний якісний, ціннісний зміст лише в результаті означення як процесу кодування реалій, що в підсумку формує характер соціального знання. Тим самим, ми констатуємо театральний, репрезентативний характер сучасної культури, який виражається в загальній системі споживання образів і смислів і перетворенні індивіда у бездіяльного глядача. Як доречно зазначає

С. Холл, «ми живемо в епоху безмежного множення смислів, образів і кодифікуючих процедур, коли проліферація дискурсів досягла немислимих масштабів; так, ми всі стали фантастично легко кодованими; репрезентації стають все більш витонченими, але сенс не зник» [201, с. 257].

Проведений аналіз процесів концептуалізації соціального контролю у соціологічному дискурсі в рамках основних концептуальних побудов, включених у контекст новітнього теоретизування по суті репрезентує суспільство постмодерну/«плинної сучасності», фіксує ряд легітимних дискурсивних практик, що лежать в основі конструювання сучасної теорії соціального контролю:

– ***нівелювання соціалізаційного механізму як засобу реалізації соціального контролю.***

Проблематика соціального контролю в контексті новітніх соціологічних теорій заснована на актуалізації постмодерністської методологічної традиції, в рамках якої з'явився підхід, який стверджує про кінець соціалізації, кінець соціального, край домінантності соціального начала в розвитку соціуму. Тобто, ми відзначаємо, що трансформація базових модусів існування «соціального» у всьому різноманітті його проявів, з домінуючими метафорами еkleктичності, фрагментарності, плюралізму, зажадала нових соціологічних підходів до інтерпретації змін, що відбулися.

У контексті актуальної соціокультурної ситуації, що визначає принципи наукової рефлексії, соціум уже неможливо розглядати як сукупність організованих інститутів, інакше кажучи, використовуючи термінологію А. Турена, ми живемо в «не-суспільстві», оскільки всі його складові знаходяться в постійному дифузійному русі відносно один одного. Уявлення про відповідність між акторами і системою, що лежало в основі класичної соціологічної теорії суспільства, не володіє достатнім евристичним потенціалом і по черзі змінюється спочатку уявленням про систему без акторів, потім – про акторів без системи. Отже, соціологи констатують: наддинамічне, полікультурне, інформаційно і технологічно насичене

суспільство не здатне задавати однозначні соціальні орієнтири. Найчастіше новизна індивідуального досвіду істотно випереджає існуючу культурну традицію, як наслідок, вона стає неадекватною. Відмова від соціального досвіду, «неприв'язаність» до стійких соціальних мірок забезпечує індивіду рухливість, свободу вибору траєкторії розвитку, при цьому традиційний соціальний досвід освоюється ним фрагментарно, несистемно, ситуативно і поверхово. Істотно змінюються напрямки передачі культурних зразків: соціальні зв'язки, традиційно формуються синергічним розвитком людини і суспільства, фактично заповнюються механістичними зв'язками за типом «виробництво-споживання». Як підсумок, домінантою соціальної регуляції в умовах суспільства постмодерну вже не є засвоєння групових цінностей, норм поведінки – соціалізація втрачає своє значення. Традиція, будучи зосередженням культурного досвіду поколінь, сприймається індивідом як штучне обмеження на шляху вільного моделювання власного «Я».

– **зняття дихотомії норма / патологія.** Хвиля плюралізації, яка характеризує вектори культурного розвитку сучасності, кристалізуюча неререференціальне – відмінність, розмиває співвіднесеність з інтерсуб'єктивними і сакралізованими початками тієї чи іншої сфери суспільного буття, включаючи і право, яке спочатку дало чітке визначення «нормальному» і відхиленому від норми – «патологічному».

У контексті постмодерністської соціологічної традиції соціальна реальність розглядається як позбавлена будь-якого порядку і певних норм, тому дихотомія норма / патологія втрачає свій сенс. Нівелювання бінарних опозицій активно доповнюється концептуалізованими в ідеях «деконструкції» практиками демонтажу, коли в традиційних парах «реальне – уявне», «норма – патологія», тощо, перший термін підноситься як окремий випадок другого і як похідне від тих фундаментальних підстав, що закладені другим терміном. Такий методологічний поворот призводить до констатації факту — індивід у ситуації постмодерну, в першу чергу позбавляється цілісності та раціональності, виняткового позитивного або негативного

полюса модернового героя, – це фрагментований, розірваний суб'єкт, вже не визначається як «нормальний», або «ненормальний», який перестає сприйматися як тотожний самому собі, він характеризується кардинальною і неминучою розбіжністю соціальних, персональних і біологічних функцій, рольових стереотипів [15, с. 14].

– **Соціальний контроль як влада «образу», «симулякра», «символу».** Культура образу і видовища, що прийшла на зміну модерністській культурній парадигмі, спровокувала і крах традиційного механізму контролю в суспільстві, а саме розпад «наративного апарату» – як сукупності специфічних формальних прийомів організації змісту, що базується на життєвому, соціальному досвіді індивіда. Як категорія філософсько-антропологічного плану, «наративний апарат» виступає способом залученості до різних порядків існування окремої події / зв'язного ряду подій (історії), індивідуального / колективного тощо. Наратив дають змогу, з одного боку, визначити критерії компетентності, властиві суспільству, в якому вони розповідаються, а, з іншого – оцінити, завдяки цим критеріям, результати, які в ньому досягаються або можуть бути досягнуті. Наративна форма моделює одну з ознак загальновизнаної властивості традиційного знання, а саме, наративні «пости» – відправник, отримувач, герой. Таким чином, саме через розповіді передається набір прагматичних правил, що конструюють соціальний зв'язок, тобто наратив визначають «що саме має право говоритися і робитися в суспільстві, і оскільки вони самі складають його частину, то тим самим виявляються легітимними» [101, с. 110–115].

У ситуації постмодерну оповідання як ефективна гомологія органічної соціальної єдності, яка визначає істину існування суб'єкта, змінюється домінуванням образності і символічності. Форма рефлексії, що представляє знання про сучасну культуру має статус «онтології візуального». Візуалізація, як культурний феномен сучасності, нівелюючи і руйнуючи структури традиційного соціального порядку, формує свій простір

«інституційних» основ, перебуваючи в якому індивід віддалений, або зовсім ізольований від реальних інститутів соціалізації. Цей процес має характер соціально-культурної дифузії, що призводить до оновлення соціальної тканини. Логіка цього поновлення зводиться до заміщення реальних практик інтеракції структурами візуального. Перебування в реальності, насиченій структурами візуального, медійного, постає для індивіда точкою розгортання його суб'єктності. Відтак, соціологи на сучасному етапі розвитку суспільства фіксують новий порядок формування ідентичності. Індивід у контексті актуального культурного ландшафту перебуває в ситуації перманентної зміни ідентичності (втрачаючи колишню, він знаходить наступну). Сформована ідентичність руйнується кожен раз, коли медіалізоване інформаційне середовище звалює на актора нові потоки образів, знаків, смислів. Здатність безперервно змінюватися, уникаючи будь-яких оформлюючих рамок і дефініцій, вміння бути мозаїчним, фрагментарним кваліфікуються в цьому суспільстві постмодерну як безсумнівні переваги.

Отже, «іконічний поворот», що відбувся в сучасній культурі, характеризує не просто зовнішню «зміну декорацій», а й трансформацію структуроутворюючих основ соціальної реальності. На зміну «наративного апарату», що виступає як суспільний регулятор і задає жорсткі рамки «норми» і «патології», приходить влада «образу», «симулякра», «символу». Враховуючи вищезазначене, **соціальний контроль як репрезентація чинного соціокультурного стану суспільства** – це механізм культурного програмування індивіда з боку високостатусних агентів соціальної гри з ціллю підтримки рівноваги процесуальної соціальної дійсності, що набуває всеосяжного характеру, і орієнтований на чуттєвий характер сучасної культури з притаманним їй потягом до чуттєвих насолод.

Підводячи підсумки, ми фіксуємо реконфігурацію контекстів проблематизації соціального контролю в межах новітніх теоретичних концепцій у соціології, у відповідь на зміни актуального культурного коду і трансформацію практик репрезентації соціоконтролюючих механізмів,

пов'язаних з кризою дисциплінарних просторів модерну, в яких конкретизувалася ясна морально політична ідеологія, соціальний проект. У контексті аналізу культурних реалій постмодерну дискурсивний простір сучасного соціологічного теоретизування все більше заповнює уявлення про нелінійний і програмно аструктурний спосіб організації цілісності, відносно якої і відбувається концептуалізація соціального контролю.

Відтак, з соціологічного дискурсу зникають досить «репрезентативні» для класичної теорії поняття «системи», «девіанта», «норми», «патології», «примусу» тощо. Разом з цим, інтерпретація соціального контролю здійснюється у конотації з науковими референціями - «спокуси», «бажання», «символу», «симулякра», «завуальованого впливу», гри тощо.

Висновки до розділу 2

Методологічна специфіка дисертаційного аналізу ґрунтується на визнанні соціокультурного характеру процесів, що конституують простір соціологічного теоретизування, значного потенціалу зовнішніх механізмів регуляції логіки концептуалізації соціального контролю, що визначають модуси його категоріального транзиту. Відповідно, конструювання теорії соціального контролю у класичному соціологічному дискурсі підвладне завданню «виправдання легітимності влади» в індустріальному суспільстві, ядром якого була «всепроникаюча раціоналізація всіх сфер життя» (за М. Вебером), а економічне зростання визначалося як домінанта соціетальної мети. Тож, ідея створення «корисного» індивіда в культурному середовищі модерну, визначила онтологічний рівень проблематизації соціального контролю. У той же час, локус внутрішньої динаміки соціологічного знання, заснований на пріоритеті класичних постулатів наукового пізнання, зумовив характерний набір дискурсивних практик щодо концептуалізації досліджуваного явища.

Отже, в межах класичної соціології проблематика соціального контролю аналізується у контексті девіантної поведінки, оскільки факт девіації асоційований в суспільній свідомості з багатьма негативними ментальними конструктами, які система прагне елімінувати. Необхідним елементом теоретичного осмислення соціального контролю стає соціалізація як процес, спрямований на активне засвоєння традиційного культурного і соціального досвіду. Загалом, соціологічна інтерпретація соціального контролю, в соціокультурній ситуації модерну межує як з проблемою рівноваги (стабільності) суспільства, нормативними моделями регуляції, так і з мотиваціями, пов'язаними з проблемою нормального і патологічного.

Друга половина XX століття позначена зміною соціокультурного вектора розвитку соціуму у бік постмодерну, який характеризується ознаками втомленої, «ентропійної» культури, естетичними мутаціями, дифузією культурних стилів, еkleктичним змішанням дискурсів, невизначеністю багатьох соціальних реалій, визнанням багатоваріантності й альтернативності розвитку, а також виникненням феномена «віртуальної реальності», у якій панують симулякри і симуляції. Тож, ми констатуємо, що разом з розпадом модернової картини світу і ускладненням культурної динаміки, змінюються і принципи наукової рефлексії. У ролі метафор сучасного стану соціального середовища соціологія пропонує поняття «фігурації», «ризми», «дисипативних структур», «гіпертекстової організації простору», «мережі», «гри», тим самим фіксуючи заперечення будь-яких системних підстав. Таким чином, зміни у культурному ландшафті сучасного суспільства, будучи вплетеними у внутрішній простір соціологічного теоретизування, спровокували трансформацію дискурсивних практик концептуалізації соціального контролю у полі соціології.

У першу чергу, соціальний контроль розглядається поза конотацією з процесами соціалізації, оскільки остання втрачає своє значення механізму відтворення актором соціальних норм, цінностей, зразків поведінки, ролей, установок, звичаїв, культурної традиції, колективних уявлень і вірувань

тощо. «Норма» як референтний маркер концептуалізації соціального контролю у класичній соціології у контексті сучасного соціологічного теоретизування взагалі не фігурує, оскільки сама ситуація постмодерну стирає бінарне протиріччя норма-патологія. Разом з тим, соціальний контроль як об'єкт соціологічної рефлексії у контексті актуального культурного коду знаходить теоретичне осмислення крізь призму аналізу особливостей візуального повороту, віртуальної реальності, хаосу, суспільства споживання та інших маркерів постмодерного суспільства.

РОЗДІЛ 3

СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ ЯК ОБ'ЄКТ СОЦІОЛОГІЧНОЇ РЕФЛЕКСІЇ У ВІТЧИЗНЯНИЙ СОЦІОЛОГІЇ

3.1 Специфіка конструювання теорії соціального контролю у радянському соціологічному дискурсі

Розроблена авторська методологія щодо продуктів наукового пошуку дає змогу констатувати той факт, що соціологічні інтерпретації дійсності є концептуальною конструкцією, параметри якої задаються конкретними соціокультурними умовами виробництва соціологічного знання, закріпленими в соціальних відносинах, до яких залучені дослідники. З огляду на це, вітчизняний соціологічний дискурс є системою інтелектуальної субкультури з характерною епістемологією і аксіологією, що сформувалася під впливом історичних змін, які задають параметри конструювання коду соціологічної концептуалізації.

Виходячи з цього, «реконцептуалізація» теорії соціального контролю у контексті актуальної вітчизняної соціологічної традиції не можлива поза відновленням соціоісторичного і соціокультурного фону, об'єктивованими дискурсивними практиками, що конструюють легітимний науковий дискурс. У зв'язку з цим ми звертаємося до радянського минулого, оскільки попередній «досвід» є органічно вбудованим у дискурсивний простір поля вітчизняної соціології, а теоретична спадщина «української» соціологічної думки все ще розглядається через співвідношення з «радянським» — або в конотації «негативної ідентичності», або в дусі прорадянського неотрадиціоналізму (з відповідними концептами «примирення» і спадкоємність»).

По-перше, у соціокультурному плані, з опорою на концепцію «множинності форм модерну» (Ейзенштадт Ш., Арнасон Й., Коткін С.),

радянська система становила особливий тип суспільства модерну з характерними для останнього стійкими характеристиками. У цьому випадку, ми говоримо про те, що культурно-політичний клімат у СРСР визначався як альтернативна версія західного Модерну. Тож, він де-факто не потребує перенесення деяких ключових природних цінностей та норм, належав до того ж ідейного простору Модерну, що і Європа. Модерн тут осмислюється як завершальний етап просвіти, що передбачає такі ознаки суспільства як потужна індустрія, загальна освіта з опорою на рацію і раціональність, широке коло соціальних прав і гарантій, високий рівень життя, легітимність політичного режиму у очах більшості населення тощо. За цими параметрами, якщо відкинути політичну демагогію, «західна» та «радянська» версія модерну дійсно мали багато спільних нормативних ознак, а головне спільну нормативно-ідеологічну мову [110, с. 304-305]. Разом з цим найбільш помітною рисою радянської моделі модерну, що визначає легітимну мову науки, зокрема соціологічного дискурсу, було злиття економічної, політичної та ідеологічної влади, що втілювалося у апараті, націленому на всеосяжний контроль над усіма сферами суспільного життя [4, с. 25-28].

Отже, *по-друге*, на перше місце у радянському суспільстві висувалася пронизуюча всю соціальну реальність ідеологія, тобто комплекси ідей, які обґрунтовують право комуністичного режиму на існування, і покликані пов'язувати між собою владу і маси, трансформувати суспільну психологію і масову свідомість у бік цілісного нероздільної єдності.

Соціології як частині ідеологічного фронту була відведена роль обґрунтування тоталітаристських ідеологем у контексті пануючого у текстах соціального оптимізму. Держава прагнула використати ресурс престижу науки, який активно ним же підтримувався як механізм легітимації політичного курсу. Перед соціологами було поставлено завдання «державної» важливості – створення оперативної системи збору масової інформації, яка була б надійною підмогою у практиці партійного керівництва та державного управління [38, с. 19]. Разом з цим, наукове дослідження

соціальної реальності не було затребуваним, так як у якості одного з вихідних правил гри була присутня її заздалегідь задана утопічна конструкція [43, с. 120]. Спираючись на відомі ідеї утопістики, можна сказати, що ідеологія тоталітаризму створювала паралельний світ зі своєю антропологічної презумпцією, яку можна назвати утопічною моделлю людини. Це був всеосяжний канон, значення якого не мали денотатів (за винятком – самих ознак тоталітаритету у реальності). Утопічна людина – це відповідний відомому громадському ідеалу образ соціально активного трудівника, що ототожнюється з цінностями прогресивних колективів (партії, трудового колективу тощо) [128, с. 244-246]. Отже, радянський проект – крім інших своїх вимірювань – був проектом утопічним. Утопія передбачає вироблення особливого погляду на реальність. Всередині простору, створеним цим поглядом, науковець був на одному рівні з соціальним інженером і проектувальником, який безпосередньо впливав на реальність, підтримуючи державну владу [169, с. 233-239]. Підсумком стало те, що офіційна соціологія часів тоталітаризму – як частина ідеологічного фронту – обслуговувала свого господаря лише лояльно тобто пристосовуючись: у країні наростала загальна криза, а у текстах панував безмежний соціальний оптимізм [128, с. 247-250]. Загалом, державна тоталітарна ідеологія, претендувала на те, що єдино правильно «відображає» соціальну реальність. Соціології дісталось завдання – науково (всім престижем науки) обґрунтувати тоталітарні ідеологеми (у всякому разі, подбати, щоб вони сприймалися як достовірні). У результаті радянський соціологічний дискурс постав як закритий для наукових контактів світ з арочною партійною мораллю, що встановлювала численні табу на наукові вишукування, внаслідок чого, у науці утвердилось «тотожне» теоретизування у рамках марксизму-ленінізму, як доктрині, що володіла потужним епістемологічним потенціалом, тобто своєрідний науковий монізм тут виступав синонімом певної теоретичної вузьколобості. Як зазначає Д. Чесноков, «перед філософами-марксистами, в даному випадку соціологами, стоїть невідкладне

завдання протиставити по всіх напрямках марксистську методологію соціального дослідження методології буржуазній, розробити методику і техніку конкретних соціальних досліджень в умовах соціалізму» [184, с. 5]. Відтак, теоретики прагнули на основі всіх досягнень науки розвинути теорію історичного матеріалізму, спираючись на розкриття його методологічного значення як загальносоціологічної теорії марксизму. Разом з цим канонічне визначення «наукового методу в соціології» словами В. Леніна звучало наступним чином: «Як Дарвін поклав кінець погляду на види тварин і рослин, як нічим не пов'язаних, випадкових, «Богом створених» і незмінних, і вперше поставив біологію на цілком науковий ґрунт, встановивши змінність видів і спадкоємність між ними, – так і Маркс поклав кінець погляду на суспільство, як на механічний агрегат індивідів, що допускає будь – які зміни з волі керівництва (або, все одно, з волі суспільства і уряду), що виникає і змінюється випадково, і вперше поставив соціологію на науковий ґрунт, встановивши поняття суспільно – економічної формації, як сукупності виробничих відносин, встановивши, що розвиток таких формацій є природно-історичним процесом» [100, с. 139]. Ця цитата зумовила стійку позицію «соціології» в загальнонауковому репертуарі радянського марксизму.

По-третє, з самого моменту виникнення радянська держава починає конструювати нову культуру відповідно до власного образу, тобто на основі принципу надконтролю, в якому відсутні «непрацюючі» деталі і у якого є жорстка програма і глобальна мета, що істотно впливає на конфігурацію поля соціології, яке можна визначити як патологічне [31, с. 20-25]. В умовах тоталітарної соціальної організації воно функціонувало як частина загальної «системи» (у цьому випадку мова йде про підлегле положення поля культури як сфери відтворення і накопичення капіталу символічного панування по відношенню до більш загального поля влади), що не передбачає автономізації – умови успішного функціонування поля в природному середовищі [43, с. 122]. Відроджена соціологія вбачалася як засіб і як символ

національної модернізації, а точніше – як інструмент покращення економіки та вдосконалення ідеологічної роботи партії [169, с. 100]. Про пріоритетність соціологічних досліджень в СРСР каже В. Волович: «комуністична партія виходить з того, що в умовах розвинутого соціалістичного суспільства партійні організації повинні вміти правильно орієнтуватися в складних явищах і процесах соціального життя, згуртовувати і направляти зусилля трудових колективів на досягнення поставлених цілей, визначати головне в роботі і приймати оптимальні рішення. А для прийняття таких рішень необхідні конкретне знання реальності, емпіричні дані про динаміку соціальних змін» [38, с. 19]. Підпорядкованість поля соціології полю влади декларувалася і на рівні ідеологічного імперативу: одне з важливих положень наукової марксистської соціології свідчить: соціологія і політика, соціологія та ідеологія нероздільні [184, с. 260].

Загалом, дисциплінарна структура, сформована в радянський період як конструкція, що спирається на положення пануючої ідеології, могла відтворюватися за умови наявності жорсткої системи нагляду за функціонуванням і взаємодією полів у рамках загального соціального простору [18, с. 308]. Відтак, у радянському суспільстві діяли структурні механізми, які забезпечували можливість примусово транслювати в поле соціології моделі практик, породжуваних домінуючим в соціокультурному просторі полем влади. Була розроблена багаторівнева «мережа» контролю за дотриманням прийнятих правил. Координація соціологічних досліджень по країні здійснювалася за допомогою використання розгалуженої системи територіальних комсомольських, партійних органів, об'єднаної в інститут цензури. У першу чергу ідеологічний контроль стосувався установ, які виробляють тексти «актуальної» ідеології. Тим самим в умовах тоталітарного регулювання наукової діяльності сформувалися парадигматичні та організаційні відхилення від норм наукової якості на користь переважного урахування того, як ставиться режим до тієї чи іншої соціальної проблеми, і які існують неписані дозволи на відхилення від норм наукової об'єктивності

на користь ідеологічної лояльності. Суворому контролю спочатку підлягала не лише ідейна чистота, а й всі деталі тексту – аж до індивідуального стилю. В умовах загальної соціальної безальтернативності позбавлені були сенсу «демократичні» атрибути соціологічних методів [128, с. 260-263].

Таким чином, у соціальному просторі радянського суспільства дослідні практики поля соціології регулювалися правилом тотальності контролю. Це породжувалося специфікою самого феномена радянського простору: універсальністю вертикальних владно-силових відносин, пронизаність ними всіх соціальних структур. Загалом, символічна влада соціології виявилася підпорядкована ідеологічній верхівці, так як функція соціальної критики як механізму створення легітимних практичних схем не передбачалася. Соціологія була змушена в якості попередньої схеми соціального світу використовувати результати не наукового виробництва, а довільного ідеологічного міфотворення партійної верхівки – радянський марксизм був твердим ґрунтом для більшості соціологів, зберігав єдність їх комунікативної мови; загальнозначимість основних категорій, що базувалися на понятійному апараті історичного матеріалізму.

Поняття класового підходу, теоретичної та методологічної суворості в дослідженні були ототожнені з прямою залежністю соціологів від влади, від адміністративно-бюрократичної системи та ідеологічних табу.

По-четверте, тенденцією історичного розвитку культури радянського суспільства був моностилізм (певне «сакральне» ядро) як свідчення однорідності культури та виключної правильності її установок.

Культурна однорідність наукових ідей забезпечувалася присутністю на «ринку» символічної продукції штучно сконструйованих моделей соціальних явищ або процесів. У маси необхідно було транслювати симулякри, що підтримують єдність імперської картини світу [73, с. 12]. Таким було соціальне замовлення поля влади, чий агенти прагнули відтворювати моностилізм на основі примусового використання єдиної мови і загальної стилістичної схеми соціального дискурсу – реалізації універсалістської

орієнтації [73, с. 3]. В умовах тоталітарного регулювання сформувався бюрократичний режим роботи установ соціальної науки (суворе планування тематики і форм дослідження, формальна кількісна оцінка результатів праці тощо). Цією системою не передбачалися якісь наукові відкриття, крім нових спроб більш переконливої подачі ідеологічної кон'юнктури, оскільки «однорідність» закріпилася і у соціологічних дослідницьких практиках сприйняття та оцінки соціальної реальності у процесі конструювання наукових картин соціального світу. У підсумку, соціологи займалися виробництвом рутинної планової продукції, яка в широкому культурному контексті не мала і, по суті, не передбачала реального адресата: автори та обов'язкові рецензенти зазвичай вичерпували все коло читачів, за винятком деяких високих контролерів, відповідальних за ідеологічну чистоту. У той же час, в ім'я ідеологічної «непорочності» часто-густо відбувалася і заохочувалася шаблонізація змісту і форми текстів: застосування апробованих шаблонів значно знижувало відповідальність редакторів, страхуючи їх від усіляких «несподіванок» [128, с. 265-267].

У результаті, реалізації офіційно декларованого принципу моностилізму – цінності і цілі, історичного матеріалізму як загальносоціологічної методології, перетворилися на канони, що вимагають історичного і логічного обґрунтування. Концептуальний лексикон, схеми аргументації та риторика соціологічної науки, виявилися інструментом постійного виробництва і відтворення практичних схем, що конструюють легітимний дискурс. Отже, науковці брали участь у глибинній рутинізації наукової діяльності: зовнішні ознаки їх роботи досягали найвищих показників, а по суті панували консервативність, уникнення нових наукових рішень; «Трудівники науки» намагалися не порушувати рівновагу рутинної організації праці, яка гарантує – окрім «ідейної безпеки» – і фінансування, і стабільність внутрішньокланових ієрархічних відносин [128, с. 244-267].

Таким чином, розглянуті нами «зовнішні умови» наукового виробництва, що виступають як канали соціокультурної регуляції

радянського соціологічного дискурсу, будучи інтерналізованими у «внутрішній» логіці розвитку соціології, зумовлювали своєрідний побут науки. У цьому випадку агенти поля влади в інтересах відтворення соціальної системи орієнтувалися на конструювання суб'єктів поля соціології, які володіють, насамперед, нормативними рисами інструментальної функціональності, відповідні до соціотипу «людини радянської», однією з головних рис свідомості якої, була тотальна інкорпорованість у всеосяжну державну структуру на основі гіперсоціалізації. Для реалізації даної мети використовувалися ресурси системи масової освіти й індоктринації в умовах інформаційної блокади: професійна соціалізація соціологів відбувалася на «правильних» текстах. Відтак, ідеологічний диктат спирався на особливе соціокультурне мислення, особистісну психологію наукових кадрів, основними рисами якої були ідеологізація, етатизм, романтична націленість на «світле майбутнє» і слабкий інтерес до сьогодення, деіндивідуалізованість, «прозорість» для контролю, лобільність і стабільність, і, нарешті, консервативний догматизм [35, с.119].

Розглянувши внутрішній простір соціологічного дискурсу радянського періоду, ми можемо зафіксувати такі його складові сегменти:

«Керівна» соціологія, що об'єднує наукову номенклатуру і представлена працями в дусі «єдино вірного» марксистсько-ленінського розуміння суспільства;

Пересічна «рутинна» соціологія, що належить офіційним полюсу і слухняно адаптуватиме ідеологічні норми;

«Майже офіційна» соціологія, представлена групою тодішніх ліберальних лідерів (Б. Грушина, І. Кона, В. Ядова та ін.), котрі використовуючи рухливість кордону «дозволеного», залишалися у межах офіційної науки, фактично конфронтуючи з нею;

«Езопівська соціологія», її неофіційний зміст виражався натяками, інверсіями, стежками і прийомами; цей зміст відкривався вузькому колу читачів – посвячених, які знали «ключ»;

Напівлегальна або нелегальна тамвидавнича і самвидавнича соціологічна література, як випадок поодинокі прояви соціологічного дисидентства, спрямованого на заперечення тоталітарного утопізму, відкрите чи підпільне засудження режиму, опір його розпорядженням. У професійних і близьких до них колах існувала «усна соціологія» як частина тодішньої інтелігентської традиції комунікації [128, с. 248].

Таким чином, значну питому вагу в науковому соціологічному середовищі радянського періоду займала «офіційна соціологія», інституційна структура якої непогано характеризується складом колективних членів РСА. У 1970 р. до її складу входив 231 колективний член, включаючи: навчальні і наукові підрозділи вузів (39%), заводські лабораторії (17%), інститути Академії наук СРСР (16%), інститути та центри державних міністерств і відомств (13%), лабораторії при партійних органах і громадських організаціях (6%) та інші центри при засобах масової інформації, профспілках та інших (6%) [111, с. 6].

Родовою рисою «офіційної» соціології, як і всіх суспільних наук у межах радянської соціокультурної матриці стала демонстративна прихильність марксизму в дослідженні всіх соціальних феноменів, у тому числі й соціального контролю, яка всіляко підкреслювалася (що відповідало нав'язаним правилам гри). Тож загальнометодологічні орієнтири радянського легітимного соціологічного дискурсу спровокували «застигання» його теоретико-методологічного ядра і замкнутість на вузькому колі проблем, які декларувалися як соціально актуальні і ті, що відповідають нормативності та аксіологічності концептуального мислення. Підсумком стало те, що тематика соціологічних досліджень відображала специфіку ідеологічного стандарту вивчення соціальної реальності: насамперед, пропонувалося аналізувати трудову діяльність радянської людини; її потреби та інтереси тісно пов'язані

з виробничими відносинами; ціннісні орієнтації, співвідносні з суспільною свідомістю й мірою засвоєння домінуючих моральних норм [59, с. 83]. Передумовою теоретизування був образ індивіда – носія історичного процесу, представника соціального класу, що займає певну позицію в системі виробництва. Посилаючись на результати дослідження, проведеного В. Воловичем (аналіз змісту постанов КПРС з ідеологічних питань за 1966-1976 рр., що відображали установки у сфері формування радянської людини), можна виділити тематичні блоки легітимного соціологічного дискурсу «формативного» радянського періоду: 1) ставлення до праці; 2) освіченість (культура); 3) дисциплінованість, організованість; 4) духовні потреби; 5) ставлення до суспільної власності; 6) суспільно-політична активність; 7) почуття спільності, колективізму, 8) ставлення до порушень норм соціалістичного гуртожитку [38, с. 34-37].

Беручи за основу представленість актуальних та соціально заохочувальних тем, проблематика соціального контролю була інкорпорована в дослідний арсенал радянської науки в основному через призму аналізу ціннісно-нормативної свідомості і проблем дисципліни в різних сферах суспільного життя. Інакше кажучи, соціальний контроль не виступав головним об'єктом теоретичної рефлексії, що і визначило подальші практики конструювання і концептуалізації його теоретичної моделі. Разом з тим дослідженням соціального контролю надавалося і важливе ідеологічне значення як вагомому аргументу в безперервному суперництві соціалістичного і капіталістичного ладу, оскільки для радянських соціологів одним з головних завдань стало обґрунтування того, що в буржуазному суспільстві чіткіше виражені соціальні патології, ніж в суспільстві соціалістичному [65]. У цьому контексті І. Антонович зазначає, що «результати порівняльних досліджень свідчать про те, що соціалістичне суспільство є більш «здоровим», ніж суспільство капіталістичне з його зростаючими кризовими явищами, яке всіляко прагне «лікувати» власні

соціально-економічні та політичні хвороби» – такий був обов'язковий висновок радянського легітимного соціологічного дискурсу [3, с. 8].

Орієнтуючись на вироблений у процесі дисертаційного дослідження методологічний підхід, з метою виявлення соціокультурної специфіки особливостей концептуалізації теорії соціального контролю, об'єктивованого в процесі виробництва текстів у полі радянської соціології, нами було проведено якісне дослідження. У ролі аналітичного інструментарію виступає запропонована Н. Феркло тривимірна модель дослідження дискурсу (див. рис. 3.1).

Рис. 3.1. Тривимірна модель дослідження дискурсу

Беручи за основу представлену модель, соціологічний дискурс соціального контролю включає весь процес соціальної інтеракції (не лише текст, а й процеси його створення та інтерпретації), а формальні елементи тексту є «слідами» процесу створення і «ключами» у процесі інтерпретації.

Початковою точкою нашого аналізу служить положення про діалектичну взаємодію трьох вимірів у яких функціонує науковий / соціологічний дискурс. Перший вимір і перший же напрямок аналізу – текстовий аналіз,

який має справу з формальними особливостями, за допомогою яких дискурси і жанри реалізуються лінгвістично. Другий – це дискурсивна практика тексту, представлена вивченням процесів його виробництва і сприйняття. Третій – соціальна практика, вивчення якої передбачає виявлення більш широкого соціального контексту, якому належить комунікативна подія [69, с. 118-126]. У запропонованій моделі аналізу дискурсу, Н. Феркло бере за основу і просуває принцип: ізольоване розуміння або аналіз текстів неможливі – їх необхідно розглядати тільки у взаємозв'язку з «мережею» інших текстів і соціальним контекстом [69, с. 123]. Дискурсивна практика у полі соціології виступає посередником між текстами і соціальною практикою, вона не лише відтворює вже існуючу дискурсивну структуру, але також і оскаржує її за рахунок вживання слів, що позначають те, що лежить поза межами цієї структури, тобто вказує на модус соціокультурних змін. Отже, соціологічний дискурс – важлива форма соціальної практики, яка одночасно і відтворює, і змінює знання, ідентичності та соціальні взаємини, включаючи ставлення влади, і в той же час сам дискурс формується іншими соціальними практиками та структурами.

В дисертаційному дослідженні, ми базуємося на розумінні того, що кожна комунікативна подія в полі соціології функціонує як форма соціальної практики при відтворенні або оскарженні порядку дискурсу. Тому закономірно припустити, що кожний історичний період функціонування поля породжує свій набір готових «скриптових форм» у текстах – дискурсивних форм, які б були потенційно адаптивні по відношенню до зовнішнього культурного контексту, тобто вписані в дискурсивну формацію науки, яка є своєрідним культурним кодом. Продукування соціологічних текстів – цілеспрямована, регульована і послідовна практика з освоєння, систематизації, упорядкування соціального простору, що реалізує установку на раціональне упорядкування світу шляхом переведення дифузного буденного знання в план дискурсу, тобто в план соціальних значень [83, с. 19]. Одиницею аналізу в нашому випадку виступають колективні або

авторські монографії, а також автореферати кандидатських і докторських дисертацій з соціологічних проблем соціального контролю. Наукові праці означеного формату, як правило, присвячені поглибленій розробці певної теми, і визнані «легітимними» групою високостатусних суб'єктів соціальної гри. Подібна «легітимність» гарантується низкою процедур, що обмежують порядок публікації соціологічних праць: всілякі рецензування та обов'язкові обговорення на засіданні науково-координаційних рад забезпечують надійний зовнішній контроль «якості» опублікованого матеріалу. Тим самим, конструювання тексту задано правилами, що обмежують суб'єктивне свавілля дослідника. Вимога єдності перспективи соціологічного мислення як глибинна підстава концептуалізації передбачає формування однозначності смислових конструкцій, навіть за рахунок неминучого спотворення. У результаті стилістичні прийоми, манера викладу в процесі конструювання тексту стають важливішими за те, що висловлюється [30, с. 53]. Відповідно, якісний аналіз монографій та авторефератів дисертацій як об'єкта емпіричного дослідження дає змогу «розкрити» дисциплінарну структуру соціологічного дискурсу про соціальний контроль і зафіксувати: 1) актуалізовані у вироблених текстах легітимізовані правила концептуалізації теорії соціального контролю; 2) сконструйовані «списки» об'єктів дослідження, легітимні теоретичні підходи; 3) авторів, що пройшли «відбір» у систему спеціального дискурсу, що передбачає присвоєння ними певних позицій у професійній ієрархії і формулювання суджень у своїх текстах відповідним чином [173, с. 70].

Отже, беручи за основу, алгоритм аналізу дискурсу Н. Феркло, на рівні текстової транскрипції радянських монографій та авторефератів кандидатських і докторських дисертацій, присвячених дослідженню феномена соціального контролю, ми виділили ряд лінгвістичних особливостей. В першу чергу, щодо ступеня транзитивності (яка проявляється, наприклад, у таких граматичних особливостях, як тип застави, речення, ступеня номіналізації), ми відзначаємо дві найбільш яскраві риси

радянського соціологічного дискурсу – високий рівень «номіналізації» і «складання» (тобто, сурядні зв'язки в деяких частинах речення). Номіналізація в текстах, аналізованих монографій набуває гіпертрофованих масштабів. Типовими прикладами служать утвердження типу: «виховна робота партії націлена на формування у людини свідомості особистої відповідальності за стан нашого суспільства, впровадження комуністичної ідеології в свідомість не механічний процес, у ньому відбувається нове зіткнення ідей з практикою». Семантичним підсумком активного використання подібного лінгвістичного інструменту, тобто заміни особистих форм дієслів їх похідними на -ання, -ення, -ація тощо є зникнення суб'єкта, агента того, про що йдеться. Всі процеси набувають безособовий вигляд. «Єднання» як друга лінгвістична особливість радянського соціологічного дискурсу, на яку звертає П. Серіо, проявляє себе у двох основних формах – або з'єднуються за допомогою сполучника «і» два поняття (або більша їх кількість), які в звичайній мові, тобто за межами даного «дискурсу», синонімами не є; або сполучник «і» взагалі усувається і логічні відносини між з'єднаними поняттями взагалі набувають форми, що не піддається інтерпретації: наприклад, «партія, весь радянський народ»; «комсомольці, вся радянська молодь». Результатом цієї процедури є наступний семантичний парадокс: величезна кількість понять у підсумку виявляється якби синонімами один одного, чим і навіюється ідея про їх справжнє співвідношення в «житті», про щось на зразок їх «тотожності». Типовим прикладом ілюстрації парадокса служить такий список складених понять-партія = народ = ЦК = уряд = держава = комуністи = радянські люди = робітничий клас = всі народи Радянського Союзу = кожна радянська людина = (ми пропускаємо частину списку) ... = народи всіх братніх республік Радянського союзу = народи інших країн = все людство = трудівники всіх країн = увесь соціалістичний табір = соціалізм = маси = мільйони [154, с. 40]. Наслідком такої стратегії лінгвістичної організації тексту, стає концептуальна розмитість понятійного апарату радянської соціології. Так,

щодо концептуалізації феномену соціального контролю спостерігається своєрідна термінологічна плутанина, а саме поняття визначається за допомогою синонімічного ряду: «соціальний контроль = державний контроль = народний контроль = робітничий контроль = управління = громадське управління» тощо.

Деагентивація у текстах монографій як переважання пасивних і знеособлених конструкцій (в тому числі і переважне використання пасивних дієслів) накладає відбиток і на модальність тверджень, що проявляється в ступені близькості або залученості мовця в своє висловлювання. У структурі аналізованого дискурсу, ми фіксуємо, низький ступінь суб'єктивної оцінки з переважним маніпулюванням негативом – навішуванням ідеологічних ярликів. Наприклад, у переважній більшості робіт простежується чітка конфронтація при згадці СРСР і Заходу. Ця практика супроводжується вживанням лексеми «буржуазний», яка у вітчизняній лінгвокультурі має яскраво виражений негативний зміст. Поряд з «відсутністю» особистої позиції автора, атрибутивною рисою аналізованого масиву є рецитація як форма мови, пов'язана з постійним, нерідко ритмічним, повторенням одних і тих же лексико – фразеологічних конструкцій (зазвичай так створюється «натхненна мова») [8, с. 87]. Ця обставина, в свою чергу, дозволяє зафіксувати факт диверсифікації теорії соціального контролю в рамках радянського соціологічного дискурсу, який виражає себе в існуванні одних і тих же тем у різних «регіонах» публічного тексту.

Лінгвістичні правила організації радянського соціологічного дискурсу, будучи вписані в соціокультурну матрицю суспільства, проявляються в характерному наборі дискурсивних практик щодо концептуалізації соціального контролю. Дискурсивні практики визначаються як ритмічні конструкти, що забезпечують владу «панівної ідеології» за допомогою ідеологічного «коригування» та «редактури» загальнокультурного знання тієї чи іншої конкретної історичної епохи [177, с. 154-156]. Важливе значення при цьому відводиться саме умовам виробництва і споживання тексту. У

результаті проведеного аналізу в структурі монографій та авторефератів дисертацій, ми відзначаємо низький ступінь інтердискурсивності, тобто в кожному твердженні використовується переважно традиційний академічний дискурс, артикулюючи концептуальний ряд загальноприйнятим способом. Подібна тактика є свідченням того, що текст спрямований на підтримку встановленого інтелектуального порядку [69, с. 123]. Великого значення при виробництві тексту радянських монографій набуває інтертекстуальний ланцюжок, який містить в собі вказівки на такі вагомні смислові компоненти, як когнітивний зв'язок з вихідним корпусом ідей, наявність моди або нормативних приписів, що встановлюють необхідність посилання, а також на дію позатекстових соціальних факторів [54, с. 305]. Показовим у цьому плані є розчинене в тексті цитування «офіціозу» – вказівки на з'їзди партії, цитати з класики марксизму-ленінізму та інше, що в принципі було успішною формулою ідеологічної відданості. Високий рівень інтертекстуальності підтверджується і дійсним апаратом, що посиляється, переважно на опубліковані раніше роботи з проблематики соціального контролю в рамках легітимного «вітчизняного» дискурсу і лише у форматі критики, ми відзначаємо, епізодичне цитування зарубіжних джерел. Отже, активне використання показника публікаційного прецеденту – посилання на будь-яку попередню публікацію, в якій вже був легалізований соціальний факт і тим самим апробована відповідна сфера легальності [128, с. 250], з одного боку, сприяло «пробиванню» тексту, з іншого ж боку, провокувало застигання і безальтернативність соціологічної концептуалізації соціального контролю, з подальшою рутинізацією процесу наукової творчості та активної типізації дослідницьких практик. Предмет аналізу дискурсивної практики передбачає також і врахування умов «споживання» тексту. Ми базуємося на тому, що теоретизування не є безумовне до мови оперування «чистими» ейдосами, оскільки саме наше мислення є перекладом з автокомунікативного слова внутрішньої мови – цього практичного життя свідомості – на гетерокомунікативну мову, доступну певному адресату (споживачу) [162,

с. 142]. У цьому випадку «споживачами» монографічних та дисертаційних досліджень, як правило, стає вузька аудиторія фахівців у галузі досліджуваного явища, яка успішно засвоїла комунікаційний код. Тим самим теоретичний текст не має іманентного йому сенсу – він варіюється залежно від контексту сприйняття, а значить породжується простором дискурсу [86, с. 18]. Тобто, простір радянського соціологічного дискурсу являв собою гру автора-читача: перший, створюючи текст, моделював потрібне сприйняття, другий повинен був декодувати текст відповідним чином. У той же час можливі кілька варіантів прочитання значень: 1) пряме, буквальне значення тексту – автор тексту повинен досить чітко грати формулами ідеологічного канону для того, щоб змусити цього читача зрозуміти-прийняти текст прямолінійно; 2) латентне значення тексту адресувалося принципово іншому колу читачів, причому попередній читач не повинен був його розуміти; 3) ключ до латентного читання – це доволі складні індикатори, які були наявні у самому тексті, контексті і позатекстовому середовищі. Вони становили знакову компетенцію другого типу читачів [128, с. 263-264]. Таким чином, подібна організація правил сприйняття дискурсивних практик відображала основні риси більш широкої соціальної практики – або соціальної матриці соціологічного дискурсу, родовою ознакою якої була продукована подвійність інституційної структури.

Зафіксувавши формальні принципи побудови дискурсу у просторі радянської соціології, детальніше зупинимось на якісному наповненні дискурсивних практик щодо концептуального оформлення соціального контролю. Відтак, у результаті змістовного аналізу монографій та авторефератів дисертацій радянського періоду, ми зафіксували проблемні поля щодо актуалізації аналізованого сегмента соціальної реальності, а саме:

- 1) соціальні норми і цінності як інструмент соціального регулювання;
- 2) управління як необхідна умова організації суспільного життя;
- 3) виховання як фактор формування соціально-компетентної особистості;
- 4) свобода і необхідність у процесі розвитку суспільства;
- 5) контроль як

важіль викорінення антигромадської поведінки; 6) «капіталістичні» форми організації системи соціального контролю (див. табл. В.1.) У межах зазначених референтних тематичних блоків у радянській соціології і був напрацьований понятійний апарат і його соціологічна інтерпретація стосовно термінів «суспільна норма», «суспільна цінність», «суспільний порядок», «суспільне відхилення» «виховання/соціалізація» та інших ключових категорій, за допомогою яких конституювалась теорія соціального контролю. У той же час відзначимо той факт, що в радянській соціологічній науці поняття «суспільне» тривалий час використовувалося як заміник терміну «соціальне», створеного у межах «буржуазної» теорії, яке вимагало додаткових процедур адаптації при застосуванні у дослідженнях соціалістичного суспільства.

Разом з тим заслуговує на увагу той факт, що в досліджуваному масиві проблематика соціального контролю носила, в основному, прикладний характер (всі спроби системного аналізу процесів, засобів, форм, етапів, соціального контролю загрузли у розборі можливості контрольної діяльності у різних сферах суспільного життя). Так розвиток сфери виробництва у 1960-х – 1970-х рр. зумовив підвищення інтересу вітчизняних дослідників до проблем управління виробничою сферою. Поступово сформувалася теорія соціального управління, у якій широко використовується поняття «соціальний контроль». У цьому випадку соціальний контроль слід розуміти як один з етапів управлінського процесу, суть якого – спостереження і перевірка відповідності процесу функціонування об'єкта прийнятим управлінським рішенням. Мета такого контролю – дати інформацію про об'єкт управління, у зв'язку з чим соціальний контроль найчастіше визначається як елемент зворотного зв'язку. Однією з найбільш поширених є позиція, згідно з якою соціальний контроль розуміється як «система спостереження і перевірки процесу функціонування відповідного об'єкта з метою запобігання та усунення його відхилень від заданих параметрів» (напр.: Афанасьев В. «Человек в управлении обществом» (1977), Норкин Г.

«Социальная активность трудящихся в сфере контроля за дисциплиной труда» (1982), Бакиров В. «Социальный контроль как фактор общественных отношений» (1976). Це розуміння соціального контролю відображало його сутність у системі виробничих відносин. Основний акцент при цьому був поставлений на: «реалізацію одного з найважливіших завдань диктатури пролетаріату – налагодження найсуворішого контролю за мірою праці, виховання у мас нового ставлення до дисципліни», «виховання трудящих у дусі норм і принципів розвинутого соціалізму», «соціалістичне самоврядування народу на основі активної і дієвої участі трудівників, їх колективів та організацій у вирішенні питань державного і суспільного життя» (див. табл. В.2.).

Ідеологічно виправданим було дослідження функціонування соціального контролю у структурі громадської думки, оскільки остання розглядалася у якості відображення суспільного буття, базової категорії історичного матеріалізму, і проголошувалася в якості основного об'єкта аналізу емпіричної соціології (напр.: Житенев В. «Общественное мнение в социальном управлении» (1987), «Роль общественности в управлении производством» / Под ред. Ю. Бухалова, Е. Якубы (1968), Лапенков В. Социальный контроль в системе управления социалистическим обществом (1987), Климов В. «Социальный контроль в развитом социалистическом обществе» (1984)). Дискурсивні схеми, що конструюють легітимний соціологічний дискурс у межах зазначеного напрямку, були швидше соціально – філософськими спекуляціями, які варіюють ідею проголошеної патріархами марксизму – ленінізму К. Марксом і Ф. Енгельсом аксіоми: «громадська думка робітничого класу, селянства, інтелігенції єдина з корінних проблем суспільного розвитку і виражається Комуністичною партією, іншими громадськими організаціями трудящих. Громадська думка – активний суб'єкт державного та громадського управління, залучений безпосередньо у процес прийняття рішень органами управління» [26]. У цьому випадку, як показує аналіз, громадська думка позиціонується, з одного

боку, як суб'єкт соціального контролю: «характерною особливістю громадської думки є здійснення різностороннього впливу на свідомість і практичну діяльність людей, регулювання їх соціальної поведінки»; «практика управління соціалістичним будівництвом в СРСР багата різноманітними формами залучення думки радянської громадськості для реалізації загальнозначущих рішень»; з іншого боку, як об'єкт соціоконтролюючої діяльності: «ідеологічний вплив засобами масової інформації орієнтує народні маси на певне ставлення до загальнозначущих проблем і явищ соціалістичного життя»; «поступове зменшення частки стихійності і зростання частки свідомого начала висловлюють одну зі сторін закономірного при соціалізмі зростання компетентності громадської думки» (див. табл. В.2.)

Особливе місце у досить широкому арсеналі «непрямих» спроб концептуального оформлення теорії соціального контролю у радянській соціології займає дослідження, характерної для західної «модернової» соціології, девіантної поведінки, із зазначенням того, що поняття «девіантна» взагалі було виключено з легітимного наукового вжитку і замінене на більш лояльне до ідеологічного режиму – «антисупільна поведінка». Якщо західні вчені захоплювалися завданнями удосконалення технології вимірювання соціальних відхилень, все більше ідучи в нетрі математичних тонкощів, то даний методологічний апарат виявився практично не затребуваний вченими Радянського Союзу. У цьому випадку ідеологічний режим табував «суспільно небезпечні» теми, шляхом проголошення «органічної цілісності нового типу, яка властива соціалістичному суспільству, у якому немає дестабілізуючих елементів у відносинах між елементами суспільства як системи», «для такого суспільства характерні планомірність, організованість, дисциплінованість, скоординованість всіх його елементів» (див. табл. В.2.). Єдиним «виходом», що зробило можливим соціологічне вивчення поведінки, відхиленої від норми, було, віднесене скоріше до езопівської традиції, застосування показника узагальненої негативності. У цьому випадку

передбачається використання таких наративних формул як «тільки деякі моменти», «окремі негативні риси», «зрідка зустрічаються», «деяка, незначна частина робітників», «недостатньо ефективні» тощо. Мета цих індикаторів – показати «контролеру», що описуються лише незначні відхилення від канону – на тлі загальної оптимістичної панорами [128, с. 265]: «наявні порушення є насамперед наслідком того, що не всі люди звільнилися від залишків старих традицій і звичок», «поведінка не за правилами – це суто ситуативне породження, яке ніяк не може бути пов'язано з певними намірами, ціннісними орієнтаціями і може бути викорінено засобами соціального регулювання», «контроль, як показала практика, може бути важливим засобом боротьби проти бюрократизму, консерватизму, проти таких ганебних явищ, як протекціонізм, корупція, переродження кадрів» (див. табл. В.2.).

У відповідь на проблематизацію тематики нормопорушуючої поведінки у 1971 р. незалежно один від одного з'явилися невеликі за обсягом праці двох ленінградських авторів, в заголовок яких були винесені слова «девіантна поведінка» (Гишинский Я. Некоторые проблемы "отклоняющегося поведения" (1971), Здравомыслов А. Методологические проблемы изучения девиантного (1971)). У них порушувалося питання про необхідність аналізу різних небажаних для суспільства нормопорушуючих проявів з позиції більш загальної соціологічної теорії, оскільки поведінка, що відхиляється від норми, є саме соціальним феноменом, різні її види мають загальний генезис і причини, перебувають у складних взаємозв'язках і залежать від економічних та соціальних умов. «Зрозуміло, – як зазначає Ядов В., – у ранніх вітчизняних публікаціях віддавалося належне марксистсько-ленінському трактуванню предмета, містилося багато вимушених положень (про історичну обмеженість і мінливість характеру девіацій, про переваги соціалістичної системи тощо) і «критика» зарубіжних соціологів девіантної поведінки за їх позитивізм, психологізм, метафізичність та інші смертні гріхи ... Втім, і ця обов'язкова атрибутика тих років не врятувала автора від звинувачень у тому,

що він «опинився в полоні буржуазних ідей, що висунуті ним положення мають «чуже для нас ідеологічне забарвлення», тоді як нам «не можна робити поступок проникненню в будь-якій формі буржуазних ідей» [197, с. 456-457].

Таким чином, оскільки незаперечно постулюється особлива реальність употічного зразка (соціалістичне суспільство і спосіб життя), її характеристики – атрибути прогресивності та ідеальності всіх відносин – просто випливають з нормативної заданості. Підсумком стало те, що замість «жорсткої» версії вивчення соціальних патологій і механізмів соціального контролю як засобу їх подолання, коли акцент ставився на надійність отримання та інтерпретацію даних, більшим попитом користувалася «м'яка» гуманітарна версія, спрямована насамперед на вивчення суто психологічних або кримінологічних аспектів соціальних відхилень, що виключають можливість залучення соціологічних методик аналізу і міждисциплінарного підходу (напр.: Игошев К. Социальный контроль и профилактика преступлений (1976), Яковлев А. Взаимодействие личности и общества в системе социального контроля (1979), Гилинский Я. Теоретические проблемы социологического исследования преступности и иных антиобщественных проявлений (1983)).

Разом з тим весь корпус текстів офіційної соціології радянського періоду достеменно вибудований навколо проблем виховання та соціалізації. У той же час, зважаючи на правила контекстної деформації, розробка теорії соціального контролю, як ресурсу формування соціальнокомпетентної особистості була якісним ідеологічним індикатором. Початковим прецедентом служило всім відоме тлумачення поняття виховання як цілеспрямованої діяльності людей та їх організацій щодо формування у тих, що виховуються, бажаних для виховання якостей [91] (напр.: Буйвол Б. Социальный контроль и его воздействие на поведение личности (1973), Антипов Л. Социальный контроль в воспитательном процессе подрастающего поколения (1975), Донченко А. Социальный контроль и

регуляция нравственных отношений в семье (1974)). Ідеологічні формули зводилися до проголошення виховної функції соціального контролю і його впливу на різні сторони соціалізації індивіда: «сутність управління, використовуючи відомі механізми впливу на особистість організувати суб'єкта так, що б він став показником інтересів колективу»; «радянські люди беруть участь в управлінні державою кровно зацікавлені у твердому соціалістичному порядку»; «необхідність дотримуватися нескладних, основних правил всякого людського співжиття має стати звичкою для кожної істинно радянської людини»; «характерною особливістю ідеологічних цінностей є їх соціалістична спрямованість, у дусі якої виховуються соціальні якості нової людини» (див. табл. В.2.)

Підсумуємо: як показує проведений аналіз, спроби концептуалізації теорії соціального контролю у межах офіційного радянського соціологічного дискурсу відбувалися у межах доволі широкої наукової проблематики. Для того, щоб бути корисними для ідеологічної кон'юнктури у визначенні самого феномена соціального контролю, радянські соціологи базувалися на протиставленні соціалістичної дійсності реальності капіталістичній, що вилилося в досить чіткі дискурсивні практики, що конституювали теоретичну модель досліджуваного явища. Тому, в умовах соціалізму соціальний контроль описувався за допомогою характерного набору дескриптивних формул: ««управління», «планомірний і свідомий вплив на суспільний процес з боку громадських класів», «регулювання суспільних процесів, здійснюване науковими методами», «комплекс заходів, спрямований впливати на суспільний процес, з метою успішної реалізації планів комуністичного будівництва», «форма соціального управління суспільством з природно історичною закономірністю, що витікає з об'єктивних потреб суспільного прогресу» (див. табл. В.2.). Підтверджуючи ідеологічну відданість, у дусі проголошеного монотилізму, радянські вчені тиражували імперативне визначення феномену соціального контролю, визначеного у Великій радянській енциклопедії: «соціальний контроль – комплекс заходів, за

допомогою якого суспільство забезпечує дотримання певних обмежень», і тут же – функціональне призначення соціального контролю: «у соціалістичному суспільстві соціальний контроль покликаний зміцнювати соціалістичні суспільні відносини, всіляко сприяти соціальному розвитку» [26]. У той же час у капіталістичному суспільстві соціальний контроль розглядався як: ««комплекс заходів переважно примусового характеру щодо забезпечення панування над життям суспільства», «заходи щодо забезпечення класового панування буржуазії», «маніпулятивні методи панування», «менеджмент як комплекс заходів впливу на соціальний організм», «широка система заходів класової політики буржуазії», «спрямований на стабілізацію буржуазного ладу, всупереч об'єктивній історичній закономірності», «заходи щодо регулювання виробничих процесів для отримання максимального прибутку», «система політичного панування, спрямована на створення стандартизованої особистості» (див. табл. В.2.). У результаті подібних апологетичних битв, через попередній етап критики буржуазних ідей і певне редукування змісту, витіснення та ігнорування тих концептуальних побудов, застосування яких для аналізу соціалістичного суспільства могло поставити під сумнів марксистський канон, відбувалася поступова інтеграція теорії соціального контролю у радянську науку. Отже, доля цієї теорії схожа з багатьма «буржуазними» теоріями, які піддавалися цілеспрямованій і масовій критиці з боку радянських вчених, які таким суперечливим способом вбирали нові ідеї та концепції. Показовими у цьому плані є праці Попової І. Теории социального контроля в американской социологии (1965), Боботова С. «Буржуазная социология права» (1978), Гуревича П. «Буржуазная идеология и массовое сознание» (1980), Антоновича І. «Капитализм и социальный контроль» (1978). У той же час зазначаємо, що адаптація теорії соціального контролю була надзвичайно складною, очевидно, зважаючи на велику кількість теоретичних посилок, котрі явно суперечать ортодоксально марксистському розумінню суспільства. Більшість робіт з вивчення феномену соціального контролю у

радянський період мало це виражене полемічне посилення, спрямоване на утвердження ідеалів соціалістичного суспільства, котре йде правильним шляхом зникнення соціальної нерівності і класових відмінностей.

Підбиваючи підсумок проведеного аналізу, фіксуємо *по-перше*, теорія соціального контролю в межах радянського легітимного соціологічного дискурсу мала ряд як схожих, так і відмінних рис від західних модернових концепцій. У цілому, тяжіння до модерністської експлікації соціального контролю обумовлено загальними методологічними константами як західного «класичного» теоретизування, так і радянської марксистської соціології. У цьому випадку семантика дискурсу «соціального контролю» у соціології проявилася в наступних методологічних передумовах: структуралізм (обґрунтування поведінки особистості наявністю досить жорстких структур); примат макропідходу (визнання основоположної ролі структур на рівні всього суспільства); історизм (пояснення соціальних змін за допомогою об'єктивних законів розвитку макроструктур); економічний детермінізм (виведення зазначених законів насамперед з відносин виробництва). Подібні «припущення» були представлені як ряд імперативів, що становлять у сукупності «домінуючий погляд на світ», культивованій соціокультурним контекстом. У дусі дотримання, вище зазначених, методологічних орієнтирів Я. Щепанський дає «класичне» визначення, що конструює соціологічний дискурс радянського періоду, щодо феномену соціального контролю: «соціальна група виробляє, ряд заходів, способів навіювання і переконання, приписів і заборон, систем примусу і тиску аж до застосування фізичного насильства, систему способів вираження визнання, відмінності, нагород, завдяки якій поведінка підгруп та індивідів приводиться у відповідність до прийнятих зразків діяльності, здійснюється з прийнятими зразками діяльності, здійснюється з дотриманням критеріїв цінностей - словом, за допомогою якої формується конформізм членів. Цю систему ми і називаємо системою соціального контролю» [194, с. 102]. Як бачимо, семантично близькими до модернової логіки концептуалізації

соціального контролю є референції «примус», «система», «норма – прийнятий зразок діяльності», «конформізм» тощо.

У той же час, зважаючи на своєрідну логіку розвитку науки у контексті радянської соціокультурної матриці, поняття «соціального контролю», не мало достатньо чітких дефініцій (як було зазначено нами раніше, не в останню чергу з огляду на лінгвістичні особливості побудови тексту) і, найчастіше його концептуалізація обмежувалася використанням синонімічного ряду: «соціальний контроль – народний контроль – державний контроль – робітничий контроль». Досить типовими у просторі аналізованого дискурсу є формулювання: «діяльність народного контролю, виступає одним з основних інститутів радянської демократії», «важливою ланкою контролю є контрольна діяльність КПРС», «розвиток нової форми – робітничого контролю» (див. табл. В.2). У цьому випадку акцентується увага лише на локусі влади: громадський порядок залежить, насамперед, від державного управління або від громадського самоврядування. Ця тенденція пов'язана зі спробами об'єктивації феномену соціального контролю крізь призму історичного матеріалізму, як ідеологічного імперативу без конкретизації самого поняття і без всякої його емпіричної верифікації.

По-друге, для радянської соціології, загалом, характерний вузькоспеціалізований підхід, що служить теоретичній дискусії навкруги феномена соціального контролю, довкола проблем управління.

По-третє, аналіз монографій свідчить про велику кількість тематичних блоків, присвячених ціннісно-нормативному фактору реалізації соціального контролю. Дискурсивні схеми, вироблені агентами поля, мали характерне ідеологічне забарвлення: «діалектична єдність норм і цінностей дає змогу говорити про єдину ціннісно-нормативну основу соціального контролю», «головна функціональна одиниця соціального контролю (нормативної регуляції)» – соціальна норма, під впливом якої соціальна поведінка людей зводиться до «нормального» режиму», «соціальна норма – засіб соціального контролю з боку суспільства над конкретними актами

поведінки людей»; «ціннісно-нормативне регулювання детермінується суспільною практикою» (див. табл. В.2). Тож, незважаючи на очевидні лексичні формули, що підтверджують ідеологічну відданість Канону, ми говоримо про активну інкорпорацію у дослідний арсенал аналізованого феномена понять «норма», «відхилення», «цінність», «примус», що відповідає соціотипу модернового суспільства (з опорою на концепцію альтернативності форм модерну) і загалом близько до тезаурусу західної класичної соціології.

Підсумовуючи, відзначимо, що концептуальний апарат, схеми наукового висновку і риторика соціологічного дискурсу у контексті теоретичного осмислення феномену соціального контролю в умовах радянського соціуму передбачають апеляцію до соціокультурної специфіки останнього. Ідеологізація (як домінуюча риса соціокультурної матриці радянського суспільства) на рівні соціальної практики, спровокувала стратегію одностайного соціологічного теоретизування (монотилізму) в рамках марксизму-ленінізму, як доктрини, що мала потужний епістемологічний потенціал. Отже, радянська соціологія являла собою науковий перифраз «ідеологічного розуму», загальнометодологічні орієнтири якої зумовили «застигання» теоретико-методологічного ядра і замкнутість на вузькому колі проблем, які декларувалися як соціально актуальні і такі, що відповідали аксіологічності мислення.

Як наслідок, проблематика соціального контролю була інкорпорована у дослідницький арсенал радянської науки, в основному через призму аналізу ціннісно-нормативної свідомості, громадської думки, соціального управління і проблем дисципліни у різних сферах суспільного життя. Легітимна концептуалізація в умовах наукової ізоляції також передбачала можливість імпорту західних соціологічних концепцій через рефлексію критикованого матеріалу з метою протиставлення соціалістичної дійсності реальності капіталістичній, що вилилося в досить чіткі дискурсивні практики, що конституювали теоретичну модель аналізованого явища. Таким чином,

дослідження соціального контролю у радянській соціології в «умовах соціалістичного суспільства» часто були не позбавлені ідеологічного навантаження і робили акцент на захисті класових інтересів, комуністичних поглядів, спрямованих на подолання «буржуазних пережитків», зміщення функцій контролю на користь жорсткої соціальної детермінації поведінки індивідів з боку партії, держави і його окремих органів.

3.2. Трансформація дискурсивних практик концептуалізації соціального контролю у пострадянській соціології

З огляду на соціально-конструктивістську природу соціологічного знання, підстави і практики концептуалізації у полі соціології обумовлені станом конкретно-історичного дискурсивного середовища. Тобто, дотримуючись запропонованого нами методологічного підходу, конструювання відповідних вузлових і атомарних соціологічних концептів підпорядковане контролюючій силі дискурсивної формації суспільства, специфіка якої визначається модусом соціокультурних змін. Саме тому, трансформація дискурсивних практик у сфері соціології перебуває під впливом не лише ендогенних процесів, тобто вирішення внутрішніх протиріч дисциплінарної структури науки згідно з логікою самоорганізації, а передбачає, у першу чергу, залученість екзогенних процесів, коли адаптація до мінливих умов соціокультурної ситуації може сприяти трансформації дослідницьких практик. Подібну залежність демонструє, зокрема, ефект дії гомеостатичних каузальних петель: зміни в одній або більше складових частинах соціальної системи (наприклад, у сфері політичного устрою) викликають зміни в інших складових частинах (зокрема, у просторі соціологічного дискурсу) [79, с. 140].

На рівні наукової гіпотези, можна припустити, що в ситуації посткомуністичних трансформацій, що характеризуються якісним

перетворенням всіх параметрів буття: політичного, економічного, культурного і антропологічного відбувається реконфігурація дискурсивного поля соціології та зміна коду соціологічної концептуалізації. У цьому випадку, виходячи із завдань дисертаційного дослідження, метою нашого подальшого аналізу є теоретична рефлексія навколо тенденцій трансформації зовнішнього соціокультурного контексту як передумови модифікації дискурсивних практик соціологічної концептуалізації теорії соціального контролю у ситуації пострадянського суспільства.

Беручи за основу апробований нами аналітичний інструментарій (тривимірна модель аналізу дискурсу Н. Феркло), з'ясуємо специфіку соціокультурної матриці, що детермінує організаційні та когнітивні параметри соціологічного дискурсу (рівень соціальної практики) у контексті актуальної вітчизняної традиції. При цьому зазначимо той факт, що розглядаючи «вітчизняний досвід» ми звертаємося до дослідження сучасної «української» та «російської» соціології, аргументуючи це: по-перше, спільністю успадкованих інституційних особливостей організації наукового виробництва, по-друге, високою інтенсивністю міжнаціональної інтелектуальної комунікації.

Отже, згідно з визначенням, соціальна трансформація передбачає зміну системних властивостей суспільства як відповідь на вичерпання ресурсів передньої форми розвитку, що об'єктивується у змінах інституційної підтримки культурної підсистеми, зокрема [96, с. 20]. Відтак, прямим і безпосереднім результатом пострадянських трансформацій, які проявили себе як подолання хаотичної динаміки фази переходу і появи якісно інших структурних, культурних, і діяльнісних визначеностей, стало встановлення «нових» правил гри, вписаних в інституційну архітектуру соціуму [50, с. 132]. У той же час, характер взаємозв'язку між інституційними та соціокультурними складовими трансформаційних процесів визначається зв'язністю спрямованості, динаміки та результативності багаторівневих внутрішньо-і позасистемних змін. За своєю суттю це коеволюційні процеси,

що відображають взаємозумовленість інституційної, ціннісно-нормативної та інших підсистем суспільства. Інституційні та соціокультурні потоки перетворень змінюються не синхронно. Відповідно, «середовищне» відставання значно впливає на результативність інституційних змін тому, що переважаюча неформальна ціннісна система наповнює формальні установки і норми іншим, відмінним від початково вкладеного у них змісту [27, с. 75-77]. Тобто, сформований у суспільстві, що трансформується новий інституційний ринок, схильний до множинних інституційних спотворень.

З огляду на сказане, найбільш істотною характеристикою інституціональної структури пострадянського суспільства, на думку багатьох дослідників, що працюють у межах трансформаційного або ж динамічного підходу (О. Куценко, Т. Заславської, А. Гриценко, Є. Головахи та ін.), є двоякість = структурна дуальність (взаємозалежність ринкових і «неринкових», демократичних і командно-авторитарних, клієнтельних відносин). За своєю логікою, процеси пострадянської трансформації - це унікальний історичний досвід перетворення складного феномена радянського суспільства, що має власну логіку та механізми. Зокрема, його можна аналізувати під кутом зору проблематики path dependency («залежності від пройденого шляху») і «вбудовування» нових інститутів, структур і культурних форм у суспільне ціле, що базується на якісно іншій системі радянського типу [6, с. 189-192].

Дуальність, як родова ментальна риса, притаманна радянському соціотипу, продовжує домінувати в умовах ринкових перетворень, породжуючи нові деформації та суспільні аномалії, суть яких зводиться до таких ключових положень:

1) системоутворюючі інститути радянського суспільства, втративши легальність у результаті перебудови і розвалу СРСР, не втратили традиційної легітимності – згоди людей із соціальними правилами, заснованими на ідеології державного патерналізму, збереженні державної власності на великі

підприємства, соціальних пільг для населення і привілеїв для правлячої еліти, незмінності позицій державного сектора в соціальній сфері тощо;

2) нелегальні (тіньові) інститути радянського суспільства – тіньовий ринок («ліве» виробництво і спекуляція в умовах дефіциту), блат і корупція, організована злочинність, подвійна мораль (розрив між публічною і приватною моральною позиціями) – трансформувалися в легальні інститути «перехідного суспільства», але не набули належної легітимності в силу їх масового сприйняття в якості «узаконеного беззаконня»; звідси і незгоди людей жити за формально легалізованим, але, що залишилися по суті «тіньовими» правилами і визнавати нові установи у якості базисної інституційної інфраструктури суспільства;

3) відчуваючи почуття аномічної деморалізованості, недовіри і незадоволеності своїм становищем у суспільстві, більшість громадян пострадянських країн перебуває у стані амбівалентності по відношенню до інституційних утворень, легальність або легітимність яких не забезпечені правом або мораллю; такого роду амбівалентність проявляється в масовій згоді жити в такому інституціональному просторі, де легальність забезпечується самим фактом узаконеного існування нових інститутів, а легітимність – збереженням мімікрованих старих інститутів, які зберігали традиційну регулятивну функцію [45, с. 15-16].

Враховуючи зазначене, пострадянське суспільство це своєрідний гібрид, соціальне середовище якого структурується на основі розвитку ринкових відносин і їх впровадження у базову інституційну систему відносин, що відтворюється, характерну для державного соціалізму з традиційною залежністю членів суспільства від політичних структур, високим значенням соціальних мереж і неформальних правил взаємодії. За подвійної інституціоналізації забезпечується доволі своєрідна «інституційна гіперповноцінність» суспільства, заснована на згоді людей жити в такому інституціональному просторі, де діють і старі, і нові інститути, що забезпечують своїм суперечливим співіснуванням наявність всіх необхідних

для соціальної інтеграції та стабільності атрибутів інституціональності [44, с. 16]. У цьому випадку, згода діяти в умовах подвійного інституціонального навантаження може ідентифікуватися як риса «*homo postsovieticus*», історичний досвід якого продукує страх перед остаточною відмовою від старої інституційної системи.

Модифікація інституційного виміру пострадянських суспільств у ході трансформаційних процесів, безсумнівно, спричинила й зміни всередині поля соціології, що зачіпають формальні правила побудови дискурсу (набір дискурсивних практик, які задають основні характеристики: (1) який тип феноменів може стати об'єктом даного дискурсу, (2) хто може зайняти позицію суб'єкта, що говорить, (3) які види понять можуть бути прийнятні в цьому дискурсі [177, с. 124-125].

Тому, з початку 90-х років Україна опинилася в ситуації, по-перше, перерваних історичних наукових традицій, по-друге, перерваних наукових комунікацій у межах минулої радянської соціології і, нарешті, невідповідності новому, формально непериферійному статусу науки, який вона здобула після утворення незалежної держави [98]. Тож, соціологічний дискурс до кінця 90-х рр. опинився на етапі повторної інституціоналізації, що ускладнюється низкою кризових і дисфункціональних явищ [191, с. 175].

Атрибутивною рисою пострадянського поля соціології стала інтенсифікація розмитості критеріїв нормативної концептуалізації, у результаті чого регуляторами інтелектуального виробництва виявилися вже не імперативи, а досить невизначені рамки допустимого. З одного боку, соціологи отримали методологічну свободу, можливість вишукувати нові пізнавальні засоби, доступ до західних теорій. З іншого – падіння досить стійкого каркаса марксистської парадигми у її радянському варіанті обернулося руйнуванням структури епістемічних норм вітчизняної соціології, когнітивною дезорієнтацією. До цього, приблизно з кінця 1970-х рр., у масовій радянській соціології побутували досить стійкі уявлення про критерії науковості й ненауковості знання, нормах та методиці соціологічної

роботи, що забезпечувало парадигмальну спільність соціології. Зі зникненням нормативних рамок радянського соціологічного дискурсу виникла необхідність у виборі нових стратегій наукової раціональності. У той же час, нові схеми й правила дискурсу, декларовані як більш адекватні мінливому соціокультурному середовищі, відрізняються неоформленістю, неповнотою, відривом від сформованої системи регуляції дискурсу. Однією зі створених інерційністю перепон на шляху трансформації глибинних підстав соціологічної концептуалізації стало те, що за словами В. Плахова «... люди воліють семантично існувати у старій системі смислових координат» [123, с. 64]. Як наслідок, явні ознаки нашої ситуації – відсутність критеріїв якості соціологічної продукції, слабкість спроб стандартизації та кодифікації наукового апарату, відповідних прийомів і методів, що дезорієнтує та роз'єднує соціологів [81, с. 8].

Разом з тим, найістотнішою характеристикою пострадянської соціології, що визначає код процесів концептуалізації, стало ослаблення зовнішнього структурного тиску на процес інтелектуального виробництва. Як зазначає Р. Ривкіна: «у порівнянні з радянською епохою сьогодні у нас є незаперечні переваги: 1) свобода організації будь-яких досліджень; 2) свобода міжнародних зв'язків; 3) свобода висловлення будь-яких наукових ідей і концепцій; 4) свобода використання та збору будь-якої інформації. Але, зважаючи на відсутність базових інституційних умов, які давали б змогу цю свободу реалізувати, положення носять скоріше потенційний, ніж актуальний характер» [135]. Таким чином, «свободи», даровані вітчизняній соціології післяперебудовної епохи, реалізувалися у контексті досить ілюзорної соціологічної культури суспільства в цілому і професійного співтовариства зокрема. У цій ситуації активно заявили про себе практики латентного патерналізму - контролю дискурсу агентами поля влади, в першу чергу на рівні встановлення «запитаних» тем досліджень. В Указі Президента України «Про розвиток соціологічної науки в Україні» «заохочувана» концептуалізація обмежується темами підтримки соціально-економічних і

політичних реформ, закріплення демократичних основ суспільства і забезпечення прогнозованості (а значить – керованості) суспільних процесів [163, с. 10]. Зберігається орієнтація соціологічної концептуалізації на легітимізацію соціального порядку, з тією лише відмінністю, що це порядок «пострадянський» [167, с. 255]. Так, у ході експертного опитування, що стосується проблем і перспектив розвитку вітчизняної соціології, ініційованого Інститутом НАН України наприкінці 2011 р., було встановлено, що значна частина респондентів (20%) вважає метою застосування соціологічного знання задоволення потреб влади в соціальній інформації [153, с. 195]. Відповідно, в соціології утвердилася думка, що для того щоб проблеми отримали потрібну дискурсивну форму, їх слід переводити на мову «стурбованої державної влади». Таким чином, на наш погляд, держава і на пострадянському просторі залишається одним з основних «замовників» соціологічної концептуалізації і найбільшим виробником легітимних практичних схем, які соціологія змушена транслювати у маси. «Як це не прикро констатувати, – пише М. Черниш, ідеологія, віднесення до цінностей політичного рівня залишається важливим фактором, що впливає на конфігурацію соціологічного поля» [183, с. 134]. Тож самовизначення соціологів існує у двох варіантах – або у формі інтересу до великих проблем суспільства, або у формі обслуговування влади, встановлення з останньою відносин за принципом «якщо ваша ласка». Зневажливе ставлення до методу, маніпулювання ним в ім'я «вищих суспільних» або «патріотичних» цінностей призводить до того, що руйнуються фундаментальні підстави згоди між різними соціологічними напрямками [183, с. 135-136].

Зважаючи на інерційність, як модус відтворення будь-якого соціального поля, процеси соціологічної концептуалізації в пострадянській ситуації виявилися пов'язаними з двома взаємозалежними векторами: стійкість «напрацьованих» типізованих і рутинізованих способів організації наукового виробництва в рамках радянської соціокультурної матриці, і

відмова від «моностилізму» на користь ідеологічного плюралізму – заміна марксизму як основної дослідницької парадигми так званою поліпарадигмальністю.

На підтвердження сказаного, посилаючись на результати того ж експертного опитування, проведеного Інститутом НАН України, щодо історичної ідентичності вітчизняної соціології (як модусу, що відображає особливості модифікації концептуального простору науки), отримані такі дані: 51% експертів згодні з тим, що сучасну українську соціологію можна вважати спадкоємицею радянської соціології, але разом з тим її вважають частиною різноманітної світової соціології (42%) або запозиченою версією західноєвропейської та американської соціології (35%); всього третина опитаних (28%) згодні з тим, що мова йде про науку з власними національними та історичними традиціями розвитку [153, с. 195]. Таким чином, серед можливих механізмів трансформації наукового простору поля вітчизняної соціології можна зафіксувати переважаючу дію адаптації до колишніх культурних зразків і транслокації (імпорт концепцій) на тлі не настільки активних проявів механізму деконструкції [121, с. 91-101]. Паралельне існування декількох перспектив концептуального аналізу забезпечує своєрідний функціонально-ієрархічний порядок всередині поля соціології, в якому активні актори, як правило, новобранці, не прагнуть до дестабілізації, побоюючись інституційно-структурної реставрації і виключення, а представники масових «старих» верств, тих кого б ми віднесли до культурних експертів, намагаються разом з «подвійними» стандартами хоча б частково зберегти свої звичні соціальні ролі і позиції. Як наслідок, більшість знаходить згоду у прийнятті такої ситуації, коли «старі» і «нові» практики співіснують, забезпечуючи своїм суперечливим впливом легальності легітимність існуючого порядку.

Отже, пострадянський соціологічний дискурс, з одного боку, не втратив зв'язки з проблематикою «радянського доктринального марксизму», зберігаючи стилістику і прагматику інтелектуальної роботи, що характерна

для соціального пізнання в умовах радянського суспільства. Як підсумовує В. Ядов: «пострадянська соціологія зберігає спадкоємність з попередньою науковою традицією і продовжує виконувати важливу роль у конституванні національної суспільної самосвідомості» [197, с. 24]. У трактуванні І. Каспе і С. Каспе: зруйновані «лише інституційний та ідеологічний рівні або виміри «радянського», але не повсякденний і не ментальний. Інакше кажучи, «радянське» ширше просторової або тимчасової характеристики культури, влади чи суспільства. 1991 р. став кінцем радянського режиму зі специфічною інституціональною структурою, але не ментальності» [72, с. 30]. Тому категорії радянського мислення і схеми сприйняття і раніше присутні в свідомості *homo postsoveticus*. Однак, в контексті соціокультурної динаміки категорії радянського мислення, схеми сприйняття і практики химерно сплітаються з «новими», дещо модифікованими, практиками та схемами сприйняття.

Відповідно, в умовах соціальної трансформації 90-х рр. на етапі вторинної інституціоналізації соціології відбулося значне відтворення радянських параметрів організації інтелектуального виробництва. Подібне користувалося попитом і науковим співтовариством в інтересах конструювання власної ідентичності. Як зазначає Г. Батигін, «Посткомуністична епоха і відповідні текстові зразки цілком чітко сформувалися в 1950-і роки. Прилюдність та крах політичного режиму не привнесли до сукупного тексту соціальних наук нічого нового, принципово нових елементів, оскільки топіка, стилістика і прагматика текстотворення були задані «архівом», розроблялися навколо метафор-довгожителюк – таких як «відновлення ленінських принципів», «соціалізм із людським обличчям» [8, с. 35]. Інерція інститутів виробництва знання є настільки великою, що анклав консервативної суспільствознавчої думки зберігають свою силу [81, с. 65], на тлі поновлення риторики соціологічного словника, що спирається на парадокси і оксюмори, пародіювання прецедентних текстів, що володіли раніше величезною силою привабливості. Так, в умовах

публічного декодування марксизму на рівні формальної побудови дискурсу склалася стійка практика – цілком достатньо замінити класову боротьбу боротьбою релігій, формаційний підхід – цивілізаційним, марксизм-ленінізм – культурологією, якщо не націоналістичною риторикою, як «стара шкіра» буде скинута і відбудеться звільнення від ідеологічних кайданів і стереотипів консервативного мислення [81, с. 73].

Одним з основних ресурсів відтворення традиційної = радянської для пострадянської соціології логіки концептуалізації стало активне залучення до процесів інтелектуальної творчості соціологів середнього і старшого покоління, в габітусі яких сформована від початку певна картина світу, що впливає на обрану методологію та способи теоретизування. У цьому випадку габітус соціолога генерує і структурує практики та уявлення так, що вони виявляються об'єктивно адаптованими до системи соціальних відносин, продуктом якої він є. На цьому ґрунтується ефект його гістерезису (відставання, запізнювання): деякий час після того, як соціальні відносини змінилися, науковець і раніше відтворює старі соціальні відносини, продуктом яких є його габітус. Це можливо в силу здатності габітусу являти собою продукт історії: він сам відтворює індивідуальні та колективні практики, згідно зі схемами, породженими історією, завдяки чому габітус обумовлює, активну присутність попереднього досвіду, що існує в кожному організмі у формі схем сприйняття, думок і дій. Інакше кажучи, габітус зберігає сталість у зміні, тим самим задаючи практикам властивості безперервності і впорядкованості [187, с. 65].

Разом з тим, другим вектором «перехідного періоду», що позначив практики концептуалізації у просторі пострадянської соціології, стала проголошена поліпарадигмальність і підвищена увага до західних соціологічних концепцій, на тлі запізнілої інституціалізації. З початком перебудови, гласності, плюралізації ідеологічного життя радянського суспільства, криза вітчизняної соціології стала очевидною. Почався поступовий «перехід» радянських соціологів від сприйняття марксистської

парадигми як «єдино вірної» до освоєння і використання різних соціологічних теорій і підходів, які циркулюють в сучасній світовій соціології, і до пошуку власних підходів – словом, перехід до легітимації поліпарадигмальності своєї професії [99]. Найактивніше впровадження запозичених концепцій відбувалося у дослідну практику молодих вчених у силу специфіки програми професійної освіти. Культурні форми, сконструйовані поза межами вітчизняної традиції, декларувалися як функціонально більш затребувані новим соціальним порядком [169, с. 5]. Але, оскільки соціологічні концепції – завжди породження багатовимірної структури інтелектуального виробництва, їх імпорт частіше обмежується формальним і автоматичним сприйняттям ідей. Правила концептуалізації, що лежать в основі запозичених дослідних практик, підсвідомо сприймаються як чужі і не вписуються у традиційний організаційний контекст [44, с. 127-134].

Таким чином, процеси так званої вестернізації соціологічного дискурсу були відзначені, у більшості випадків, як еклектичне сприйняття західних теорій у спробах прикласти їх до успішності вітчизняного транзиту, для підтвердження ефективності влади або ж до викриття її невдач (ефект патернірування). Недбале ставлення до вихідних методологічних формулювань, «всеїдність» у використанні різних підходів призвело до створення «неїстівних вінегретів», які лише сприяли профанації науки [159, с.10]. У результаті, виникла маса соціологічних робіт, що спираються не стільки на «реалії життя», скільки на «словесне конструювання» і «какофонію» [125, с. 87]. Прикладом такого роду є запропонована Л. Гречко концепція «периферійного» постмодернізму. Суть цього процесу полягає у спробах вітчизняних вчених екстраполяції ідей західних теоретиків постмодернізму (ядро) до особливостей вітчизняної культурної ситуації. Одночасно з цим, відсутність вростання цінностей, трансльованих постмодерном у вітчизняну соціокультурну матрицю, провокує однобічність соціологічного постмодернізму, що з повною підставою дає змогу кваліфікувати останній як «периферійний». «Аналіз постмодернізму в

термінах центру і периферії, – на думку автора концепції, – істотно прояснює нашу імпоротно-залежну позицію» [48, с. 170].

Отже, у якості наслідків дії зовнішніх трансформаційних факторів культурно-інституційному середовищі пострадянської соціології притаманні:

- інерція радянської системи організації науки (захоплення ключових позицій академічною номенклатурою, зацікавленої лише у збереженні свого становища, інструментальне ставлення влади до соціальних досліджень);
- низька інтенсивність інтелектуальної комунікації (відсутність систематичних дискусій між різними позиціями і школами);
- гальмування розвитку теоретичного компонента соціологічного знання, порівняно з більш «рентабельними» прикладними дослідженнями;
- імпорт з західної традиції у простір «правил гри» принципу «корисного знання» – свідчення поглиблення віртуалізації (бажаним продуктом на інтелектуальному ринку виявився симулякр соціології – доступне, зрозуміле «до кінця», яскраве за формою знання, що створює ілюзію доступної глибини і фундаментальності) [125, с. 88-89];
- внутрішній простір поля соціології є крихким, слабо інтегрованим утворенням. Основні діючі одиниці у цьому збірному утворенні – це соціологи – «індивідуали», соціологічні угруповання (найчастіше нечіткої структури), існуючі на базі освітніх, академічних та дослідницьких установ, і соціологічні угруповання «тусовочного» типу. Найбільш загальні ознаки, за якими наукове співтовариство пострадянської соціології може бути ідентифіковано — це спільне походження з радянського соціального та інтелектуального контексту, заглибленість, що триває, у цей контекст, т. б. у стійке радянське / пострадянське патернювання досвіду (у тому числі повсякденного досвіду номінально професійної роботи) [81, с. 47-48].

Зазначені зміни рівня соціальної практики у полі соціології, безсумнівно, спричинили трансформацію дискурсивної формації науки (на рівні формації об'єктів, формації модальностей висловлювання (положень

суб'єкта), формації концептів і формації стратегій (тематичних переваг)). У цьому випадку, звертаючись безпосереднього до предмета аналізу дисертаційного дослідження, зафіксуємо модули реконфігурації дискурсивних практик концептуалізації теорії соціального контролю у контексті пострадянської соціологічної традиції. У ролі емпіричного підтвердження отриманих висновків, служать результати авторського якісного дослідження монографій, виданих на території України та Росії у період 1991 – 2012 рр., а також змістовний аналіз авторефератів дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора або кандидата соціологічних наук, за вказаний часовий проміжок, щодо соціологічних проблем соціального контролю.

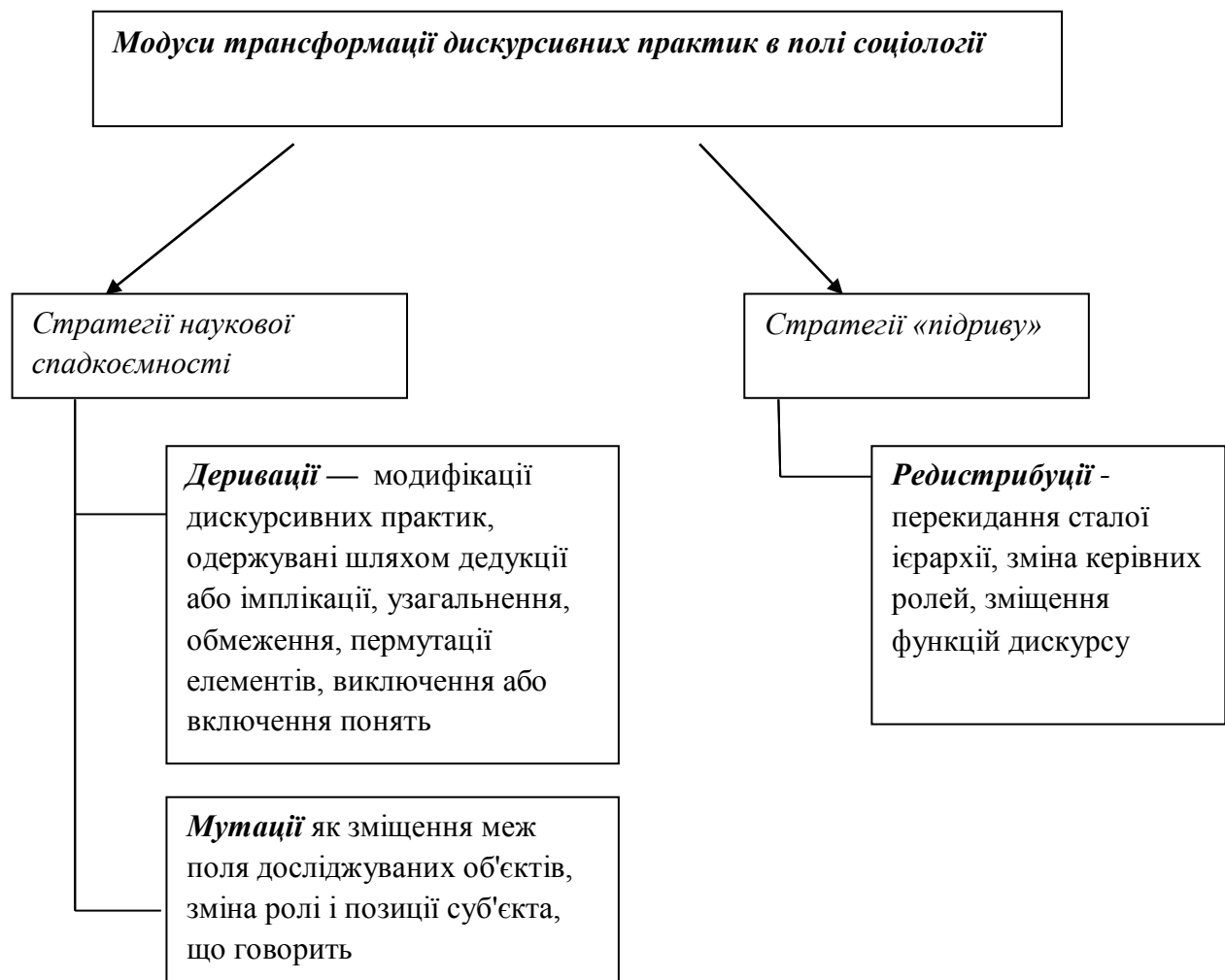

Рис 3.2. Модель трансформації дискурсивних практик у полі соціології

Стверджуючи аксіоматичність соціокультурної обумовленості дискурсивної сфери, посилаючись на теоретичні погляди П. Бурдьє і концепцію дискурсу М. Фуко, ми виділяємо дві стратегії можливих трансформацій правил інтелектуального виробництва у полі соціології (як результат адаптації дискурсу до змін соціального середовища) (див. рис. 3.2).

Механізми трансформації дискурсивних практик у рамках стратегії наукового наступництва, властивого, в першу чергу, домінуючим агентам поля, припускають реконфігурацію практик, коли дослідницькі стратегії, що сприймалися раніше як маргінальні, набувають статусу центральних в силу змін можливостей і статусу, що пропагандуються їхньою науковою школою у полі соціології, а також характеристик соціальної дійсності як об'єкта дослідження [185, с. 81-84]. Тобто, ці способи модифікації правил соціологічного дискурсу найбільш адаптивні і мають обмежений революційний потенціал. У цьому випадку, прихильність до встановленого порядку підтверджується завдяки тиражуванню теоретичних конструкцій, що відповідають офіційному науковому ідеалу завдяки інноваціям, що не виходять за рамки встановлених меж. Інакше кажучи, тактики оволодіння новою соціальною та науковою ситуацією у формі деривації і мутації дослідницьких практик можуть бути спрямовані на консервацію колишніх методологічних зразків [65, с. 76-77]. Подібна організація наукового порядку можлива завдяки успішній професійній соціалізації «новобранців» дискурсу, яка спрямована на відтворення традиції. Причина цього криється у механізмі передачі знань: оскільки основний акцент робиться на запам'ятовуванні способу дії [168, с. 210], то й «відмирання» змістовної частини дослідницької практики не заперечує можливості інерційного відтворення її форми.

Найрадикальнішим способом перетворення наукового порядку є редистрибуції, що мають відношення до стратегії «підриву» і спрямовані на корінні перетворення усталених правил соціологічного виробництва. До прояву подібних «аномалій», як правило, схильні «невдахи наукової соціалізації» – «засновники єретичного наукового порядку». Мета подібної

дослідницької стратегії – «повне переосмислення принципів наукової легітимності домінування». Як правило, «ті, що входять в поле», які відмовляються від намічених кар'єр, можуть «перемогти домінуючих у їхній власній грі» лише за умови додаткового залучення власне наукових інвестицій, не розраховуючи при цьому на значний прибуток [29].

Таким чином, у якості дослідницької гіпотези висувається положення про переважання процесів деривації і мутації дискурсивних практик, щодо концептуалізації соціального контролю у сучасній пострадянській соціології під впливом механізмів реконфігурації простору дискурсу і розширеного відтворення традиційних практичних схем з елементами еkleктичної транслокації, що обумовлено рівнем соціальної практики. Зауважимо, «переважання мутацій як форми рухливості простору правил концептуалізації закладено саме статусом соціологічного знання як культурного феномену» [44, с. 129-131]. Сфера культури найбільш інерційна, у результаті чого зміни відбуваються повільно, а колишні умови соціальних дій тривало зберігаються, навіть коли зміни вже відбуваються [189, с. 7].

Як показує якісний аналіз монографічних досліджень і авторефератів дисертацій, проблематика соціального контролю у сучасному пострадянському соціологічному дискурсі не є трендовою і продовжує зберігати статус швидше прикладного аспекту дослідження. Одночасно з цим помітно, розширення предметної області осмислення соціального контролю. Так, поряд з уже апробованими сферами аналізу: соціального контролю як інструменту соціального управління; соціального контролю як засобу подолання девіантних форм поведінки; соціального контролю як елемента громадської думки; ціннісно-нормативної складової соціального контролю, у дискурсивному просторі пострадянської соціології інтенсивно розробляються питання функціонування системи соціального контролю у контексті локальних і глобальних трансформаційних процесів. У межах «інноваційного» сегмента дослідження порушуються проблеми демократизації, побудови громадянського суспільства, маргіналізації

особистості (див. табл. В.3). Ситуація, що склалася, як свідчення деривації і мутації дослідницьких стратегій, може бути пояснена дією ресурсу надлишкової різноманітності тактик здійснення інституціоналізованого набору практик. Ті з них, які у контексті культури радянського суспільства оцінювалися як маргінальні або латентні, набувають у нових умовах домінуючого значення, потрапляючи у сферу легітимного. Одним з основних ресурсів рухливості дослідних практик у полі соціології виявляється обумовлена соціокультурним середовищем радянського суспільства багатовимірність простору дискурсу (як один з аспектів прояв дуплікації). Критика методологічних основ офіційного простору концептуалізації можлива на основі відтворення паралельних реальних практик соціологів. Нові правила дискурсу, таким чином, у будь-якому випадку містять у собі елемент традиційних схем [44, с. 132-133]. В зазначеному випадку, спрацьовує логіка визнання результату у соціології, що вимагає «нового» як фігуративного текстового зразка, а не як виявлення аномалії у попередніх тематичних концептуалізаціях. Інакше кажучи, текст повинен містити більш-менш видиму вказівку на новизну, виражену або у вигляді внутрішнього заголовка, або стилістично, у вигляді епатажу, скандалу, неприйняття «застарілого» або «традиційного».

Отже, внутрішнє культурно-інституційне середовище науки визнає за певними ролями і позиціями (роль «першовідкривача»; «піонера» у дослідницькій галузі, що раніше за інших опублікував науково значущі матеріали тощо) право на термінологічну новацію. Воно ж гарантує, що професійне товариство перед обличчям цієї новації «збереже солідарність» і після проведення «експертиз» за оцінкою вкладу конкретних осіб у розробку відповідної проблематики долучить запропоновані поняття, формулювання і дефініції у тезаурус дисципліни. Проте розрив з культурним взірцем здійснюється за допомогою дискурсивних засобів, приписаних знову ж культурною системою. Як зазначає Т. Галушко: «новий розрив з минулим

культурно найбільш традиційний якраз тоді, коли він найбільш радикальний» [39, с.115].

Тож в умовах мінливої соціальної динаміки, відмінною прикметою теоретичних конструкцій, що актуалізують тематику соціального контролю, є просування кризової парадигми. Відтак, подекуди віддаючи данину науковій моді, на рівні текстового аналізу обраних джерел, ми фіксуємо частий повтор характерних лексем – «крах», «катастрофа», «криза», «злам». Разом з активним використанням механізму гіперболізації, позначеного метафорами «тотальний», «широкомасштабний», «кардинальний» тощо. Тактика повтору і орієнтації, що стигматизується на рівні лінгвістичної організації тексту (передбачає не лише повторення певних кліше, але і стереотипізацію синтаксичного рівня), реалізує себе у вигляді нагнітання, багаторазового повторення окремих словоформ і високої сконцентрованості повторюваних граматичних конструкцій [103, с. 26-27]. Це дає змогу говорити про аналізований текст як про сугестивний. Такий текст спрямований на формування «кризової» установки сприйняття соціальної реальності (що обумовлено рівнем соціальної практики): «трансформація, пережита українським суспільством на зламі епох, носить тотальний характер, охоплюючи не лише сферу економічних і політичних відносин, але істотно модернізуючи всю систему соціальних відносин, цінності й життєві орієнтири людей»; «всі найбільш яскраві події ХХ сторіччя, так чи інакше, пов'язані з крахом суспільної соціалістичної системи»; «сучасна криза в Україні – широкомасштабна, але всі її аспекти безпосередньо пов'язані з головним фактором – кризою системи соціального контролю» (див. табл. В.4.).

Визнаючи факт «кризовості», поряд з обґрунтуванням актуальності вивчення соціального контролю в умовах «корінних» перетворень соціального цілого, концептуалізація моделі соціального контролю здійснюється крізь призму аналізу «нових соціальних реалій». У якості атрибутивних елементів останніх дослідники розглядають процеси

глобалізації, демократизації суспільних відносин, модернізації, побудови громадянського суспільства, всілякі особистісні деформації. Показовим у цьому плані є одна з перших монографій в українській соціології, присвячена безпосередньо проблематиці соціального контролю, Бойко Н. «Соціальний контроль і демократизація суспільства» (2007 р), в якій автор на основі здійсненого теоретичного та емпіричного синтезу розглядає особливості реалізації соціального контролю в сучасному українському суспільстві [25], а також робота Суліми Є. «Глобальний соціальний порядок постіндустріалізму» (2004) [157]. У рамках концептуальної легітимації «нових» соціальних реалій, загалом, вченими обґрунтовується вплив на демократизацію соціального контролю глобалізаційних процесів, що характеризують сучасні світові тенденції розвитку, а також аналізується особистісний фактор демократизації соціального контролю.

Теоретична рефлексія навколо концептуального оформлення соціального контролю в умовах зміненої «соціальної кон'юнктури» характерна і для російської соціології. На рівні захищених робіт звертають на себе увагу праці Новикова А. «Соціальний контроль в умовах трансформації російського суспільства» (2000), Абакумова С. «Розвиток громадянського суспільства як фактор оптимізації соціального контролю над діяльністю держави в умовах глобалізації» (2006), Мангушевої Т. «Соціальний контроль організації в умовах демократизації управлінських відносин» (2006). Відтак, домінуючою тенденцією у виробництві дискурсивних практик концептуалізації соціального контролю в сучасній пострадянській соціології є фіксація якісних параметрів трансформації соціального цілого в період змін та кризових явищ у суспільстві: «демократизація соціальних відносин, становлення громадянського суспільства підвищує значущість соціального контролю суспільства, його соціальних інститутів, а, отже, кожної особистості за діяльністю держави»; «формування громадянського суспільства і правової держави в умовах радикальної трансформації суспільства вимагають посилення соціального контролю за діяльністю

органів влади і управління»; «вдосконалення інститутів громадянського суспільства в інтересах соціального контролю над діяльністю влади в умовах глобалізації є першорядним завданням для забезпечення безпеки держави» (див. табл. В.4).

Тож як показує аналіз, простір нових теоретичних розробок теорії соціального контролю обмежується концептуалізацією специфічних соціальних явищ пострадянського етапу розвитку суспільства на тлі відсутності переконливих свідчень зміни методологічної позиції їх сприйняття. «Відданість» напрацьованим схемам підтверджується показником інтертекстуальності досліджуваних масивів. Досить стабільним є індекс цитування «радянських» джерел або з позиції наступництва інтелектуальної традиції, або ж у форматі критичного огляду. У цьому випадку, радянські інтертекстуальні фрагменти, що актуалізують радянську міфологію, можуть служити фоном, базою позначення смислів формування нової постперебудовної міфології. Найчастіше таке інодискурсивне включення вводиться у формі мовної гри, побудованої на ефекті паронімічної або омонімічної атракції [142]. Беручи за основу викладене, ми підтверджуємо наявність у вітчизняному соціологічному дискурсі «активних «радянських» вкраплень». У результаті, утворюється деякий колаж образів: риторики радянської офіційної мови, образів «дозволеного вільнодумства» епохи радянської і мовних маркерів «нової ментальності» [130].

На тлі активного впровадження «барвистих інтелектуальних наліпок», як свідчення пострадянської ейфорії, щодо легітимних практик концептуалізації соціального контролю, практично незмінним залишається об'єктно-предметний простір досліджень. Значне місце в концептуальному «оформленні» теорії соціального контролю в сучасній пострадянській соціології приділяється вивченню «улюбленої» для радянської соціології проблематики громадської думки. Остання розглядається з позиції соціоконтролюючої діяльності як суб'єкт взаємодії з органами влади в умовах «демократичних» перетворень: «невід'ємною рисою демократії і

найважливішим показником її розвитку є гарантована участь громадської думки у здійсненні влади»; «аналіз соціального контексту функціонування громадської думки в умовах панування посттоталітарної політичної культури, недосконалості нормативно-правової системи регуляції відношень між громадською думкою та органами влади дає змогу розглядати громадську думку з точки зору регулятивно-контролюючого змісту» (див. табл. В.4).

Як доказ мутації інтелектуальних стратегій в полі сучасної пострадянської соціології, висуваються досить «сталі» сегменти аналізу соціального контролю. Вагоме місце займає дослідження девіантної поведінки. У цьому випадку поняття «девіантна» було легітимізовано у вільному від ідеологічного клішування науковому дискурсі. То ж, «нові» дослідницькі практики не були інновацією в повному розумінні, а проявлялися як продукт реконфігурації: маргінальний простір соціологічного дискурсу в багатьох аспектах знаходив легальний статус. У цьому сенсі відбулося прищеплення «інституціонального» простору соціології, але в контексті інституційної спадкоємності.

Значне поширення отримує діяльність, сформованої ще в радянські часи Санкт-Петербурзької школи девіантології на чолі з Я. Гілінським, якого по праву вважають батьком-засновником соціології девіантної поведінки та соціального контролю в Росії. Варто відзначити контрпродуктивність у вивченні механізмів соціального контролю крізь призму аналізу девіацій саме серед російських соціологів, представлених працями Я. Гілінського, І. Гурвича, Т. Шипунової, І. Грошевої, В.В. Гольберта. У межах девіантологічних досліджень привертає увагу авторська концепція рестриктивно соціального контролю російського соціолога Ю. Комлева. Не виходячи за межі структурно-функціонального аналізу (як стійкої методологічної платформи, що займає домінуюче положення в пострадянському соціологічному дискурсі), соціальний контроль розглядається як «механізм стримування», що існує на трьох рівнях:

інституційному, груповому та особистісному [84]. Щодо захищених кваліфікованих робіт помітно значну питому перевагу серед представників Росії. На тлі великого арсеналу російських дисертацій останнього десятиліття присвячених розробці теоретичних і прикладних аспектів соціального контролю в ракурсі соціології девіантної поведінки (Бжассо А. Соціальний контроль злочинності неповнолітніх в сучасній Росії "(2001), Костильова Є. Соціальний контроль наркотизму в загальноосвітній школі (2001), Горячева Н. Соціальний контроль алковживання: порівняльний аналіз і перспективи для Росії (2003), Туриянский І. Соціальний контроль підлітково-молодіжної делінквенції (2004), Головізніна М. Соціальний контроль протиправної поведінки неповнолітніх у пенітенціарній установі (2005), Яковлєва А. Соціальний контроль проституції в сучасній Росії: На прикладі Санкт-Петербурга (2005), Зізіашвілі І. Превенція девіантної поведінки як форма соціального контролю: регіональний аспект (2006), Лиходій О. Девіантна поведінка і соціальний контроль: на прикладі волоцюства та жебрацтва в Росії (2006), Сулейманова С. Делінквентна поведінка підлітків у сучасному російському суспільстві: фактори і соціальний контроль (2006), Андрухов В. Структурні рівні контролю та протидії молодіжної злочинності в сучасній Росії та регіоні (2009), Мкртумова І. Девіації в сучасних соціальних інститутах: особливості соціального конструювання (2010), Бондар Д. Соціальний контроль російської організованої злочинності: соціологічний аналіз (2011), Вехов І. Екстремізм в сучасній Росії: механізм відтворення і заходи соціального контролю (2011), Воробйова А. Соціальний контроль як фактор підвищення ефективності діяльності поліції (на прикладі Московської області) (2013)), досить атомарними виглядають дослідження українських вчених, причому показово, що концепт «соціальний контроль» не фігурує навіть у заголовках робіт (Демічева А. Проблеми девіантної поведінки молоді в умовах трансформації сучасного українського суспільства (1998), Лазаренко У. Наркоситуація в Україні і девіантна поведінка молоді (2002), Бесєдін А. Дисфункціональна сім'я як чинник девіантної поведінки

неповнолітніх (2002), Кучерявенко Л. Детермінація і специфіка девіантної поведінки підлітків в умовах промислового регіону (на прикладі Криворізького регіону) (2008),). Подібна «непопулярність» девіантологічної проблематики і соціального контролю в українській соціології, на наш погляд, може бути проінтерпретована з позиції «незапитаності» такого роду досліджень державою (низький ступінь фінансування сегмента поряд з більш вигідними електоральними, маркетинговими опитуваннями), а також традиційно успадкованою специфікою «обходження гострих кутів», щільно вкоріненої в імпліцитному знанні соціологів.

Разом з переважно міждисциплінарним вивченням соціального контролю (що призводить найчастіше до юридичного крену як в термінології і визначеннях, так і в структурі наукового напрямку) і статистичним аналізом різних форм прояву девіації в межах зазначеного напрямку, склалися досить чіткі патерни концептуалізації соціального контролю з позиції нормативістського підходу: «соціальний контроль – механізм самоорганізації (саморегуляції) і самозбереження суспільства шляхом встановлення та підтримання в цьому суспільстві нормативного порядку, усунення або нейтралізації, або мінімізації нормопорушуючої (девіантної) поведінки; соціальний контроль – це процес протидії кримінально-правових органів держави і соціалізуючих колективів суспільно небезпечній поведінці; соціальний контроль – це не кримінальний, а конвенціональний контроль, протидія соціалізуючих колективів девіантності», «соціальний контроль становить собою стійку систему взаємодії суб'єктів та об'єктів соціального контролю різних типів і рівнів, що забезпечує соціальну регуляцію діяльності людей за допомогою співвіднесення норм, принципів і стандартів діяльності з реальною поведінкою, а також застосування заходів впливу у разі їх невідповідності» (див. табл. В.4) тощо.

Домінування процесів деривації і мутації в пострадянському соціологічному дискурсі підтверджується розширенням традиційних практичних схем концептуалізації соціального контролю крізь призму

аналізу соціального управління. Соціальний контроль як елемент соціально управлінської діяльності визначається як: «спрямований управлінський вплив суб'єкта на об'єкт, що здійснюється в межах соціальних відносин з метою реалізації суб'єктом власних інтересів за допомогою формування у членів суспільства бажаних моделей поведінки, світосприйняття та моральних орієнтирів»; реалізація прав громадян на управління державою, метою яких є вдосконалення діяльності органів державної влади або законодавства., «комплекс управлінських заходів, спрямованих на вирішення природних і соціальних протиріч, їх подолання, «зняття» напруженості, конфліктності або кризових станів системи з метою підвищення стійкості тієї чи іншої керованої системи; «в структурі соціального управління соціальний контроль виступає як форма керівництва та управління, компонент керованої системи, керований процес, а також як функція управління» (див. табл. В.4).

Відтак, щодо концептуалізації соціального контролю в сучасному пострадянському соціологічному дискурсі зберігається орієнтація на адаптивність – використання в своїх інтересах існуючих «правил гри», пошуку зручних поведінкових ніш нормативної системи. То ж, з позиції того ж управлінського підходу соціальний контроль розглядається як елемент регулювання трудових відносин в умовах ринкової економіки (напр., Веденєєва М. Праця як об'єкт соціального контролю в умовах формування ринкової економіки (2000)). Підтвердженням трансформації дискурсивних практик у формі зміни фокусу соціологічного аналізу соціального контролю виступає і переміщення дослідницького інтересу до тих явищ, які в радянському проблемному полі мали статус локальних та альтернативних. Згідно з результатами аналізу джерел, з початком пострадянського періоду в центр простору легітимної концептуалізації потрапили такі проблеми, як дослідження ролі та функцій засобів масової інформації, впливу релігійного чинника на здійснення соціоконтролюючої діяльності, специфіки реалізації ідеологічного компоненту соціального контролю (напр. Шкурко А. Соціальний контроль в інформаційному суспільстві (2004), Петрова Н.

Соціальний контроль над деструктивною діяльністю нових релігійних організацій (2006), Міщенко М. Ідеологія, соціальна міфологія та трансформаційні процеси в українському суспільстві (2006), Хагуров Т. Дисфункції процесів соціалізації та соціального контролю в умовах експансії масової споживчої культури (2007), Солодовников М. Цензура як механізм соціального контролю: соціологічний аналіз (2011), Войналовія В., Єленський В. Кірюшко М., Кочан Н., Рубльова Н. Релігійний чинник у процесах націє- та державотворення: досвід сучасної України (2012)).

Як показують результати проведеного авторського дослідження, наслідком названих тенденцій трансформації дискурсивних практик в полі пострадянської соціології, стала часткова зміна понятійної сітки і концептуальне освоєння «нових» явищ постперебудовної реальності, зрушення до багатополюсного конструювання феномену соціального контролю. Цей факт, з точки зору запропонованої нами методологічної позиції, може бути обґрунтований обмеженням потенціалом ресурсу рухливості структурних обмежень концептуалізації в умовах змін рівня соціальної практики, спрямованих на відтворення структуруючих соціологічний дискурс елементів традиційного соціокультурного контексту у формі культурних інверсій [97, с. 26]. Поряд з означеними особливостями, ми закономірно відзначаємо поширення практики імпорту концепцій у вітчизняній соціології на сприятливому фоні запізнілої інституціоналізації (оскільки однією з форм трансформації таких культурних феноменів, як соціологічна концептуалізація є запозичення). 90-ті рр. визначають як десятиліття масового «учнівства» вітчизняних дослідників, що спровокувало оформлення концептуальної залежності вітчизняної соціології [52, с.17]. Відтак, у семантиці дискурсу щодо проблематики соціального контролю в полі пострадянської соціології спостерігаються вкраплення «мейн-стріму» західного соціологічного теоретизування – постмодернізму. Показовими, у цьому випадку, є праці пострадянських науковців, у межах яких відбувається аналіз соціального контролю крізь призму дослідження споживчих практик,

візуальної культури, інформаційних технологій. Не можна не згадати зростаючу популярність в середовищі пострадянських соціологів синергетичного підходу. Базуючись на основних постулатах останнього, в концептуальне аранжування поняття «соціальний контроль» потрапляють характерні лексеми – «хаос», «флуктуація», «біфуркація» тощо.

У той же час специфіка пострадянського варіанту постмодерністської концептуалізації, на думку Н. Маньковської, лежить у генезі самого розвитку ідей. У західній культурній традиції постмодерн виник як епоха, що прийшла «після модерну», специфічна ж особливість вітчизняної ситуації – це виникнення постмодернізму «після соцреалізму» [107, с. 293]. У результаті «деконструкція», «смерть автора», «бриколаж», «інтертекстуальність», «подвійне кодування», «метанаративи», «симулякри», «ризومي» починають сприйматися вітчизняними дослідниками як неминучі метафори сучасного наукового дискурсу, як новий тип якихось «дослідницьких симулякрів», без прив'язування до пострадянського соціокультурного контексту. В основі подібного «периферійного» постмодернізму лежить бажання вписати пострадянський постмодернізм в загальносвітовий «постмодерний» контекст («чим ми гірші за інших») і показати його безумовну своєрідність («у нас свій, особливий шлях»). Наслідком такого підходу є подібна композиція праць: як правило, перша половина наукової праці присвячена характеристиці відмінних особливостей західного постмодернізму, друга – «примірюванню» пострадянського постмодернізму до західного стандарту (іноді з «обрубанням» зайвого) [55].

Підсумовуючи, зазначимо, згідно з методологічною оптикою нашого дослідження, соціально-конструктивістська природа соціологічного знання передбачає якісні зміни у змісті концептуалізації як результат фундаментальних трансформацій рівня соціальної практики. У зв'язку з цим, фіксована інституційна структура пострадянського суспільства, родовою ознакою якого є дуплікація соціальності, породжує характерні риси постперебудовного соціологічного дискурсу, а саме співіснування:

«напрацьованих» типізованих і рутинізованих способів організації наукового виробництва в межах радянської соціокультурної матриці та демонстративна відмова від «монотилізму» на користь ідеологічного плюралізму.

У контексті змін, що відбулися домінуючими механізмами реконфігурації дискурсивних практик виявилися деривації і мутації, спрямовані на розширене відтворення дослідницьких стратегій радянської традиції з елементами еkleктичної транслокації. Головним ресурсом теоретичного осмислення феномену соціального контролю у пострадянській соціології стає зміна фокусу соціологічного аналізу соціальної реальності в площину дослідження епіфеноменів пострадянського соціуму. У підсумку, з одного боку, на рівні топіки і риторики соціологічного аналізу артикулюються раніше позначені аспекти дослідження соціального контролю – як інструменту соціального управління; як засобу подолання девіантних форм поведінки; як елемента громадської думки; ціннісно-нормативної складової соціального контролю. З іншого боку, в дискурсивному просторі пострадянської соціології інтенсивно розробляються питання функціонування системи соціального контролю в контексті локальних і глобальних трансформаційних процесів. У межах «інноваційного» сегмента дослідження порушуються проблеми демократизації, побудови громадянського суспільства, маргіналізації особистості. Одночасно з цим, теоретична рефлексія навколо феномену соціального контролю, як правило, обмежується концептуалізацією специфічних соціальних явищ постперебудовного етапу розвитку суспільства на тлі відсутності переконливих свідчень зміни методологічної позиції їх сприйняття.

Висновки до розділу 3

У дисертаційному дослідженні, ми базуємося на визнанні факту, що соціологічна концептуалізація постає як соціальний конструкт, втілений у соціокультурних процесах організації та трансформації дискурсивних

практик. Тож аналіз соціального контролю як дискурсивного концепту в межах пострадянської соціологічної культури, в першу чергу, передбачає апеляцію до соціокультурної ситуації, яка будучи об'єктивованою в дослідницьких стратегіях, визначає код наукових концептуалізацій.

Виходячи з вищезазначеного, доцільно відмітити, що соціокультурна ситуація радянського суспільства заклала стійкі підстави вітчизняної традиції соціологічної концептуалізації соціального контролю в полі соціології. Специфічною структурною рисою стала неповна інституціоналізація і регуляція цього процесу зовнішніми соціокультурними факторами. Параметрами легітимності практик стали ідеологічна лояльність досліджень, конструювання теорії соціального контролю відповідно до нормативного ідеологічного канону. Отже, в межах «дозволених» виявилися проблеми ціннісно-нормативного свідомості, громадської думки, соціального управління і проблем дисципліни в різних сферах суспільного життя. Аналіз зазначених сфер і визначив логіку концептуалізації соціального контролю в контексті радянської соціологічної науки. У той же час дуплікація простору соціологічного дискурсу, що стала іманентною рисою соціальних практик, об'єктивувалася в «розмиванні» правил наукової творчості, що дало змогу розширити легітимне поле концептуального аналізу соціального контролю за рахунок імпорту західних соціологічних концепцій, під приводом аналітичної рефлексії критикованого матеріалу.

Розширене відтворення, закладених на етапі «первинної» інституціоналізації, параметрів інтелектуального виробництва в умовах пострадянських трансформацій та «вторинної» інституціоналізації соціологічного дискурсу, прийняло форму захисної реакції в контексті конструювання пострадянським соціологічним співтовариством власної ідентичності. Як результат, природний ефект гістерезиса габітусу породив прихильність до старої інституціональної системи і в полі соціології. Основним ресурсом трансформації дослідницьких практик, що визначив їх якість, виявився продукт функціонування радянського поля соціології –

дуплікація простору дискурсу, внутрішні структурні протиріччя. У підсумку, в контексті аналізу нової соціальної ситуації фіксується дія традиційних для радянської соціології практик інтерпретації явищ дійсності, в тому числі й соціального контролю. Домінуючими механізмами реконфігурації дискурсивних практик щодо концептуалізації соціального контролю виявилися деривації і мутації спрямовані на розширене відтворення дослідницьких стратегій радянської традиції. Додатковими потенційними джерелами зміни змістовного наповнення концепту «соціальний контроль» в контексті пострадянського соціологічного дискурсу виступили: поглиблена практика імпорту концепцій у вигляді еkleктичної транслокації і «периферійного» постмодернізму, а також концептуальне освоєння нових явищ постперебудовного суспільства.

ВИСНОВКИ

У ході дисертаційного дослідження було реалізовано його основну мету, що полягала у розв'язанні важливого наукового завдання, а саме в розробці методології аналізу процесів концептуалізації соціального контролю як об'єкта соціологічного теоретизування в контексті соціодинаміки. Методологічно рішення такої дослідницької проблеми, як виявлення внутрішніх і зовнішніх джерел категоріального транзиту соціологічних концептів, полягає в аналізі соціологічного знання як культурно обумовленого феномена. Подібний підхід спрямований на саморефлексію простору соціологічного дискурсу і в якості предмета дослідження передбачає вивчення взаємодії структурних елементів, що продукуються всією сукупністю соціальних і культурних процесів, та дозволяють зрозуміти логіку інтелектуального виробництва.

Отже, реалізація мети дає змогу зробити наступні висновки:

1. На підставі визнання факту контекстуальності соціологічного знання було встановлено доцільність застосування до дослідження простору соціологічного теоретизування поняття «влада дискурсу». Запропонований нами методологічний підхід, надає можливість відмовитися від визначення соціології як сфери, що підкорюється внутрішнім іманентним законам, і наукового співтовариства, що має на меті «чисту істину». Навпаки соціологічний дискурс, як і будь-який науковий дискурс, визначається як поле силової боротьби за право визначення об'єктів соціального тіла. У результаті соціологічне знання розуміється нами як дискурсивна практика, як певне поле координації та субординації висловлювань, де виникають, визначаються, змінюються і використовуються поняття.

У ході аналізу виявлено, що соціологічному дискурсу як простору репрезентації влади дискурсу, об'єктивно притаманні такі системоутворюючі ознаки, як статусно-кваліфіковані учасники, локалізований хронотоп,

конвенціонально обумовлена мета, ритуально зафіксовані цінності, інтенціонально «закріплені» стратегії (послідовності мовних дій в типових ситуаціях). В результаті соціологічна теорія постає в якості чітко обумовленого арсеналу прецедентних феноменів (імен, висловлювань, текстів і ситуацій). Відтак, соціологічний дискурс є системою суджень про соціальну дійсність, побудованою за специфічними правилами і вироблену в рамках історично сформованих об'єктивних і суб'єктивних структур соціологічного виробництва.

2. У результаті синтезу ідей конструктивізму та елементів соціокультурного підходу, теорії дискурсу М. Фуко, поля науки П. Бурдьє розроблено методологічну схему аналізу процесів конструювання теорії соціального контролю в соціологічному дискурсі. У контексті запропонованої аналітичної рамки показано, що правила концептуалізації породжуються як внутрішньою логікою функціонування поля соціологічного виробництва, так і значно ширшим соціокультурним контекстом. У цьому випадку, говорячи про «проблематизацію» соціального контролю в рамках соціологічного дискурсу, йдеться про соціокультурні передумови, що актуалізують сферу соціальної предметності, сутність, зміст і культурний статус якої виявляється предметом наукової рефлексії.

Отже, концепт «соціальний контроль» можливо інтерпретувати як інтелектуальний конструкт, змістовне наповнення та вектори категоріального транзиту якого визначаються конкретними соціокультурними реаліями і актуальною методологічною ситуацією в просторі наукового пізнання.

3. У контексті запропонованої методологічної схеми дисертаційного дослідження було визначено, що факт наукової проблематизації соціального контролю у класичній соціології є похідним від соціокультурної динаміки суспільства, пов'язаної з фіксованим переходом від традиційного до модернового світосприйняття. Відповідно, конструювання теорії соціального контролю в класичному соціологічному дискурсі підпорядковане завданню

виправдання легітимності влади в індустріальному суспільстві і базується на принципах класичної методології наукового пізнання.

Тож в результаті аналізу процесів концептуалізації в соціології аж до середини XX століття, ми виявили конкретні дискурсивні практики, що лежать в основі конструювання теорії соціального контролю. По-перше, *соціальний контроль розглядається як механізм подолання «ненормального»*. Теорія соціального контролю в класичному соціологічному теоретизуванні конструюється як складова частина теорії девіантної поведінки, яка вивчає механізми, які протидіють процесам девіантної поведінки. У результаті легітимації дихотомії «норма – патологія», утверджується розуміння соціального контролю як сукупності засобів і методів впливу суспільства на небажані форми поведінки з метою їх мінімізації. По-друге, *соціалізація визначається як ключовий елемент в ефективному функціонуванні системи соціального контролю*. У класичній теорії соціального контролю соціалізація – встановлений та відрегульований соціальний механізм трансляції соціокультурного досвіду, що забезпечує «входження» індивіда в соціум і підтримку структурної стабільності. По-третє, *соціальний контроль як система норм і санкцій, що реалізується за допомогою примусу і пригнічування*. Беручи за основу зазначені дискурсивні практики, соціальний контроль, можливо інтерпретувати як набір зразків поведінки, за допомогою якого соціальна система забезпечує примусове підпорядкування членів суспільства певним нормативам і, відповідно, служить досягненню та підтриманню стабільності соціального цілого.

У результаті, було доведено, що класична соціологія в якості основних об'єктів соціологічної інтерпретації соціального контролю запроваджує поняття «норми» - «відхилення» і співвіднесені з ними поняття «влада», «порядок», «примус», «патологія» та інші, конструюючи ряд ідентифікаційних ознак, що визначають тезаурус класичного соціологічного теоретизування.

4. Соціологічне знання як реальний культурний феномен – це набір понятійних засобів для вираження та аналізу тих типів соціальної організації, що відповідають дійсній культурній ситуації. У контексті сформованого методологічного транзиту, що охопив всю сферу новітнього соціологічного теоретизування, виникло потужне інтелектуальне занепокоєння, що потребує нових методологічних стратегій осмислення процесуальної реальності і, відповідно, що перетворює звичні поняття, у тому числі і поняття соціального контролю.

Відтак, наукова рефлексія процесів концептуалізації соціального контролю у соціологічному дискурсі в рамках основних парадигмальних напрямків, включених в контекст новітнього теоретизування фактично репрезентує суспільство постмодерну / «плинної сучасності», дає змогу нам зафіксувати ряд легітимних дискурсивних практик, що є підвалинами конструювання сучасної теорії соціального контролю. По-перше, *визнання нівелювання соціалізаційного механізму як засобу реалізації соціального контролю*. Домінантою соціальної регуляції в умовах суспільства постмодерну вже не є засвоєння групових цінностей, норм поведінки, тому соціалізація втрачає своє значення. Відмова від соціального досвіду, «неприв'язаність» до стійких соціальних стандартів забезпечує індивіду рухливість, свободу вибору траєкторії розвитку, при цьому традиційний соціальний досвід освоюється ним фрагментарно, несистемно, ситуативно і поверхово. По-друге, соціологи фіксують зняття *дихотомії норма / патологія*. Дискурсивний простір сучасного соціологічного теоретизування все більше заповнює уява про нелінійний і програмно аструктурний спосіб організації цілісності. У контексті постмодерністської соціологічної традиції соціальна реальність розглядається як позбавлена будь-якого порядку і певних норм, тому дихотомія норма / патологія втрачає свій сенс. По-третє, *соціальний контроль як влада «образу», «симулякра», «символу»*. Соціологічна рефлексія, що представляє знання про сучасну культуру, претендує на статус «онтології візуального». У зв'язку з цим проблематика

соціального контролю в контексті новітніх соціологічних теорій заснована на актуалізації глибинних досліджень візуалізації, як культурного феномена. У цьому випадку мається на увазі, що остання нівелюючи і руйнуючи структури традиційного соціального порядку, формує свій простір «інституційних» основ, перебуваючи в якому індивід віддалений, або зовсім ізольований від реальних інститутів соціалізації.

Таким чином, в рамках дисертаційного дослідження, було зафіксовано реконфігурацію контекстів проблематизації соціального контролю в соціологічному дискурсі у відповідь на зміни актуального культурного фону. Із соціологічного дискурсу зникли досить «репрезентативні» для класичної теорії поняття «системи», «девіанта», «норми», «патології», «примусу» і тощо. При цьому інтерпретація соціального контролю здійснюється в конотації з науковими референціями - *«спокуси», «бажання», «символу», «симулякра», «завуальованого впливу», гри* тощо.

5. Пострадянський соціологічний дискурс є системою інтелектуальної субкультури з характерною епістемологією і аксіологією, що склалася під впливом історичних змін, які задають параметри конструювання коду соціологічної концептуалізації. Відтак, «реконцептуалізація» теорії соціального контролю в контексті вітчизняної соціологічної традиції апелює до «радянського минулого». Відповідно, з точки зору методологічної оптики нашого дослідження, риторика соціологічного дискурсу щодо теоретичного осмислення феномена соціального контролю в умовах радянського соціуму передбачає аналіз соціокультурної специфіки останнього. До числа процесів зовнішнього культурного оточення, інтеріоризованих у полі соціології, відноситься тотальна ідеологізованість всіх сфер життя, що породжує, з одного боку, моностилізм, а з іншого – дуплікацію простору опредмечування практик, пластичність і багаторівневість диспозицій. Продуктами цих процесів стало «застигання» теоретико-методологічного ядра радянського легітимного соціологічного дискурсу і його замкнутість на вузькому колі

проблем, які декларуються як соціально актуальні на тлі розмитості і латентності правил концептуалізації.

В результаті було виявлено, що проблематика соціального контролю була інкорпорована в дослідний арсенал радянської науки, здебільшого через призму аналізу: соціальних норм і цінностей як інструментів соціального регулювання; управління як необхідної умови організації суспільного життя; виховання як фактору формування соціально-компетентної особистості; свободи і необхідності в процесі розвитку суспільства; контролю, як важеля викорінення антисуспільної поведінки. Легітимна концептуалізація в умовах наукової ізоляції також передбачала можливість імпорту західних соціологічних концепцій через рефлексію матеріалу, що критикується, з метою протиставлення соціалістичній дійсності реальності капіталістичній, що знайшло своє відображення в досить чітких дискурсивних практиках, які конституюють теоретичну модель аналізованого явища. Загалом, дослідження соціального контролю в радянській соціології було спрямовано на конструювання ідеологічно лояльного образу реальності засобами концептуалізації, що фіксує успіхи комуністичного будівництва.

6. Конструювання відповідних вузлових соціологічних концептів підпорядковане контролюючій силі дискурсивної формації суспільства, специфіка якої визначається модусом соціокультурних змін. У ситуації посткомуністичних трансформацій, що характеризуються якісним перетворенням соціетального та культурного полотна, відбувається реконфігурація дискурсивного поля соціології та зміна параметрів соціологічної концептуалізації. Відтак, визначаючи якість соціокультурних процесів, що трансформують підстави і практики концептуалізації соціального контролю в пострадянській соціології, ми визнаємо домінуючою їх формою мутації і деривації. Ці методи модифікації правил соціологічного дискурсу найбільш адаптивні і мають обмежений революційний потенціал. Прихильність до встановленого порядку підтверджується завдяки тиражуванню теоретичних конструкцій, які відповідають офіційному

науковому ідеалу завдяки інноваціям, що не виходять за рамки встановлених меж. Тобто, стратегії оволодіння новою соціальною та науковою ситуацією у формі деривації і мутації дослідних практик спрямовані на консервацію колишніх методологічних зразків. Серед ресурсів стійкості підстав для концептуалізації в умовах соціокультурних змін – надмірна різноманітність реальних стратегій здійснення правил дискурсу як наслідок традиційної дуплікації простору дискурсу, ефект гістерезиса габітусу дослідників, іманентна прихильність до звичного інституційному порядку, недостатність бази трансформацій. У той час як, ресурс рухливості структурних обмежень концептуалізації представлений, на наш погляд, інтенсифікацією процесів інституціоналізації соціологічного дискурсу, позначенням тенденції до автономізації поля соціології, трансформацією форм зовнішнього структурного тиску.

У результаті, головним джерелом теоретичного осмислення феномену соціального контролю в пострадянській соціології стає зміна фокусу соціологічного аналізу соціальної реальності в площину дослідження епіфеноменів пострадянського соціуму. З одного боку, на рівні топіки і риторики соціологічного аналізу артикуються раніше означені аспекти дослідження соціального контролю – як інструмента соціального управління; як засобу подолання девіантних форм поведінки; як елемента громадської думки; ціннісно-нормативної складової соціального контролю. З іншого боку, в дискурсивному просторі пострадянської соціології інтенсивно розробляються питання функціонування системи соціального контролю у контексті локальних і глобальних трансформаційних процесів. В рамках «інноваційного» сегмента дослідження порушуються проблеми демократизації, побудови громадянського суспільства, маргіналізації особистості.

Таким чином, ми відзначаємо, що соціологічна рефлексія навколо феномена соціального контролю, у пострадянській соціології здійснюється в межах стратегії наукової спадкоємності радянської традиції, у вигляді

мутації і деривації дискурсивних практик, і обмежується концептуалізацією специфічних соціальних явищ постперебудовного етапу розвитку суспільства на тлі відсутності переконливих свідчень зміни методологічної позиції їх сприйняття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Американская социологическая мысль / [под. ред. В. Добренкова]. – М. : Международный ун-т бизнеса и управления, 1996. – 560 с.
2. Американская социология: перспективы, проблемы, методы / [под. ред. Г. Осипова]. – М., 1972. – 390 с.
3. Антонович И. Капитализм и социальный контроль (критика теории и практики социального контроля в буржуазной социологии) / И. Антонович – М., 1978. – 184 с.
4. Арнасон Й. Коммунизм и модерн / Й. Арнасон // Социологический журнал. – 2011. – №1. – С. 10-36.
5. Ахиезер А. Социокультурная динамика России / А. Ахиезер // Полис. – 1991. – № 5. – С. 51-64.
6. Бабенко С. Сравнительный социологический анализ посткоммунистических трансформационных процессов (программа магистерского курса) / С. Бабенко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2007. – № 4. – С. 180-201.
7. Барт Р. Избранные работы : Семиотика. Поэтика / Р. Барт. – М. : Прогресс : Универс, 1994. – 616 с.
8. Батыгин Г. «Социальные учения» в условиях кризиса» / Г. Батыгин // Социальные науки в постсоветской России. – М. : Академический проект, 2005. – 416 с.
9. Бейсенова Г. Философия образования М. Фуко как проекция концепции власти–образования / Г. Бейсенова // Образование и насилие. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. гос. ун-та, 2004. – С. 212-226.
10. Беккер Г. Современная социологическая теория / Г. Беккер, А. Босков. – М. : Изд. иностр. лит-ры, 1961. – 895 с.

11. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист ; пер. с фр. ; под ред. Ю.С. Степанова. – М. : Прогресс, 1974. – 447 с.
12. Бергер П. Приглашение в социологию: Гуманистическая перспектива / П. Бергер. ; пер. с англ. Г. Батыгина. – М. : Аспект Пресс, 1996. – 168 с.
13. Бергер П. Социальное конструирование реальности / П. Бергер, Т. Лукман. – М., 1995. – 302 с.
14. Билько О. Власть как дискурсивная категория: особенности концептуализации в социологии / О. Билько // Методологія теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : збірник наукових праць. Вип. 17. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна. – 2011. – С. 45-48.
15. Билько О. Киногерой и проблема легитимации актуального культурного кода / О. Билько // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. Вип. 49. – Запоріжжя. – 2011. – С. 11-16.
16. Билько О. Поле социологического производства как пространство репрезентации дискурса власти / О. Билько // Методологія теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : збірник наукових праць. Вип. 18. – Х. : ХНУ імені В.Н. Каразіна. – 2012. – С. 86-89.
17. Билько О. Реконфигурация социального контроля в пространстве современного общества: «система» vs «символ» / О. Билько // Вісник Одеського національного університету. Соціологія і політичні науки. – Одеса, 2011. – Т. 16. – Вип. 10. – С. 462-467.
18. Билько О. Конструювання образу «культурного героя» в радянському кінематографі як засіб соціального контролю / О. Билько // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики: збірник наукових праць. – Запоріжжя, 2012. – Вип. 53. – С. 307-313.
19. Бодрийяр Ж. В тени молчаливого большинства, или конец социального / Ж. Бодрийяр. – Екатеринбург : Изд-во Уральского ун-та, 2000. – 95 с.

20. Бодрийяр Ж. Злой демон образов / Ж. Бодрийяр // Искусство кино. – 1992. – № 10. – С. 64-70.
21. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры / Ж. Бодрийяр. – М. : Культурная революция, Республика, 2006. – 269 с.
22. Бодрийяр Ж. Реквием по масс-медиа / Ж. Бодрийяр // Поэтика политика (сборник статей) : Альманах Российско-французского центра социологии и философии института социологии российской Академии наук. – М. : Институт экспериментальной социологии ; СПб. : Алетейя, 1999. – С. 193-226.
23. Бодрийяр Ж. Симулякры и симуляция / Ж. Бодрийяр // Философия эпохи постмодерна. – Минск, 1996. – С. 34-86.
24. Бодрийяр Ж. Соблазн / Ж. Бодрийяр. ; пер. с фр. А. Гараджи. – М. : Ad Marginem, 2000. – 318 с.
25. Бойко Н. Социальный контроль и демократизация общества / Н. Бойко. – К., 2007. – 272 с.
26. Большая советская энциклопедия: в 30 т. [Электронный ресурс] / А. М. Прохоров. – Режим доступа: <http://bse.sci-lib.com/article083357.html>.
27. Бродовская Е. Трансформация политической системы постсоветской России: анализ базовых тенденций / Е. Бродовская // Известия Тульского государственного университета. Гуманитарные науки. – 2008. – № 1. – С. 74-81.
28. Бурдые П. О производстве и воспроизводстве легитимного языка [Электронный ресурс] / П. Бурдые // Отечественные записки. – М., 2005. – № 2 (23). – Режим доступа: http://magazines.russ.ru/oz/2005/2/2005_2_9.html.
29. Бурдые П. Поле науки / П. Бурдые // Альманах Российско-французского центра социологии и философии Института социологии Российской Академии наук. – М. : Институт экспериментальной социологии ; СПб. : Алетейя, 2002.

30. Бурдьё П. Рынок символической продукции / П. Бурдьё // Вопросы социологии. – 1993. – №1-2 – С. 49-62.
31. Бурдьё П. Социология политики / П. Бурдьё. ; пер. с фр. Н. А. Шматко. – М. : Socio-Logos, 1993. – 336 с.
32. Бурдьё П. Социология социального пространства / П. Бурдьё ; пер. с франц. ; отв. ред. перевода Н. А. Шматко. – М. : Институт экспериментальной социологии ; СПб. : Алетейя, 2007. – 288 с.
33. Ван Дейк Т. Язык. Познание. Коммуникация / Т. Ван-Дейк ; пер. с англ. ; сост. В. В. Петрова. – М. : Прогресс, 1989. – 312 с.
34. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер. ; пер. с нем. ; сост., общ. ред. и послеслов Ю. Н. Давыдова. – М. : Прогресс, 1990. – 808 с.
35. Вирильо П. Машина зрения / П. Вирильо. ; пер. с фр. А. В. Шестакова ; под ред. В. Ю. Быстрова. – СПб. : Наука, 2004. – 140 с.
36. Витченко Н. Социология научного знания: от детерминизма к конструкционизму / Н. Витченко // Вестник Томского государственного педагогического университета. – 2003 – № 2. – С. 25-29.
37. Вишневский А. Серп и рубль: консервативная модернизация в СССР / А. Вишневский. – М. : ОГИ, 1998. – 432 с.
38. Волович В. Социологические исследования в идеологической работе / В. Волович. – К. : Политиздат Украины, 1981. – 175 с.
39. Галушко Т. Контекст, текст и гипертекст в свете некоторых идей постструктурализма / Т. Галушко // Вестник АмГУ. – 2000. – № 10. – С. 2-4.
40. Герасимовский Д. Эпоха политического спектакля / Д. Герасимовский // Актуальные проблемы политологии: Сб. науч. работ студентов и аспирантов Российского университета дружбы народов. – М. : МАКС Пресс, 2001.
41. Гидденс Э. Социология / Э. Гидденс. ; пер. с англ. ; науч. ред. В. А. Ядов ; общ. ред. Л. С. Гурьевой, Л. Н. Посилевича. – М. : Эдиториал УРСС, 1999. – 703 с.

42. Гидденс Э. Ускользящий мир: Как глобализация меняет нашу жизнь / Э. Гидденс – М. : Весь мир, 2004. – 120 с.

43. Глущенко Ю. Советская социология как совокупность правил научного производства / Ю. Глущенко // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : збірник наукових праць. – Харків : Видавничий центр Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, 2002. – С. 120-122.

44. Глущенко Ю. Трансформация исследовательских практик в социологии / Ю. Глущенко // Філософія і соціологія в контексті сучасної культури : збірник наукових праць. – Дніпропетровськ : РВВ ДНУ, 2003. – С. 127-134.

45. Головаха Е. Постсоветская деинституционализация и становление новых социальных институтов в украинском обществе / Е. Головаха, Н. Панина // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. – № 4. – С. 5-22.

46. Горных А. Повествовательная и визуальная форма: критическая историизация по Фредрику Джеймисону [Электронный ресурс] / А. Горных // Livejournal. – Режим доступа: <http://photounion.by/klinamen/fila13.html>.

47. Гофман И. Стигма: Заметки об управлении испорченной идентичностью [Электронный ресурс] / И. Гофман ; пер. М.С. Добряковой // Русский социологический форум. – №1-4. – 2000. – Режим доступа: <http://www.ecsocman.edu.ru/text/17687311>.

48. Гречко Л. Интеллектуальный импорт, или О периферийном постмодернизме / Л. Гречко // Общественные науки и современность. – 2000. – №. 2. – С. 166-179.

49. Григорьев С. Смена научных картин мира и социология / С. Григорьев // Социол. исслед. – 2000. – № 9. – С. 13-21.

50. Гриценко А. Институциональная архитектура и социальная динамика в посткоммунистическом обществе / А. Гриценко //

Посткоммунистические трансформации: векторы, направления, содержание. – Х. : Изд. Центр Харьковского нац. ун-та имени В.Н. Каразина, 2004. – С. 132-150.

51. Гройс Б. О новом / Гройс Б. // Утопия и обмен. – М. : Знак, 1993. – 374 с.

52. Грязнов Б. Логика. Рациональность. Творчество / Б. Грязнов. – М., 1982. – 256 с.

53. Грязнов Б. Структура и развитие науки / Б. Грязнов, В. Садовский. – М. : Прогресс, 1978. – 487 с.

54. Даудрих Н. Рецепция социального знания и типы цитирования / Н. Даудрих // Социальные науки в постсоветской России. – М. : Академический проект, 2005. – 416 с.

55. Дашкова Т. Три истории: забавные игры русского постмодернизма [Электронный ресурс] / Т. Дашкова // Новое литературное обозрение. – 2001. – № 51. – С. 346-355.

56. Дебор Г. Общество спектакля [Электронный ресурс] / Г. Дебор // Общество спектакля – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Debor/intro.php.

57. Делез Ж. Анти-Эдип: Капитализм и шизофрения / Ж. Делез, Ф. Гваттари. ; пер. с фр. и послесл. В. Кузнецов. – Екатеринбург : У – Фактория, 2007. – 672 с.

58. Делез Ж. Фуко / Ж. Делез. – М. : Изд-во гуманитарной литературы, 1998. – 172 с.

59. Джерджен К. Социальная теория в контексте: относительный гуманизм / К. Джерджен // Социальный конструкционизм: знание и практика : сборник статей. – Минск : БГУ, 2003. – 450 с.

60. Дмитриева С. Социальная ответственность подрастающего поколения как фактор общественного прогресса / С. Дмитриева. – К. ; Одесса : Вища школа, 1988. – 224 с.

61. Дышлевый П. Естественнаучная картина мира как форма синтеза знаний / П. Дышлевый // Синтез современного научного знания. – М., 1973. – С. 94-120.
62. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда / Э. Дюркгейм. – М. : Канон, 1996. – 432 с.
63. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение / Э. Дюркгейм. ; пер. с фр. А. Б. Гофмана. – М. : Канон, 1995. – 352 с.
64. Зубарева О. Поле социологического производства как пространство репрезентации дискурса власти / О. Зубарева // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : збірник наукових праць. – Х. : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2012. – Вип. 18. – С. 86-89.
65. Зубарева О. Проблематизация социального контроля в советской социологии: социокультурная детерминированность теоретизирования [Электронный ресурс] / О. Зубарева // Новый університет : електронний научний журнал. Серія «Актуальні проблеми гуманітарних і суспільних наук», 2014. – Режим доступа: №05-06(38-39).doi:10.15350/2222-1484.2014.5-6.00093.
66. Зубарева О. Социальный контроль как объект научного анализа в постсоветской социологии: трансформации дискурсивных практик концептуальной аранжировки / О. Зубарева // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : збірник наукових праць. – Х. : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2014. – Вип. 20. – С.75-79.
67. Ивин А. А. Интеллектуальный консенсус исторической эпохи / А. А. Ивин // Познание в социальном контексте. – Москва, 1997. – 288 с.
68. Ильин В. Классика-неклассика-постнеклассика: три эпохи в развитии науки / В. Ильин // Вестник Московского университета. Серия 7. Философия. – 1993. – № 2. – С. 16-34.
69. Йоргенсен М. Дискурс-анализ. Теория и метод / М. Йоргенсен, Л. Филлипс. – Харьков : Гуманитарный центр, 2008. – 336 с.

70. История философии : Энциклопедия [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://dic.academic.ru/contents.nsf/history_of_philosophy.
71. Калмыков А. Интерактивная гипертекстовая журналистика в системе отечественных СМИ / А. Калмыков. – М. : Издательство ИПК работников ТВ и РВ, 2009. – 284 с.
72. Каспэ И. Поле битвы – страна. Nation–building и наши нэйшнбилдеры / И. Каспэ, С. Каспэ // Неприкосновенный запас. – 2006. – № 6 (50). – С. 30.
73. Каспэ С. Советская империя как виртуальная реальность / С. Каспэ // Россия и современный мир. – 2000. – № 1. – С. 3-15.
74. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество, культура / М. Кастельс. ; пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана – М., 2000. – 608 с.
75. Качанов Ю. Социологические различия и социологический текст / Ю. Качанов // Социол. исслед. – 2002. – № 7. – С. 14-21.
76. Качанов Ю. Дихотомия социологический конструктивизм – научный реализм и ее преодоление [Электронный ресурс] / Ю. Качанов. – Режим доступа: www.isgras.ru (сайт Института социологии РАН).
77. Качанов Ю. Начало социологии / Ю. Качанов. – М. : Институт экспериментальной социологии ; СПб. : Алетейя, 2000. – 256 с.
78. Качанов Ю. Социологические различия и практические схемы социологов: опыт эмпирического изучения / Ю. Качанов, Ю. Маркова // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2003. – №16. – С. 70-85.
79. Климов И. Социологическая концепция Энтони Гидденса / И. Климов // Социологический журнал. – 2000. – №1-2. – С. 121-149.
80. Князева Е. Сетевая теория в современной социологии / Е. Князева // Социология. – 2006. – № 2. – С. 82-88.

81. Козлова Л. Теория и методология в практике российских социологов: постсоветские трансформации / Л. Козлова, Н. Я. Мазлумянова, И. А. Шмерлина. – М. : Научный мир, 2010. – 480 с.
82. Козлова Н. Кризис классических методологий и современная познавательная ситуация / Н. Козлова, Н. М. Смирнова // Социс. – 1995. – С. 12-23.
83. Козлова Н. Методология анализа человеческих документов / Н. Козлова // Социол. исслед. – 2004. – № 1. – С. 14-26.
84. Комлев Ю. Теория рестриктивного социального контроля / Ю. Комлев. – Казань : КЮИ МВД России, 2009. – 155 с.
85. Конт О. Дух позитивной философии. (Слово о положительном мышлении) / О. Конт. ; пер. с франц. И.А.Шапиро. – Ростов н/Д : Феникс, 2003. – 256 с.
86. Корнеев М. Критика основных направлений буржуазной социологии знания / М. Корнеев, В. Шульц – Л. : Изд-во Ленинградского университета, 1985. – 160 с.
87. Корниенко Ан. Социокультурная обусловленность и метафоричность научного знания / Ан. Корниенко, А. Корниенко // Известия Томского политехнического университета. – 2011. – Т. 319. – № 6. – С. 134-137.
88. Кравченко С. Культуральная социология Дж. Александера (генезис, понятия, возможности инструментария) / С. Кравченко // Социологические исследования. – 2010. – № 5. – С. 13-22.
89. Кравченко С. Сложный социум: востребованность поворотов в социологии / С. Кравченко // Социологические исследования. – 2012. – № 5. – С. 19-29.
90. Кравченко С. Социологическое теоретизирование, мышление и воображение в условиях постмодерна [Электронный ресурс] / С. Кравченко

// Институт социально-политических исследований РАН. – Режим доступа: <http://www.isprras.ru/pics/File/postmodern/Kravchenko.pdf>.

91. Криворученко В. Советское общество в воспитании молодежи 1917–1941 гг. [Электронный ресурс] / В. Криворученко, Л. Цвелюк // Информационный гуманитарный портал «Знание. Понимание. Умение». – 2011. – № 4. Режим доступа: http://www.zpu-journal.ru/e-zpu/2011/4/Krivoruchenko~Tsvetliuk_Soviet_Society.

92. Крымский С. Научное знание и принципы его трансформации / С. Крымский. – Киев : Наукова думка, 1974. – 207 с.

93. Кули Ч. Человеческая природа и социальный порядок / Ч. Кули. – М. : Идея-Пресс, Дом интеллектуальной книги, 2000. – 320 с.

94. Кун Т. Структура научных революций / Т. Кун. – М. : Прогресс. – 1975. – 288 с.

95. Кутуев П. Проблематика современного социологического теоретизирования / П. Кутуев // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2009. – № 2. – С. 144-165.

96. Куценко О. Фазы и пути системных трансформаций: подоби́я и различия в бывших странах государственного социализма / О. Куценко // Посткоммунистические трансформации: векторы, направления, содержание. – Харьков : Изд. Центр Харьковского нац. ун-та им. В. Н. Каразина, 2004. – С. 11-82.

97. Куценко О. О некоторых социоструктурных последствиях институциональных изменений в украинском обществе / О. Куценко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2000. – № 2. – С. 26-32.

98. Куценко О. Украинская социология в европейском ракурсе [Электронный ресурс] / О. Куценко // Современное состояние и перспективы развития социологии в Украине и Европе. – К. : Институт социологии НАНУ, 2010. – Режим доступа: http://www.sau.kiev.ua/conference_uaeurope.html

99. Лапин Н. Наша социология стала полем профессиональных исследований, свободных от идеологического диктата [Электронный ресурс] / Н. Лапин. – Режим доступа: http://www.unlv.edu/centers/cdclv/archives/Interviews/lapin_07.html
100. Ленин В. Что такое «друзья народа» и как они воюют против социал-демократов? / В. Ленин // Полн. собр. соч. – Т. 1. – С. 139.
101. Лиотар Ж. - Ф. Состояние постмодерна / Ж. - Ф. Лиотар. – М. : Институт экспериментальной социологии ; СПб. : Алетейя, 1998. – 160 с.
102. Малкей М. Наука и социология знания / М. Малкей. – М. : Прогресс, 1983. – 254 с.
103. Малюкова Д. О примерах использования тактик манипулирования в современном медийном дискурсе» / Д. Малюкова // Вестник Томского государственного университета. – 2011. – № 347. – С. 24-27.
104. Мальцева Д., Романовский Н. О современных сетевых теориях в социологии / Д. Мальцева, Н. Романовский // Социологические исследования. – 2011. – № 8. – С. 28-37.
105. Мамчур Е. Проблемы социокультурной детерминации научного знания / Е. Мамчур – М. : Наука, 1987. – 12 с.
106. Манхейм К. Диагноз нашего времени / К. Манхейм. – М. : Юрист, 1994. – 700 с.
107. Маньковская Н. Эстетика постмодернизма / Н. Маньковская. – СПб. : Алетейя, 2000. – 347 с.
108. Марков Б. Философская антропология «после смерти человека» в России и на Западе / Б. Марков // Вече: Альманах русской философии и культуры. – СПб., 1997. – Выпуск № 9. – С. 29-35.
109. Маркова Ю. Социальная реальность социологического дискурса / Ю. Маркова // Социол. исслед. – 2007. – № 1. – С. 42-47.

110. Мартьянов В. «Метаморфозы российского модерна. Выживет ли Россия в глобализирующемся мире» / В. Мартьянов. – Екатеринбург : Изд-во уральского отделения РАН, 2007. – 344 с.
111. Медведев В. Концептуальное пространство социологии в формате неклассической модели рациональности / В. Медведев // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2005. – № 3. – С. 5-21.
112. Мертон Р. Социальная структура и аномия / Р. Мертон // Социология преступности (Современные буржуазные теории). – М. : Прогресс, 1966. – С. 299-313.
113. Микешина Л. Тенденции развития эпистемологии социального и гуманитарного знания / Л. Микешина // Постнеклассика: философия, наука, культура : Коллективная монография. ; отв. ред. Л. Киященко и В. Степин. – СПб., 2009. – С. 491-511.
114. Можейко М. Смерть субъекта / М. Можейко // Постмодернизм: Энциклопедия. – Мн. : Интерпрессервис ; Книжный дом, 2001. – С. 774-777.
115. Новая философская энциклопедия : В 4 т. [Электронный ресурс] / [под редакцией В. Стёпина]. – М. : Мысль, 2001. – Режим доступа: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/9473.
116. Новейший философский словарь. Постмодернизм / [гл. науч. ред. А. А. Грицанов]. – Минск : Современный литератор, 2007. – 816 с.
117. Огурцов А. Научный дискурс: власть и коммуникация (дополнительность двух традиций) / А. Огурцов // Философские исследования. – 1993. – № 3. – С. 12-59.
118. Огурцов А. Страстные споры о ценностно-нейтральной науке / А. Огурцов // Предисловие к книге Лэйси Х. Свободна ли наука от ценностей. Ценности и научное понимание. – М. : Логос, 2001. – С. 8-34.
119. Огурцов А. Философия науки: двадцатый век: Концепции и проблемы / А. Огурцов // Философия науки: Наука в социокультурной системе. – СПб. : Изд. дом «МирТ», 2011. – 495 с.

120. Огурчиков П. Экранная культура как новая мифология (на примере кино) / П. Огурчиков. – М. : ЭРА, 2007. – 288 с.
121. Оноприенко В. Методологические вопросы науковедения / В. Оноприенко. – К. : УкрИНТЭИ, 2001. – 332 с.
122. Парсонс Т. О социальных системах / Т. Парсонс. – М. : Академический Проспект, 2002. – 832 с.
123. Плахов В. Социология как дискурс / дискурсы / В. Плахов // Социол. исслед. – 2011. – № 6. – С. 60-66.
124. Плужникова Н. Постмодернизм и радикальный конструктивизм как модели современной культуры [Электронный ресурс] / Н. Плужникова // Грани познания : электронный научно-образовательный журнал ВГПУ. – 2009. – № 4(5). – Режим доступа: www.grani.vspu.ru.
125. Покровский Н. Судьба социологического образования глазами студента и профессора / Н. Покровский // Социол. исслед. – 2003. – № 8. – С. 80-90.
126. Порус В. Стиль научного мышления в когнитивно-методологическом, социологическом и психологическом аспектах / В. Порус // Познание в социальном контексте / [отв. ред. В. А. Лекторский]. – М. : ИФРАН, 1994. – 174 с.
127. Радаев В. Российская социология в поисках своей идентичности / В. Радаев // Социс. – 2013. – № 7. – С. 3-17.
128. Рапопорт С. Социология времен тоталитаризма: компендиум для нынешних / С.С. Рапопорт // Социологический журнал. – 1998. – № 1-2. – С. 244-267.
129. Ревзина О. Дискурс и дискурсивные формации / О. Ревзина // Критика и семиотика. – 2005. – Вып. 8. – С. 66-78.
130. Резанова З. Трансформации советских стереотипов и мифологем в дискурсе региональных СМИ / З. Резанова // Советская культура в современном социопространстве России: трансформации и перспективы :

Материалы научной интернет-конференции. Екатеринбург, 28–29 мая 2008 г. – Екатеринбург : Уральский государственный университет, 2008.

131. Резник Ю. Введение в социальную теорию: Социальная системология / Ю. Резник. – М., 2003. – С. 420-430.

132. Ритцер Дж. Макдональдизация общества / Дж. Ритцер. ; пер. с англ. А. Лазарева ; вступ. статья Т. Дмитриева. – М. : Издательская и консалтинговая группа «Праксис», 2011. – 592 с.

133. Ритцер Дж. Современные социологические теории / Дж. Ритцер. – СПб. : Питер, 2002. – 688 с.

134. Русакова О. Дискурс как властный ресурс / О. Русакова, А. Спасский // Современные теории дискурса: мультидисциплинарный анализ (Серия «Дискурсология»). – Екатеринбург : Издательский Дом «Дискурс-Пи», 2006. – С. 128-140.

135. Рывкина Р. Парадоксы российской социологии [Электронный ресурс] / Р. Рывкина. – Режим доступа: <http://www.nir.ru/Socio/scipubl/sj/4rivk.htm>.

136. Рыжко В. Научные концепции: социокультурный, логико-гносеологический и практический аспекты / В. Рыжко. – Киев : Наукова думка, 1985. – 184 с.

137. Савчук В. Философия фотографии / В. Савчук. – СПб. : СПбГУ, 2005. – 256 с.

138. Садриева Ф. Социализация: некоторые методологические основания изучения / Ф. Садриева // Вестник ВЭГУ. – 2011. – № 3. – С. 47-52.

139. Серио П. Анализ дискурса во Французской школе (дискурс и интердискурс) / П. Серио // Семиотика : Антология. ; сост. Ю. Степанов. – М. : Академический проект ; Екатеринбург : Деловая книга, 2001.

140. Скокова Л. Наративний аналіз у дослідженні соціокультурних процесів українського суспільства / Л. Скокова // Проблеми розвитку

соціологічної теорії. Трансформація соціальних інститутів та інституціональної структури суспільства : Наукові доповіді і повідомлення III Всеукраїнської соціологічної конференції. – К., 2003. – С. 476-479.

141. Словарь терминов. – М. : ИНИОН РАН (отдел литературоведения) – INTRADA. – 2001. – 384 с.

142. Смолина Н. «Советское» в адаптационных механизмах: преодоление кризиса идентичности / Н. Смолина // Советская культура в современном социопространстве России: трансформации и перспективы : Материалы научной интернет-конференции. Екатеринбург, 28–29 мая 2008 г. – Екатеринбург : Уральский государственный университет, 2008.

143. Соболева Н. Социальная мифология: социокультурный аспект / Н. Соболева // Социол. исслед. – 1999. – № 10. – С. 145-148.

144. Соболевська М. Мова і влада: Аспекти взаємодії / М. Соболевська // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : збірник наукових праць. – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2004. – С. 372-374.

145. Соболевська М. Порядок дискурсу порядку: неофункціоналізм та постструктуралізм у сучасній соціологічній теорії/ М. Соболевська. – К. : Логос, 2014. – 248 с.

146. Соболевська М. Постструктуралістська епістемологія як методологічна основа соціокультурного підходу / М. Соболевська // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : збірник наукових праць. – Харків : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2012. – С. 45-50.

147. Соловьев О. Общества дисциплины: культура управления или управление культурой / О. Соловьев // Вопросы культурологии. – 2011. – № 11. – С. 12-16.

148. Сорокин П. Социальная и культурная динамика: Исследование изменений в больших системах искусства, истины, этики, права и

общественных отношений / П. Сорокин. ; пер. с англ. В. Сапова. – Санкт-Петербург : Изд-во Рус. христиан. гуманитар. ин-та, 2000. – 1054 с.

149. Сорокин П. Преступление и кара, подвиг и награда: Социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали: К 110-й годовщине со дня рождения / П. Сорокин. ; подгот. В. Сапов. – СПб. : Изд-во Рус. христиан. гуманитар. ин-та, 1999. – 446 с.

150. Сорокин П. Кризис нашего времени: социальный и культурный обзор / П. Сорокин. – М. : ИСПИ РАН, 2009. – 384 с.

151. Сорокин П. Проблема новой социальной педагогики / П. Сорокин // Общедоступный учебник социологии. Статьи разных лет. – М. : Наука, 1994. – 560 с.

152. Спенсер Г. Синтетическая философия / Г. Спенсер. – К., 1997. – 513 с.

153. Степаненко В. «Украинская социология – Ваше мнение» : результаты опроса экспертов / В. Степаненко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2012. – № 4. – С. 194-208.

154. Степанов Ю. Альтернативный мир, Дискурс, Факт и принцип Причинности (Язык и наука конца XX века / Ю. Степанов. – М. : РГГУ. – 1995. – 432 с.

155. Степин В. Идеалы и нормы в динамике научного поиска / В. Степин // Идеалы и нормы научного исследования. ; ред кол. М. Ельяшевич и др. – Мн. : Изд-во БГУ, 1981. – 432 с.

156. Суліма Є. Глобальний соціальний порядок постіндустріалізму / Є. Суліма. – К.: Генеза, 2004. – 334 с.

157. Томбу Д. Дисциплинарные практики общества потребления / Д. Томбу // Власть. – 2013. – № 4. – С. 52-54.

158. Тоффлер Э. Метаморфозы власти / Э. Тоффлер. — М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. — 669.

159. Тощенко Ж. Новые тенденции в развитии российской социологии / Ж. Тощенко // Социс. – 2013. – С. 3-12.
160. Тулмин С. Человеческое понимание / С. Тулмин. – М. : Прогресс, 1984. – 327 с.
161. Турен А. Возвращение человека действующего. Очерк социологии / А. Турен. – М. : Научный мир, 1998. – 204 с.
162. Тюпа В. Дискурсивная практика теоретического мышления / В. Тюпа // Критика и семиотика. – 2009. – Вып. 13. – С. 142-151.
163. Указ Президента України «Про розвиток соціологічної науки в Україні» № 275/2001 // Урядовий кур'єр. – 2001. – 11 травня. – С. 10.
164. Улановский А. Конструктивизм, радикальный конструктивизм, социальный конструкционизм: мир как интерпретация / А. Улановский // Вопросы философии. – 2009. – № 2. – С. 35-45.
165. Урри Дж. Взгляд туриста и глобализация / Дж. Урри // Массовая культура: Современные западные исследования. – М. : Прагматика культуры, 2005. – С. 136-150.
166. Филатов В. Обсуждаем статьи о конструктивизме / В. Филатов // Эпистемология и философия науки. – 2009. – Т. XX. – № 2. – С. 142-156.
167. Филиппов А. Теоретическая социология / А. Филиппов // Социологические чтения : сборник материалов ежегодного методологического семинара. – М., 1997. – С. 247-268.
168. Фиркандт А. Механизм культурных изменений / А. Фиркандт // Личность. Культура. Общество. – М., 2000. – Том II. Вып. 1. – С. 199-217.
169. Фирсов Б. История советской социологии 1950 – 1980-х годов / Б. Фирсов. – СПб. : Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2001. – 294 с.
170. Фрейд З. Психоаналитические этюды / З. Фрейд. – Минск : ООО «Попурри», 1997. – 606 с.

171. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм. – М. : ООО «Издательство АСТ-ЛТД», 1998. – 416 с.
172. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм. – М. : Прогресс, 1990. – 271 с.
173. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности. Работы разных лет / М. Фуко. – М., Касталь, 1996. – 448 с.
174. Фуко М. Интеллектуалы и власть : избранные политические статьи, выступления и интервью / М. Фуко. – М. : Праксис, 2002. – 381 с.
175. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы / М. Фуко. – М. : AdMarginem. 1999. – 480 с.
176. Фуко М. Слова и вещи: археология гуманитарных наук [Электронный ресурс] / М. Фуко. – Режим доступа: http://yanko.lib.ru/books/cultur/foucault_les_mots_et_les_choses-ru.htm
177. Фуко М. Археология знания / М. Фуко. ; пер. с фр. ; общ. ред. Б. Левченко. – К. : Ника-Центр, 1996. – 208 с.
178. Хижняк А. Социальные отношения в турбулентное время (заметки с X Конференции Европейской социологической ассоциации) / А. Хижняк, А. Шестаковский // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2011. – № 4. – С. 209-218.
179. Ходус Е. Реконфигурация субъективности в контексте процессов эстетизации социальной реальности [Электронный ресурс] / Е. Ходус // Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Філософія. Соціологія. Політологія. – 2013. – Т. 21, вип. 23(1). – С. 64-69. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/j-pdf/vdufsp_2013_21_23\(1\)__15.pdf](http://nbuv.gov.ua/j-pdf/vdufsp_2013_21_23(1)__15.pdf)
180. Ходус Е. Теоретический ландшафт современной социологии: особенности методологических поисков / Е. Ходус // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : Збірник наукових праць. – Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. – С. 15-17.

181. Холтон Дж. Тематический анализ науки / Дж. Холтон. – М. : Прогресс, 1981. – 383 с.
182. Хюбнер К. Истина мифа / К. Хюбнер. ; пер. с нем. И. Т. Касавина. – М. : Республика, 1996. – 448 с.
183. Черныш М. Читая статью Л. Д. Гудкова. Заметки на полях / М. Черныш // Социологический журнал. – 2010. – №1. – С. 133-138.
184. Чесноков Д. Исторический материализм как социология марксизма – ленинизма / Д. Чесноков. – М. : Мысль, 1973. – 319 с.
185. Чуйкина С. Реконфигурация социальных практик / С. Чуйкина // Социол. исслед. – 2000. – №1. – С. 81-92.
186. Шамкова С. Социализация личности и девиантное поведение в молодежной среде / С. Шамкова // Теория и практика сервиса: экономика, социальная сфера, технологии. – 2011. – Т. 1. – № 9. – С. 59-65.
187. Шматко Н. "Габитус" в структуре социологической теории / Н. Шматко // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1998. – № 2. – С. 60-70.
188. Штомпка П. В фокусе внимания повседневная жизнь. Новый поворот в социологии / П. Штомпка // Социологические исследования. – 2009. – № 8. – С. 3-13.
189. Штомпка П. Культурная травма в посткоммунистическом обществе / П. Штомпка // Социол. исслед. – 2001. – № 2. – С. 3-12.
190. Штомпка П. Социология социальных изменений / П. Штомпка / под ред. проф. В. Ядова. – М. : Аспект-Пресс, 1996. – 223 с.
191. Шульга М. Українська соціологія у пошуках самоідентичності / М. Шульга // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 2. – С. 170-177.
192. Шюц А Структура повседневного мышления / А. Шюц // Социологические исследования. – 1988. – № 2. – С. 120-136.

193. Шюц А. Формирование понятия и теории в общественных науках / А. Шюц // Кравченко А. Социология. Хрестоматия для вузов. – М. : Академический Проект ; Екатеринбург : Деловая книга, 2002. – С. 90-104.
194. Щепанський Я. Елементарні поняття соціології / Я. Щепанський. ; пер. с польського М. Гуренко. – М. : Прогресс, 1969. – 240 с.
195. Юдин Б. Методологическая и социокультурная определенность научного знания / Б. Г. Юдин // Идеалы и нормы научного исследования. – Мн. : Изд-во БГУ, 1981. – 432 с.
196. Юнг К. Психологические типы / К. Г. Юнг. – М. : Изд-кое предпр. «Алфавит», 1992. – 104 с.
197. Ядов В. Социология в России / В. Ядов. – М. : Изд-во Института социологии РАН, 1998. – 696 с.
198. Fairclough N. Critical Discourse Analysis / N. Fairclough, R. Wodak // Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction. Discourse as Social Interaction. – London: Thousand Oaks. – 1996. – P.273.
199. Friedman J. Order and disorder in global systems: A sketch / J. Friedman // Social research. – N.Y., 1993. – Vol. 60 – P. 205 – 234.
200. Habermas J. The Theory of Communicative Action. Beacon Press / J. Habermas. – Boston, 1984. – V 2. – P. 278.
201. Hall S. The work of representation / S. Hall // Representation: Cultural representation and signifying practices. – London: Sage publ. The Open univ., 1997. – P. 257.
202. Jameson F. Signatures of the visible / F. Jameson. – New York : Routledge, 1990.
203. Knorr-Cetina K. Strong Constructivism – from a Sociologists Point of View: a Personal Addendum to Sismondos Paper / K. Knorr-Cetina // Social Studies of Science. – 1993. – Vol. 23.

204. Kress G. The social production of language: History and structures of domination / G. Kress // Discourse in society: Systemic functional perspectives. Norwood, LJ : Ablex, 1995. – Pp. 169-191.
205. Lapiere R. Theory of Social Control / R. Lapiere. – N.York – Toronto – London, 1957. – P. 30-62.
206. Lash S. Another Modernity. A Different Rationality / S. Lash. – Oxford, 1999.
207. Lash S. Economies of Signs and Space / S. Lash , J. Urry. – London : Sage, 1994.
208. Park R. E. On Social Control and Social Behavior / R. E. Park. – Chicago, 1969. – P. 181-210.
209. Ross E. A. Social Control. A Survey of the Foundation Order / E. A. Ross. – Cleveland London, 1969.
210. Tarde G. On Communication and Social Influence / G. Tarde. – Chicago, 1969. – P. 255-264.
211. Torfing J. Discourse Theory: Achievements, Arguments, and Challenges / J. Torfing // Discourse Theory in European Politics. Identity, Policy and Governance. ; edited by D. Howard and J. Torfing. – Palgrave Macmillan Ltd, – 2005.
212. Urry J. Climate change and society / J. Urry. – Cambridge: Polity, 2011. – P. 15.
213. Van Dijk T.A. Introduction: Discourse and Domination / T.A. Van Dijk // Discourse and Power. N.Y. : Palgrave Macmillan, 2008. – PP. 1-26.

ДОДАТКИ

Додаток А.

Формальні характеристики англомовних соціологічних видань (2008-2012 pp.; N = 10)

Таблиця А.1.

Біометричний рейтинг англомовної соціологічної науково-дослідної періодики (оцінка показників SNIP¹, SJR²) (2008-2012 pp.; n = 10)

№	Джерело ID	Назва	SNIP	SJR	SNIP	SJR	SNIP	SJR	SNIP	SJR	SNIP	SJR
			2008	2008	2009	2009	2010	2010	2011	2011	2012	2012
1.	16926	American Journal of Sociology	3,492	3,675	3,61	4,482	3,589	3,906	3,499	4,144	3,278	3,935
2.	16929	American Sociological Review	4,503	4,643	4,08	4,395	4,071	4,302	4,151	4,288	4,3	4,941
3.	16976	Annual Review of Sociology	3,357	2,229	3,535	2,644	4,603	3,427	6,068	4,394	5,287	4,823
4.	12104	British Journal of Sociology	1,193	0,81	1,22	1,125	1,727	1,053	1,538	1,089	1,466	1,163
5.	6300153126	Cultural of Sociology	1,357	0,362	1,81	0,646	1,565	0,818	1,118	0,473	1,227	0,552
6.	100147030	Current Sociology	1,404	0,465	1,153	0,475	1,055	0,636	1,108	0,424	1,054	0,625
7.	14427	European Sociological Review	1,703	1,453	1,636	1,041	1,749	1,208	2,464	1,81	2,304	1,847
8.	18090	Sociological Metodology	2,671	2,775	2,349	1,346	1,34	1,018	2,09	1,293	2,335	1,015
9.	18091	Sociological Methods and Research	1,237	0,935	1,754	1,056	1,892	0,886	1,889	1,116	1,752	1,587
10.	18130	Sociology	1,783	1,751	1,758	1,145	1,939	1,498	2,043	1,113	2,004	1,458

¹ SNIP (Source Normalized Impact per Paper) — рейтинг журналів, розроблений Центром CWTs. Відображає вплив контекстного цитування журналу, що дозволяє безпосередньо порівнювати журнали, беручи до уваги частоту, з якою автори цитують інші джерела, швидкість розвитку впливу цитати і рівень охоплення літератури даного напрямку базою даних.

² SJR (SCImago Journal Rank) - рейтинг журналів, розроблений дослідницькою групою SCImago. Дає змогу оцінити науковий престиж робіт вчених, зважаючи на кількості вагомих цитат на кожен документ.

**Формальні характеристики англomовної соціологічної
науково-дослідної періодики (2008-2012 pp., n=10)**

№	Назва	Континент	Рік заснування	Видавництво
1.	American Journal of Sociology	America	1895	University of Chicago Press
2.	American Sociological Review	America	1936	American Sociological Association – ASA
3.	Annual Review of Sociology	America	1975	Annual Reviews
4.	British Journal of Sociology	Europe	1950	London School of Economics (United Kingdom)
5.	Cultural of Sociology	Europe	2007	British Sociological Association – BSA
6.	Current Sociology	Europe	1952	International Sociological Association – ISA
7.	European Sociological Review	Europe	1985	Oxford University Press; Academic Division
8.	Sociological Metodology	America	1971	American Sociological Association – ASA
9.	Sociological Methods and Research	America	1972	Sage Publications, Inc
10.	Sociology	Europe	1967	British Sociological Association – BSA

Додаток Б.

Контент-аналіз англомовних наукових соціологічних публікацій
з проблем соціального контролю (2008-2012 рр.; n = 128)

Таблиця Б.1.

**Формальні характеристики англомовних наукових соціологічних
публікацій з проблем соціального контролю (2008 - 2012 рр.; n = 128)**

№	Назва ознаки	Тип ознаки	Частота	%
1	2	3	4	5
1. Відомості про джерело				
1.1.	Кількість авторів тексту	- індивідуальна робота	95	74,8
		- в співавторстві	33	25,2
1.2.	Географія публікації тексту	- не визначена	18	12,5
		- європейський континент	51	40,6
		- американський континент	59	46,9
1.3.	Рік публікації тексту	- 2008	24	18,8
		- 2009	27	21,1
		- 2010	23	18
		- 2011	32	25
		- 2012	22	17,1
2. Відомості про текст				
2.1.	Знак інформації в тексті	- неможливо визначити	57	44,6
		- нейтральна	25	19,4
		- збалансована	24	18,8
		- критична	16	12,5
		- позитивна	6	4,7
2.2.	Часова орієнтація тексту	- сучасний аспект	70	54,8
		- футурологічний аспект	28	21,9
		- ретроспективний аспект	30	23,3

Таблиця Б.2.

**Змістовні характеристики англomовних наукових соціологічних публікацій
з проблем соціального контролю (2008 - 2012 рр .; n = 128)**

№	Назва одиниці	Тип одиниці	Частота	%
1	2	3	4	5
1.1.	Маркери ідентифікації сучасного суспільства	- постмодерн (postmodern, postmodernity, postmodernism, post-modern era)	53	41,4
		- висока сучасність (high Modernity)	4	3,1
		- суспільство споживання (consumer society, consumerism, consumer-oriented society)	68	53,1
		- інформаційне суспільство (information society)	60	46,9
		- суспільство знання (knowledge society, society of knowledge)	18	14
		- постіндустріальне суспільство (post-industrial society)	41	32
		- магічна епоха (magical era)	2	1,5
		- віртуальне середовище (virtual environment, virtual society)	30	23,4
		- транснаціональне суспільство (transnational society)	2	1,5
		- громадянське суспільство (civil society)	7	5,5
		- мульти-культурне суспільство(multicultural society)	24	18,8
		- паноптичне суспільство (panopticon society, post panopticon society)	4	3,1
		- мережеве суспільство (network society)	49	38,3
		- глобальний соціум (global society, globalization)	32	25
		- індивідуалізоване суспільство (individualized society)	18	14
		- суспільство добробуту (welfare society)	6	4,7
		- меритократичне суспільство (meritocratic society)	3	2,3

Продовження табл. Б.2.

1	2	3	4	5
1.2.	Маркери ідентифікації соціокультурного середовища сучасного суспільства	- фрагментація (fragmentation, fractionalization, diversity, multifarious, variety)	32	25
		- розрив (discontinuity)	24	18,8
		- невизначеність/ непередбачуваність (contingency, unexpected)	18	14
		- мультикультуралізм (multiculturalism, multihlicity, multicultural values)	39	30,5
		- дифузія/розсіянність (diffusion , distraction)	21	16,4
		- парадоксальність (paradoxes, paradoxical, paradoxical nature)	14	10,9
		- суперечливість / неоднозначність (contradiction, ambiguity)	19	14,9
		- складність (complexity)	28	21,9
		- динамічність (dynamic, agility)	38	29,7
		- релятивізм (relativity, relativistic, cultural relativism)	29	22,7
		- хаос (chaos)	19	14,8
		- віртуалізація (virtualization, cyber life)	45	35,1
		- інтерактивність (interactivity)	8	6,4
		- кризис (crisis)	37	28,9
		- інвазивність (invasive, invasiveness)	8	6,4
		- культурний розпад (cultural decay, cultural disintegration)	12	9,3
		- деконструкція (deconstruction)	14	10,9
		- дисонанс (disonans, disonance)	10	7,8
		- гламур (glamour)	7	5,5
		- царство ілюзій (the realm of illusions)	5	3,9
		- символічність,/образність (symbolism, symbolic, imagery)	34	26,6
		- масова культура (popular culture)	38	29,7
		- культурна діра (cultural hole)	4	3,1
		- стан аномії (anomic)	12	9,3
		- інтеграція (integration)	15	11,7
		- поляризація (polarization)	10	7,8

Продовження табл. Б.2.

1	2	3	4	5
1.3.	Маркери ідентифікації особистості	- множинна ідентичність (multiple identity, multidimensional, many selves identity)	32	25
		- компетентність (competencies, learning to learn, professionalism, expert knowledge)	23	17,9
		- критичність (criticality, critical thinking)	21	16,4
		- публічність (publicity, public)	29	22,7
		- індивідуалізм (individualism, person)	38	29,7
		- сексуальність (sexuality, intimate)	33	25,8
		- свобода (freedom)	16	12,5
		- деградація (degradation)	14	10,9
		- консьюмеризм (consumerism)	41	32
		- гнучкість (flexibility)	20	15,6
		- маргінальність (marginality)	18	14
		- відчуженість (alienation)	19	14,9
		- втрата соціального (loss of social)	8	6,3
		- конфліктність ідентифікації (identify conflicts, conflicting identifications)	12	9,3
		- нарцисизм (narcissism)	15	11,7
		- онтологічна невпевненість (ontological uncertainty)	6	4,7
		- особистісна безглуздість (personal meaninglessness)	10	7,8
		- моральна паніка (moral panic)	12	9,3
		- прагматизм (pragmatism)	21	16,4
		- раціональність (rationalization)	23	17,9
		- актор (actor, agent-based modeling)	29	22,7
1.4.	Маркери актуалізації соціального контролю	- девіантна поведінка і злочинність	16	12,5
		- соціалізація	9	7
		- інформаційні технології	19	14,8
		- віртуалізація	14	11
		- візуалізація	16	12,5
		- здоров'я і медикалізація	12	9,4
		- особистість	8	6,3
		- тілесність	12	9,4
		- мораль	4	3,1
		- релігія	7	5,5
		- мода	11	8,5

Продовження табл. Б.2.

1	2	3	4	5
1.5.	<i>Категорії, через які розкривається сутність соціального контролю</i>	- нормалізація (normalization, social norm)	21	16,4
		- прозорість (transparency)	24	18,8
		- соціальні мережі (social networks)	34	26,6
		- інформаційні технології (information technology)	37	28,9
		- соціальна ізоляція (social isolation)	16	12,5
		- паноптиконізм (panopticon)	12	9,3
		- електронні клітки (electronic cage)	9	7
		- дисциплінарні інститути (disciplinary institutions)	19	14,9
		- нагляд (supervision, surveillance)	18	14
		- нав'язливість (obsession, compulsion, intrusive)	20	15,6
		- самоконтроль (self-control)	32	25
		- рефлексивність (reflexivity)	28	21,9
		- бажанність (temptation, desire)	27	21,1
		- соціалізація (socialization)	19	14,9
		- закон (law)	17	13,3
		- влада (power)	20	15,6
		- санкції (social sanctions)	17	13,3
		- насилля (violence)	21	16,4
		- гра (game)	19	14,9
		- девіація (deviation, crime)	23	17,9
		- безпека (safety, security)	20	15,6
		- маніпуляція (manipulation)	23	17,9
		- симуляція (simulation)	27	21,1
		- фікція (fiction)	10	7,8
		- соціальна справедливість (social justice)	8	6,3
		- соціальний порядок (social order)	18	14
		- цінності (values)	19	14,9
		- дискурс (discourse)	21	16,4
		- мова (language)	12	9,3
		- свобода (freedom)	16	12,5

Додаток В

Дискурс-аналіз авторських і колективних монографій,
авторефератів дисертацій з соціологічних проблем соціального контролю
(1967-2012 рр., n = 61)

Таблиця В.1.

**Проблемне поле в текстах монографій та авторефератів дисертацій з
соціологічних проблем соціального контролю, опублікованих в СРСР,
1967-1991 рр. (n = 24)**

Об'єкт дослідження	Предмет дослідження
1	2
<i>Соціальні норми і цінності як інструмент соціального регулювання</i>	Соціальні норми в структурі суспільної свідомості Нормативна свідомість і її роль в регуляційному механізмі поведінки особистості Основні тенденції формування норм комуністичного гуртожитку Специфіка і взаємодія соціальних норм соціалізму Формування духовних і моральних цінностей - комуністичного суспільного ідеалу Межі взаємодії «ціннісних» і «нормативних» компонентів у поведінці особистості Громадська детермінованість механізму ціннісно-нормативного регулювання
<i>Управління як необхідна складова організації суспільного життя</i>	Дисципліна у житті суспільства Управління як фактор розвитку соціальної активності особистості та підвищення її дисципліни Громадська думка в структурі соціального управління Соціалізм і комуністичне громадське самоврядування Виробничий колектив як первинна форма організації системи соціального управління
<i>Виховання як фактор формування соціально-компетентної особистості</i>	Трудове виховання в структурі соціального регулювання Інтернаціоналістично-патріотичне виховання та його роль у формуванні активної життєвої позиції особистості Система комуністичного виховання та науково-атеїстичний світогляд

Продовження табл. В.1.

1	2
<i>Свобода і необхідність у процесі розвитку суспільства</i>	Свобода як продукт історичного розвитку Специфіка суспільної свободи і необхідності і їх прояв при соціалізмі Панування над суспільними процесами як вища форма прояву свободи Моральна свобода особистості
<i>Контроль як важіль викорінення антигромадської поведінки</i>	Соціальне відхилення в структурі суспільного життя Форми антигромадської поведінки Стандартизація поведінки в цілях елімінації негативних суспільних явищ
<i>«Капіталістичні» форми організації системи соціального контролю</i>	Поняття соціального контролю в буржуазній соціології Насильство як форма соціального контролю в буржуазному суспільстві Соціальний контроль як канал маніпуляції людською природою Соціальне регулювання як засіб подолання «світової кризи»

Таблиця В.2.

**Дискурсивні практики, що конституюють радянський соціологічний
дискурс відносно проблематики соціального контролю
(на матеріалах аналізу монографій та авторефератів дисертацій,
опублікованих в СРСР, 1967-1990 рр., n = 24)**

Дискурсивні практики, що актуалізують тематику соціального контролю	
Сегмент аналізу	Твердження
1	2
<i>Соціальний контроль у виробничому колективі</i>	« <i>Суспільна праця вимагає певної організації, зокрема дотримання дисципліни та організованості</i> », «одним з найважливіших завдань диктатури пролетаріату є завдання налагодження найсуворішого контролю за мірою праці, виховання у мас нового ставлення до дисципліни», « <i>виховання трудящих у дусі норм і принципів розвинутого соціалізму</i> », « <i>правильна організація праці - ефективний засіб зміцнення дисципліни</i> », «в ході соціалістичного будівництва утвердилися різноманітні форми участі трудящих в управлінні суспільством і виробництвом», «соціалістичне самоврядування народу на основі активної і дієвої участі трудящих, їх колективів та організацій у вирішенні питань державного і суспільного життя», « <i>мета соціального управління: через інформаційну взаємодію в соціалістичному суспільстві - залучення трудящих до свідомої участі в будівництві комуністичного суспільства</i> », « <i>система ідейно-виховної роботи в трудовому колективі</i> покликана забезпечити трудящих необхідною інформацією та глибокою ґрунтовною аргументацією», «участь у процесі соціалістичного контролю сприяє підвищенню соціально-політичної активності трудящих »
<i>Соціальний контроль у структурі громадської думки</i>	« <i>управлінська цінність громадської думки</i> », «характерна особливість громадської думки впливати на свідомість і практичну діяльність людей, регулювати їх соціальну поведінку»; «практика управління соціалістичним будівництвом в СРСР багата різноманітними формами залучення думки радянської громадськості для реалізації загальнозначущих рішень»; «концентрований вміст досвіду мас, виражений в громадській думці - реальна сила управління поведінкою людей»; «ідеологічний вплив засобами масової інформації орієнтує народні маси на певне ставлення до загальнозначущих проблем і явищ соціалістичного життя»; «поступове зменшення частки стихійності і зростання частки свідомого є свідченням однієї зі сторін закономірного при соціалізмі зростання компетентності громадської думки»; «важливим шляхом підвищення ефективності ідеологічної роботи є використання механізмів функціонування масової свідомості, сили громадської думки».

Продовження табл. В.2.

Дискурсивні практики, що актуалізують тематику соціального контролю	
1	2
Соціальний контроль в практиках подолання соціальних відхилень	«органічна цілісність нового типу властива соціалістичному суспільству в якому немає дестабілізуючих елементів у відносинах між елементами суспільства як системи», «для такого суспільства характерні планомірність, організованість, дисциплінованість, скоординованість всіх його елементів», «наявні порушення є насамперед наслідком того, що не всі люди звільнилися від залишків старих традицій і звичок», «відхилення у поведінці-це суто ситуативні породження, які ніяк не можуть бути пов'язані з певними намірами, ціннісними орієнтаціями і можуть бути викорінені засобами соціального регулювання», «в певних випадках антигромадська поведінка може мати позитивну моральну оцінку», «контроль, як показала практика, може бути важливим засобом боротьби проти бюрократизму, консерватизму, проти таких ганебних явищ, як протекціонізм, корупція, переродження кадрів», «соціальний контроль сприяє виявленню і подоланню пережитків минулого у свідомості людей, які служать імпульсом антигромадської поведінки» «небажані для суспільства нормопорушуючі прояви»; «вчасне вміле виправлення - головне завдання органів контролю при соціалізмі»
Соціальний контроль в практиках формування особистості	«виховна робота партії націлена на те, щоб сформувати у людини свідомість особистої відповідальності за стан нашого суспільства», «природі соціального контролю в соціалістичному суспільстві не характерна маніпуляція свідомістю», «впровадження комуністичної ідеології в свідомість не механічний процес, в ньому відбувається нове зіткнення ідей з практикою», «сутність управління - використовуючи відомі механізми впливу на особистість організувати суб'єкта так, що б він став представником інтересів колективу», «радянські люди, які беруть участь в управлінні державою кровно зацікавлені в твердому соціалістичному порядку», «необхідність дотримуватися нескладних, основних правил всякого людського співжиття має стати звичкою для кожної істинно радянської людини», «виховна функція соціального контролю виражається в його позитивному впливові на різні сторони соціалізації індивіда»
Соціальний контроль в умовах соціалізму	«управління», «планомірний і свідомий вплив на суспільний процес з боку громадських класів», «регулювання суспільних процесів, яке здійснюється науковими методами», «комплекс заходів щодо впливу на суспільний процес з метою успішної реалізації планів комуністичного будівництва», «форма соціального управління товариством, що з природньо історичною закономірністю впливає з об'єктивних потреб суспільного прогресу», «суспільна необхідність, яка виступає у формі минулих, відносних явищ, має конкретно-історичний характер і проявляється через свідому діяльність людей», «в умовах нового суспільства формується якісно новий тип соціального контролю - соціалістичний контроль, якому притаманні демократизм, системна (органічна) цілісність, раціональність (наукова обґрунтованість), колективізм, гуманізм»

Продовження табл. В.2.

1	2
<i>Соціальний контроль в умовах капіталізму</i>	«комплекс заходів переважно <i>примусового характеру</i> щодо забезпечення панування над життям суспільства», «заходи щодо забезпечення класового панування <i>буржуазії</i> », «маніпулятивні методи панування», «менеджмент як комплекс заходів впливу на соціальний організм», «широка система заходів класової політики <i>буржуазії</i> », «спрямований на стабілізацію <i>буржуазного ладу</i> , всупереч об'єктивній історичній закономірності», «заходи щодо регулювання виробничих процесів для отримання максимального прибутку», «заходи з <i>ідейного роззброєння пролетаріату</i> , духовному збідненню <i>особистості</i> », «система політичного панування, спрямована на створення стандартизованої особистості».
<i>Ціннісно-нормативна складова соціального контролю</i>	«Діалектична єдність норм і цінностей дозволяє говорити про єдину ціннісно-нормативну основу соціального контролю, яка визначає основні напрями і способи контрольної діяльності», «головна функціональна одиниця соціального контролю (нормативної регуляції)» - соціальна норма, під впливом якої соціальну поведінку людей приводять до «нормального» режиму», «соціальна норма засіб соціального контролю з боку суспільства над конкретними актами поведінки людей»; «ціннісно-нормативне регулювання детермінується суспільною практикою», «впливаючи на особистість як на об'єкт, ціннісно-нормативні регулятиви обумовлюють її реальну поведінку», «нормативні системи є специфічним відображенням суспільного буття», «соціальні норми - загальні правила поведінки, які виражають волю соціальної спільності і регулюють в імперативній формі діяльність людей для упорядкування даної суспільної системи», «комплекс соціальних норм, різноманітних за своїм змістом, значенням і сферою застосування, є не тільки складовою частиною, але і найбільш загальною передумовою функціонування системи соціального контролю».
<i>Інституційні механізми соціального контролю</i>	«вирішальну роль серед інститутів соціального контролю при соціалізмі грають ті, які функціонують в рамках політичної системи суспільства», «діяльності народного контролю, який виступає одним з основних інститутів <i>радянської демократії</i> », «важливою ланкою контролю є контрольна діяльність <i>КПРС</i> », «розвитку нової форми - <i>робітничого контролю профспілок</i> , що сприяє наведенню порядку та утвердження принципу соціалістичної справедливості в соціальній сфері», «активності громадських організацій як важливих ланок самоврядування та соціального контролю», «ефективність народного контролю нерозривно пов'язана із зростанням його ролі в координації діяльності численних спеціалізованих контрольних органів»

Продовження табл. В.2.

1	2
<i>Неінституційні механізми соціального контролю і самоконтроль особистості</i>	«чим ефективніше контролююча діяльність первинних осередків суспільства, чим органічніше включені вони в виконання загальносоціальних завдань і підтримки ціннісно-нормативної системи, тим вище рівень цілісності, організованості всього суспільного організму», «поведінка суспільних індивідів визначена в кінцевому рахунку їх приналежністю до історичних спільнот людей», «моральні (ціннісні) орієнтації; совість як специфічний сплав раціонального усвідомлення і чуттєвого переживання в психіці людини; вольовий початок, тобто здатність до самовладання, витримка, вміння "володіти собою"; «формування та розвиток емоційних, моральних, раціональних і вольових компонентів самоконтролю служить створенню основ для всебічного розвитку людини, а також формування гармонійних відносин між людьми», «будучи універсальним, всеосяжним явищем, соціальний контроль впливає на формування і розвиток особистості», «основоположники наукового комунізму передбачали, що всебічний розвиток особистості лише тоді перестане бути ідеалом, покликанням і т.д., коли вплив зовнішнього світу, що викликає в індивіда дійсний розвиток його задатків, буде взято під контроль самим індивідом, як цього хочуть комуністи»

Таблиця В.3.

**Проблемне поле в текстах монографій та авторефератів дисертацій
з соціологічних проблем соціального контролю,
опублікованих в Україні та Росії, 1991-2012 рр. (n = 37)**

<i>Об'єкт дослідження</i>	<i>Предмет дослідження</i>
1	2
<i>Соціальний контроль в контексті пострадянських трансформацій</i>	Демократизація держави в умовах краху «радянського світу» Інститути громадянського суспільства як інструменти активізації соціального контролю Соціоконтролюючий потенціал громадської думки на шляху демократизації соціуму Гуманітарна експертиза в системі соціального контролю Специфіка соціального контролю в закритих і транзитивних суспільствах «Постперебудовний синдром» і особистісні деформації
<i>"Новий глобальний світ" і проблема соціального контролю</i>	«Демонтаж» державної влади в контексті поширення «глобальної свідомості» Соціетальні, цивілізаційні, етнічні, регіональні механізми соціального контролю Суперечності між сучасними техногенними та соціоправовими аспектами соціального контролю Соціокультурна динаміка соціального контролю в умовах глобального інформаційного простору «Споживач» як девіантологічна проблема сучасності Владний дискурс у віртуальному просторі Проблема контролю за соціальними ризиками
<i>Соціальний контроль як елемент соціального управління</i>	Демократичний стиль управління та його трансформація в системі внутрішнього соціального контролю Соціальні еліти як агенти соціального контролю Соціально-адекватний менеджмент як механізм соціального регулювання Автономізація і самоорганізація управлінського апарату
<i>Соціалізація як механізм формування соціально-компетентної особистості</i>	Трансформація інститутів соціалізації і соціального контролю під впливом цінностей масової культури «Людина споживач», в системі дисфункцій процесів соціалізації Ресурсний потенціал рефлексивного контролю Соціально-психологічна готовність особистості до реалізації сучасних соціально-контролюючих відносин Особистісні резерви демократизації соціального контролю

Продовження табл. В.3.

1	2
<i>Соціальний контроль в практиках подолання девіації</i>	Специфіка девіації в контексті соціальних процесів «постперебудовного» суспільства Алкоголізм, наркоманія, проституція, жебрацтво, злочинність - соціальні патології пострадянських реалій «Хворе» суспільство і «програмованість» патології Превенція девіантної поведінки як форма соціального контролю Динаміка моделей контролю девіації: дисциплінарний режим - тотальний контроль - десоціалізацію контролю.
<i>Інші аспекти дослідження соціального контролю</i>	Оновлення ціннісно-нормативних регулятивів трудових відносин в суспільстві, що трансформується. Модифікація механізмів соціального контролю трудових відносин з метою його адаптації до умов пострадянського соціуму Соціальний контроль у діяльності релігійних організацій Соціальний контроль в системі метасоціальних гарантів - релігії, права і моралі Медикалізація як форма соціального контролю

Таблиця В.4.

Дискурсивні практики, що конституують радянський соціологічний дискурс відносно проблематики соціального контролю (на матеріалах аналізу монографій та авторефератів дисертацій, опублікованих в Україні та Росії, 1991-2012 рр. (n = 37))

Дискурсивні практики, що актуалізують тематику соціального контролю	
Сегмент аналізу	Твердження
1	2
<i>Соціальний контроль в контексті розпаду існуючого соціального укладу</i>	« <i>трансформація, яку пережило українське суспільство на зламі епох, носить тотальний характер, охопила не тільки сферу економічних і політичних відносин, але істотно модернізувала всю систему соціальних відносин, цінності і життєві орієнтири людей</i> »; « <i>всі найбільш яскраві події ХХ сторіччя так чи інакше пов'язані з крахом суспільної соціалістичної системи</i> »; « <i>сучасна криза в Україні - широкомасштабна, але всі її аспекти безпосередньо пов'язані з головним фактором - кризою системи соціального контролю</i> »; « <i>соціально-правовий контроль в умовах пострадянських трансформацій передбачає організацію життя і діяльності на основі законів, прийнятих демократичним шляхом</i> »; « <i>це контроль економічний, фінансовий, бюджетний, валютний, експортний, митний, податковий, прикордонний, міграційний, екологічний, торговий, санітарний, пробірний, а також прокурорський, судовий, кримінально-правової і т. д.</i> »
<i>Глобалізація як фактор трансформації соціального контролю</i>	« <i>очевидно, що входженню сучасного світу в якісно нову стадію свого розвитку передувала зміна епохи індустріалізму постіндустріальної епохою, на зміну якій у свою чергу прийшла епоха інформаційного суспільства</i> »; « <i>особливість нинішнього етапу полягає в тому, що процес змін і зрушень поряд зі сферою економіки глибоко торкнувся політичної, соціокультурної і правової сфери</i> »; « <i>новим для сучасних процесів глобалізації є поширення соціальних зв'язків на такі сфери діяльності, як технологічна, організаційна, адміністративна, правова та інші, а також постійна інтенсифікація тенденцій до встановлення взаємозв'язків через численні мережі сучасних комунікацій і нових інформаційних технологій</i> »; « <i>товари, капітали, люди, знання, образи, зброя, наркотики і т. д. стали легко перетинати державно-територіальні межі. Інтенсифікація глобалізаційних процесів сприяла розширенню функцій і сфер відповідальності, контролю національної держави</i> ».

Продовження табл. В.4.

1	2
<i>Соціальний контроль в практиках побудови громадянського суспільства</i>	«демократизація соціальних відносин в умовах становлення громадянського суспільства підвищує значущість соціального контролю суспільства, його соціальних інститутів, а отже кожної особистості за діяльністю держави»; «формування громадянського суспільства і правової держави в умовах радикальної трансформації суспільства вимагають посилення соціального контролю за діяльністю органів влади і управління»; «вдосконалення інститутів громадянського суспільства в інтересах соціального контролю над діяльністю влади в умовах глобалізації є першорядним завданням для забезпечення безпеки держави»; «з позиції ж цивільного контролю, життєві стандарти розуміються більш широко і системно, будучи тісно пов'язані з соціальним капіталом, гарантіями держави і можливостями індивіда»; «вдосконалення контролюючих функцій інститутів громадянського суспільства над діяльністю влади в теперішній час обумовлено: а) зростанням в сучасному глобалізованому світі ролі громадянських ініціатив, соціально-економічних, наукових, освітніх і культурних проєктів; б) загостренням глобальної цивілізаційного протистояння; в) низьким рівнем правової свідомості населення та інше»
<i>Соціальний контроль як елемент соціально управлінської діяльності</i>	«в управлінні без ефективного контролю неможливо реалізувати ні керівництво, ні організацію, ні планування. Це все <i>органічні частини системи соціального управління</i>»; «завдання соціального контролю в системі управління виглядає специфічно - це виявлення соціальних відхилень, причин їх появи і пропозиція заходів щодо їх усунення»; «соціальний контроль - <i>спрямований управлінський вплив суб'єкта на об'єкт, здійснюваний в рамках соціальних відносин з метою реалізації суб'єктом власних інтересів за допомогою формування у членів суспільства бажаних моделей поведінки</i>»; «<i>комплекс управлінських заходів, спрямованих на вирішення природних і соціальних протиріч, їх подолання</i>», «<i>«зняття» напруженості, конфліктності або кризових станів системи з метою підвищення стійкості тієї чи іншої керованої системи</i>»; «в структурі соціального управління <i>соціальний контроль виступає як форма керівництва та управління, компонент керованої системи, керований процес, а також як функція управління</i>»; «<i>контрольна функція управління пронизує всі стадії управлінської діяльності, є інтегральною і об'єднує управлінський цикл</i>»

Продовження табл. В.4.

1	2
<i>Соціальний контроль як важіль викорінення девіантних форм поведінки</i>	<i>«превенція девіантної поведінки як форма соціального контролю безперечно необхідна і актуальна на даному етапі розвитку соціальних відносин у пострадянському суспільстві»; соціальну напруженість в країні породжує серйозне зростання різного роду порушень соціальних норм»; «соціальні перетворення з початку 90-х років XX століття, вплинули на всі сфери життєдіяльності людей ... зміни принесли з собою безліч негативних наслідків, які знайшли вираження в економічній, соціально-політичній, духовній кризі, що призвела до втрати моральних орієнтирів ... відбулося масове зубожіння населення, збільшення смертності, дитячої бездоглядності, зростання алкоголізації та наркотизації населення ... »; «інтенсивне поширення форм девіантної поведінки в різних вікових групах в даний час стало не тільки медичною, психологічною, правоохоронною, але і великою соціально-політичною проблемою, що вимагає корекції соціоконтролюючих функцій суспільства»; «пострадянська трансформація суспільства зумовила формування різних видів девіантної поведінки ... девіантна поведінка розглядається, як скоєння вчинків, які суперечать нормам соціальної поведінки в тому чи іншому співтоваристві»; «говорячи про девіантну поведінку дослідники досить часто вживають термін відхилення в поведінці, які розглядаються ними як ідентичне поняття. Так, відхилення в поведінці - форма дезорганізації індивіда в групі осіб (девіантів та делінквентів) або в суспільстві, яка виявляється у невідповідності сформованим очікуванням, моральним і правовим вимогам суспільства »</i>
<i>Соціоконтролюючий потенціал громадської думки</i>	<i>«слід мати на увазі, що особливо яскраво вплив соціального контролю можна спостерігати в процесах зміни інтегральних психологічних характеристик соціальних груп: громадської думки і психологічного клімату»; «невід'ємною рисою демократії і найважливішим показником її розвитку є гарантована участь громадської думки у здійсненні влади»; «аналіз соціального контексту функціонування громадської думки в умовах панування посттоталітарної політичної культури, недосконалості нормативно-правової системи регуляції відносин між громадською думкою та органами влади дозволяє розглядати громадську думку з точки зору регулятивно-контролюючого змісту»</i>

Продовження табл. В.4.

Дискурсивні практики, що визначають зміст феномену соціального контролю	
1	2
Соціальний контроль на пострадянському просторі	«соціальний контроль визначається як система заходів, способів переконання, заборон і санкцій, з одного боку, і система вираження визнання, нагород та відзнак, з іншого боку, завдяки яким поведінка особистості приводиться у відповідність з прийнятими зразками поведінки»; «соціальний контроль являє собою діяльність по контролю над протиправною поведінкою, здійснювану державними органами та інститутами громадянського суспільства, має на меті ефективний вплив на криміногенні чинники соціального середовища»; «соціальний контроль - механізм самоорганізації (саморегуляції) і самозбереження суспільства шляхом встановлення та підтримання в даному суспільстві нормативного порядку, усунення або нейтралізації або мінімізації нормопорушуючої (девіантної) поведінки»; «соціальний контроль - це процес протидії кримінально-правових органів держави суспільно небезпечній поведінці»; «соціальний контроль являє собою стійку систему взаємодії суб'єктів та об'єктів соціального контролю різних типів і рівнів, що забезпечує соціальну регуляцію діяльності людей за допомогою співвіднесення норм, принципів і стандартів діяльності з реальною поведінкою, а також застосування заходів впливу у разі їх невідповідності».
Ціннісно-нормативна складова соціального контролю	«соціальний контроль здійснюється за допомогою системи різноманітних дій і санкцій, стимулів і винагород, і має на меті забезпечення такої поведінки особистості, яка відповідає прийнятим в суспільстві нормам поведінки і системі цінностей з урахуванням стабільності та гармонійного функціонування соціуму як динамічної системи»; «соціальний контроль за допомогою інтерналізації ціннісно-нормативних догм формує конформізм у групі»; «як соціальний інститут соціальний контроль спонукає індивідів до інтерналізації нормативних очікування свого суспільства, організації соціального досвіду і передачі його іншому поколінню, примушує індивідів до конформної поведінки за допомогою санкцій»; «цінності, що склалися в суспільстві, є соціальними регуляторами поведінки особистості, виражають ставлення людей до тих чи інших об'єктів, значимих для них»

Продовження табл. В.4.

1	2
<i>Інституційні механізми соціального контролю</i>	«стабільність соціальної організації забезпечується ефективністю функціонування системних механізмів соціального контролю»; «до інституційних форм відносять державний контроль, який здійснюється в наступних видах: політичний контроль; адміністративний контроль - виконавчі органи різних гілок влади, які пильнують за виконанням законів; контролюючі органи підприємств, організацій, які здійснюють перевірку службової діяльності працівників; судовий контроль - суди: військові, загальні, арбітражні та конституційний суд»; «в ряду інституційних технологій відтворення і функціонування соціального контролю особливу роль відіграє модернізація освіти, розвиток науки, інститутів мас-медіа, громадянського суспільства, в єдиному просторі-часі (регіоні), які розглядаються виконує функції соціального контролю і являє собою один з інститутів, що сприяють підтриманню стабільності в якості гуманітарних підстав соціального контролю».
<i>Неінституційні механізми соціального контролю і самоконтроль особистості</i>	«до неінституційних форм соціального контролю можна віднести громадський контроль, що представляє собою засіб цивільного контролю над діяльністю держави. Також самоконтроль, що представляє собою самостійне регулювання своєї поведінки індивідом»; «самоконтроль одночасно можна назвати внутрішнім контролем, на відміну від політико-правової сфери або зовнішнього контролю»; «механізми внутрішнього регулювання включають в себе формування почуття гордості за правильне виконання конкретного зразка належної дії, сорому за відступ від норми, совісті як форми здійснення самоконтролю, обов'язку і відповідальності, що забезпечують повною мірою реалізацію правил спільного життя людей»; «в соціально-філософському дослідженні соціального контролю важливе місце відводиться соціальній відповідальності та моральному самоконтролю»; «в аспекті найважливіших функцій моралі та гуманітаризації системи соціального контролю пріоритетна роль належить формуванню механізмів самоконтролю».

«ЗАТВЕРДЖУЮ»:

Перший проректор Дніпропетровського
національного університету
імені Олеся Гончара, д-р Ф. м. н.,
проф. Конубей О.О.

«20» березня 2015 р.

АКТ ПРО ВИКОРИСТАННЯ

на факультеті суспільних наук і міжнародних відносин Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара наукових результатів дисертаційної роботи Зубаревої Оксани Ігорівни

Акт про використання результатів наукової роботи Зубаревої Оксани Ігорівни, що увійшли до дисертаційної роботи на здобуття ступеня кандидата соціологічних наук, під час розроблення методологічних засад аналізу процесів концептуалізації соціального контролю в соціологічній теорії в контексті соціодинаміки.

Застосування запропонованих Зубаревою О.І. положень щодо дискурсивної природи соціологічного теоретизування, визначених структуроутворюючих принципів «мови» соціології як форми репрезентації влади дискурсу лягли в основу лекційного курсу «Новітні соціологічні теорії», що викладається на 3-му курсі факультету суспільних наук і міжнародних відносин. Зокрема, було розширено тематичну програму практичних семінарів, що передбачає надання знань щодо можливостей соціоконтекстуальної експертизи поля соціологічного виробництва, опосередкованого владними інтенціями.

Результати наукової роботи «Дискурс соціального контролю як об'єкт соціологічного теоретизування: методологічні реконфігурації» дали можливість застосувати до розгляду проблематики соціального контролю в сучасному світі у рамках лекційного курсу «Соціологія права», що викладається на 4-му курсі факультету суспільних наук і міжнародних відносин, тезаурусний словник постмодерністської соціології, представлений науковими референціями «спокуси», «бажання», «символу», «симулякру», «завуальованого впливу», «гри».

Положення щодо можливих стратегій адаптації дискурсу до змін актуального соціального контексту, що знайшли відображення в розробленій теоретичній моделі трансформації дискурсивних практик у полі пострадянської соціології, були використані у рамках проблемно-орієнтованого лекційного курсу «Соціологія соціальних змін», що викладається на 4-му курсі факультету суспільних наук і міжнародних відносин. Зокрема, було розширено програму тематичних семінарів, орієнтовану на визначення якісної специфіки пострадянських трансформаційних процесів.

Завідувач кафедри соціології

Кривошеїн В.В